

ЯРОСЛАВ ПАДОХ

**ГРУНТОВЕ СУДОЧИНСТВО
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XVII—XVIII СТОЛІТТІ**

Гусев Игорь

**НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО імені Т. ШЕВЧЕНКА у ЛЬВОВІ
УКРАЇНОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА НТШ. Число 2**

ЯРОСЛАВ ПАДОХ

**ГРУНТОВЕ СУДОЧИНСТВО
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XVII—XVIII СТОЛІТТІ**

Львів — 1994

УДК 947.1/9(477) + 10

Редактор *Олег КУПЧИНСЬКИЙ*

Друкується за ухвалою Видавничої ради
Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові

П $\frac{1203010000}{94}$ Без оголошення

ISBN 5-7707-4312-3

© Наукове товариство імені Т. Шевченка
у Львові, 1994.

КІЛЬКА СЛІВ ВІД АВТОРА

Habent sua fata libelli! У житті мають свою долю не лише люди, але й книжки. Стара римська мудрість підтвердилася. Вона сьогодні наочно ілюструється долею моєї книжки, писаної десятки років тому.

Вивчаючи як студент права у Львівському університеті за польської окупаційної влади у 30-х роках нашого століття історію давнього польського права, я кинувся шукати джерел до історії українського права. І мені пощастило знайти дуже зачитаний скрипт викладів цього права, який виготовили у 20—30-х роках студенти єдиного, мабуть, у світі на своїй землі Українського таємного університету у Львові на основі викладів професора історії українського права Миколи Чубатого.

Цей скрипт і взаємини з його автором вирішили мою долю і шлях занять поза обов'язками обраної професії — адвокатури. За порадами і з допомогою професора М. Чубатого я відкрив писемні скарби з історії старого українського права в архівах і бібліотеках Львова, передусім архіві і бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка.

Професор М. Чубатий познайомив мене з професором історії польського права у Львівському університеті Пшемиславом Домбковським, який прийняв мою пропозицію написати докторську роботу на тему «Грунтовий процес Гетьманщини». Понад два роки у мене зайняла підготовка цієї роботи, у чому допомагав мені професор М. Чубатий. П. Домбковський прийняв працю, і я готував її до захисту. Однак до цього не дійшло, бо, за інформацією професора, не можна було знайти двох інших професорів, які могли б прорецензувати і оцінити працю, через те, що написана вона українською мовою. Варто додати, що згідно законів австрійського права, а згодом польського, габілітаційні праці дозволялося писати тільки в języку przedmiotu.

Заки моя дружина, також правник, вихована у Польщі, встигла перекласти працю польською мовою, настала війна, а з нею роки скитань, негараздів життя та інших труднощів. Отже, проїхавши довкруги світу, книжка залишалася у манускрипті. Тепер вона знову повернулася до свого Львова. Дай Боже, в щасливий час!

Вілдаю їй у руки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові з надією, що вона послужить нашій громаді, зокрема науковцям, і заохотить їх до студій на полі ще дуже, на жаль, занедбаній ділянці українознавства — історії давнього українського права. Водночас я свідомий, що від кінця 30-х років донині з'явилися деякі праці, навіть книжки, дотичні до поставленої теми, опубліковані невідомі джерела, але, як здається, тема надалі залишається не вичерпаною. З уваги на відродження української державності вона, безперечно, актуальна та потрібна насамперед українським правникам, державним діячам, студентству.

Я був би невдячним, якби не висловив щирої подяки панам професорам Володимирові Кульчицькому, Олегові Купчинському й члену-кореспондентові АН України Олегові Романіву за їх допомогу в появі друком цієї запізненої книжки.

1993 р.

ВСТУПНІ УВАГИ

Друга половина XVII та перша XVIII століть — надзвичайно цікава доба в розвитку судового права України і зокрема Гетьманщини *. Недарма ще 1864 року проф. А. Лохвицький писав, що «Малороссія XVII—XVIII вв. на́чала было організовуватися в нацью в юридическом смыслѣ»¹. А проте, хоч як воно не дивно, ця доба була по-мачушиному потрактована дослідниками українського права. І тому проф. М. Василенко пізніше, через тридцять років, друкуючи «Матеріяли до історії українського права», вважав за потрібне почити свою передмову від ідентичного твердження, а саме, що питання про матеріальне, цивільне, карне та процесуальне право, яке було чинне в Гетьманщині XVII та XVIII ст., належить до найменш з'ясованих та досліджених в історично-правничій науці². Стосується це передовсім процесу. Процесуальне право тієї доби майже зовсім не опрацьоване, хоч, на нашу думку, воно криє у собі чи не найбільше суто українських, оригінальних, а не реципованих елементів, на що, без сумніву, вплинув вирішально своєрідний український судовий устрій Козацької держави. За основну причину того треба вважати невідокремленість процесу від матеріального права та великий брак джерельного матеріалу. Щодо першого, то помітно, що правники Гетьманщини до останніх часів існування Козацької держави не зуміли відокремити процесуальних норм від норм матеріального права, завжди змішували їх разом. Якщо, наприклад, польські правники вже на початку XVI ст. здобулися на окремі кодекси процедури: «Processus iuris...» Ласького 1506 р., «Formula processus...» з 1523 р. й ін.³, то Гетьманщина, коли не рахувати деяких дрібних приватних спроб, як Ф. Чуйкевича «Суд и розправа» з 1750 р., не спромоглася на подібне навіть у XVIII ст., хоч не можна сказати, що не мала здібних правників. І тому навіть у такій солідній кодифікації, як «Права, по которым судится малороссийский народ», завершеній в 1743 р., не відокремлено вповні процесуальних

* Термін «Гетьманщина» уживаємо в територіальному значенні. Означає він Лівобережну Україну, що після 1654 р. підпала під протекторат Росії.

¹ Лохвицкий А. Губерния, ее земские и правительственные учреждения.— СПб., 1864.— Ч. 1.— С. 15.

² Василенко М. П. Матеріяли до історії українського права.— К., 1929.— Т. I.— С. V. (ВУАН. Зб. Соц.-екон. відділу, № 11).

³ Kutrzeba S. Dawne prawo polskie sądowe w zarysie.— Lwów, 1927.— S. 5.

норм, а, зібравши основне в 7-ї і 8-ї главах, розсіяно їх, зрештою, по всій книжці. Це, ймовірно, вплинуло в значній мірі на недооцінку процесу рядом дослідників нашої правничої старовини. А ще важливою причиною незнання і невивчення українського процесу був, як згадано, брак прямого джерельного матеріалу, на що часто нарікали історики українського права і давнини. Джерелом дослідження процесу, як і інших ділянок права, повинні бути передовсім законодавчі акти і судова практика. Тим часом після Переяславського договору 1654 р., як це влучно зауважив М. Василенко ⁴, не появлялися якись важливі законодавчі акти, царські чи гетьманські, що стосувалися б процесу, бо царі і гетьмани здебільшого обмежувалися підтвердженням «давних прав».

Нарікав на цей факт дослідник архіву Генерального військового суду В. Мякотин. «Неговоря уже о сотенных и ратушных архивах,— писав він,— от которых сохранились лишь жалкие остатки, даже из полковых и магистратских архивов до нашего времени уцелело, по-видимому, лишь немного. Но даже и то, что сохранилось до настоящей поры, сравнительно мало известно» ⁵. Водночас вказував на це О. Лазаревський, який писав: «История судоустройства и судопроизводства в Старой Малороссии до сих пор не подверглась особливому изучению, не смотря на весь интерес этого вопроса» ⁶. Ще яскравіше підкреслював це явище О. Левицький.

Дуже мало залишилося пам'яток і відомостей про тогочасну судову практику. О. Левицький зауважував, що для історії Правобережної України й Волині збереглося близько 6 тис. актових книг — гродських, земських і магистратських, а що стосується актових книг Лівобережної України, то ні в одній історичній праці немає згадок або вони дуже мізерні; і взагалі питання про існування цих книг ще не з'ясоване ⁷. Згадуючи про деякі нечисленні уривки актових книг, що збереглися, писав: «О других же актовых книгах малороссийских судов XVII—XVIII ст. составилось общее убеждение, что они погибли без остатка» ⁸. Хоч цей песимізм О. Левицького не зовсім виправданий, бо все ж таки досі розшукано і опубліковано вже деяку кількість судових книг, усе ж наводимо його слова, як і В. Василенка, щоб показати, який справді скромний джерельний матеріал нашої теми, як нелегко досліджувати ґрунтовий процес Гетьман-

⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. V.

⁵ Мякотин В. Архив Генерального войскового суда // Киевская старина.— 1898.— Т. 63.— Кн. 11.— Отд. 1.— С. 137.

⁶ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии /Замечания на монографию Д. П. Миллера «Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII веке»// Киевская старина.— 1898.— Т. 62.— Кн. 7-8.— Отд. 1.— С. 75.

⁷ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.// Киевская старина.— 1901.— Т. 72.— Кн. 1.— С. 3, 5, 7—12.

⁸ Там же.— Т. 72.— Кн. 1.— С. 5.

щини та заповнити всі ті прогалини, розвіяти сумніви, що неодмінно при тому постануть.

Принадібно хотілося б висловити переконання, що незабаром можна буде вияснити до решти всі сумнівні питання, бо немало цікавих матеріалів, які, безперечно, багато дечого нового дали б для нашої теми, криється ще по архівах. Підкреслював це, зокрема, довголітній дослідник Козаччини проф. Іван Крип'якевич, зауважуючи, що «Les archives en Ukraine, en Russie, et en Pologne abondent en materiaux inconnus qui devienent an dernier temps la base des travaux sur cotte époque (XVI—XVIII siecle), pour la plupart sur l'organisation de l'Etat Cosaque»⁹.

Але й це твердження дає небагато надії, зокрема після останньої світової війни, яка зробила страшні спустошення в архівах України й Польщі. За повідомленням Центрального державного історичного архіву України у Києві, із 6027 складених у ньому актових книг після війни «удалося повернути на місце лише 1894 справи». Цей страшний факт нагадує давніші спустошення, про які писав Д. Міллер: «Судові архіви пішли на підпалювання козацьких люльок та на службу козацьким кашоварам»¹⁰. Зауважуємо про це тому, щоб ще раз підкреслити відсутність джерельного матеріалу (що й казати тепер) для студій давнього судового права і виправдати всі ті питання, які можуть і мусять виникнути під час його дослідження.

⁹ Крип'якевич І. L'état actuel de l'Historiographie Ukrainienne Conférence des Historiens des Etats de l'Europe Orientale et du Monde Slave.— Varsovie, 1928.— P.110.

¹⁰ Міллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. // Сборник Харьковского Историко-филологического общества.— Харьков, 1896.— Т. 8.— С. 65.

І. ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ЗЕМЕЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛ. XVII—XVIII СТ.

Дослідження історії процесуального права Гетьманщини мусить спиратися на широку джерельну базу. Підставою для праці послужила передовсім така українська законодавча скарбниця судочинства, як монументальна кодифікація діючого у XVIII ст. в Гетьманщині права (остаточно сформована в 1743 р.) під назвою «Права, по котрым судится малороссийский народ»¹. Утім, як відомо, наукова вартість кожного дослідження залежить передовсім від ваги та вичерпності джерел, на яких його оперто. Щоби коротко з'ясувати значення «Прав...», на які будемо постійно посилатися, наводимо їх оцінку, висловлену декількома вченими. Отже, один із найповажніших дослідників права Гетьманщини Михайло Слабченко в кількох своїх працях підкреслює, що «Права...» — один із найвизначніших проявів української правничої думки XVIII ст.², тут же зауважуючи, що в них «собрано все то, що представлялось существенным во второй четверти XVII в. Составители «Прав...» безусловно воспользовались и судебной практикой»³. Подібно кваліфікує «Права...» чи не одиникий у Галичині дослідник українського права, проф. Микола Чубатий. Згідно його думки, «Права...» — це збірник, що «містить права, по яким судилися Україна в добі Гетьманщини, який дтя студій над історією українського права має першорядне значення, бо кодифікатори здебільша лиш скодифікували право, яким уже тоді суджено в публічних судах»⁴. Так само

¹ Права, по котрым судится малороссийский народ.— Изд. под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах действовавших в Малороссии А. Ф. Кистяковского.— К., 1879.

² Слабченко М. Е. Ескізи з історії «Прав, по котрым судится малороссийский народ» // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. З нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності.— К., 1927.— Ч. 1.— С. 758 (ВУАН. Зб. Іст.-філол. відділу, № 51).

³ Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.— Одесса, 1911.— С. 32.

⁴ Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі// Богословія.— 1925.— Т. 3.— Кн. 1—2.— С. 23.

оцінюють вартість «Прав...» відомі дослідники українського права Гетьманщини видавець «Прав...» Олександр Кістяковський і Микола Василенко. Останній, рецензуючи працю М. Чубатого, оперту передовсім на нормах «Прав...», авторитетно заявляє, що «ця метода, без сумніву, має наукову вартість»⁵, а в іншому місці зазначає, що «Права...» не були якимсь новим кодексом, вони були кодифікацією існуючого права, яке пристосовувалося до сучасного моменту і сучасних правових понять. З цього боку збірник має великий інтерес для вивчення»⁶. Ми навмисне подали співзвучні голоси наших видатних учених про значення «Прав...», щоби тим обґрунтувати довір'я, з яким ставимося до цього джерела дослідження українського процесу. Велику наукову вартість «Прав...» належно оцінили іноземні вчені, зокрема польські. Наприклад, проф. Пшемислав Домбковський, який, згадуючи про право Гетьманщини, пише: «To prawo kozackie doszło do wielkiego znaczenia na Ukrainie Lewobrzeżnej i zostało nawet skodyfikowane 1743 r. Kodyfikacja ta zatrzymała moc obowiązującą do końca XVIII w»⁷. Воно й не дивно, якщо зважити, що «Права...» склалися протягом 15 років найкращі юристи Гетьманщини — як теоретики, так і практики. Зокрема, устрій судівництва і процес опрацював один із найбільш відомих тодішніх правників-практиків Василь Лисаневич, спочатку сотник мглинський, а згодом полковий суддя. Були це люди на той час високоосвічені й ознайомлені не тільки з рідним правом, а й чужим законодавством. Наприклад, один із чільніших кодифікаторів «Прав...» Яків Лизогуб закінчив Києво-Могилянську академію; син гетьмана Данила Апостола Павло студював за кордоном і знав латинську, італійську, французьку, німецьку, польську і російську мови. Інший член кодифікаційної комісії, генеральний хорунжий Микола Ханенко, навчався у Києві та Львові⁸. Взагалі в період укладення «Прав...» «правивший і судив-

⁵ Василенко М. Рецензія на статтю Миколи Чубатого «Про правне становище церкви в козацькій державі» // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права.— К., 1927.— С. 461. (ВУАН. Зб. Соц.-екон. відділу, № 3).

⁶ Василенко М. «Права, по котрым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. 3 нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності.— К., 1928.— Т. 1.— С. 245. (ВУАН. Зб. Іст.-філол. відділу, № 7).

⁷ Dąbkowski P. Księga alfabetyczna dawnego prawa polskiego // Pamiętnik historyczno-prawny.— Lwów, 1932.— Т. XI.— Zesz. 3.— S.381.

⁸ Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киевская старина.— 1888.— Т. 23.— Кн. 10.— С. 32; Права...— С. 99.

пій класс в Малороссіи стоял на висотѣ своего признанія»⁹. Наприклад, про полкового лубенського суддю Василя Стефановича знаємо, що вчився «у Києвѣ і оконча тамо филосовію і богословію, з Києва отлучась, был в Германіи, в Силезѣи, Саксонѣи, Моравѣи, в Богемѣи,— в Праге, в Австріи — в Венѣ, в Италѣи — Медолянѣ, Венецѣи и в Римѣ, в других знатних мѣстах, а учился в розных академіях тамо чрез шесть лѣт на своем коштѣ, для лучшей прислуги отечеству своему, в Цесарской Леополдинской Вратиславской Академіи произведен в магистры и учителем философіи наук, на что и печатній ему в 1782 году дан за цесарскою печатю патент»¹⁰.

Кодифікатори «Прав...» оперли свою працю передовсім на Литовським статуті, німецьким магдебурзьким праві та праві звичаєвим¹¹. Що стосується останнього джерела, то «Права...» самі при деяких постановах зауважують, що так діється чи так має бути «по давним в Малой Россіи порядкам и обыкновениям»¹².

Укладачі «Прав...» повними пригорщами черпали зі звичаєвого права і не цуралися аналогій з чужоземним правом. Вони самі признаються до того у вступі до «Прав...»: «А чего во всѣх оних [правознавчих] книгах не находилось и прибавить надлежало, то в ползу оногo ж народа, в согласіе и примѣр тѣх же и других христіанских прав, також древних добрых малороссійских обикновеній и порядков, прибавлено»¹³. Воно й не дивно, бо ж давні звичаї мали силу права до появи «Прав...», оскільки не було відповідних інших постанов писаного права. Це якоюсь мірою зобов'язувало й на майбутнє. У гл. 7 уст. 5 арт. 4 «Прав...» виразно зазначено, що на випадок, якщо забракне відповідної норми в цьому кодексі, належить «по добрим обыкновениям чрез долгое время употребляемым, которіе закону Божию, гражданским правам и чистой совѣсти не противни, в чем би писанного не было права, судить надлежит, ибо такoвие добріе обыкновения силу права имѣют»¹⁴.

⁹ Права...— С. 98.

¹⁰ Владимирский-Буданов М. Материалы до биографии В. Стефановича (1697—1773) //Чтения в историческом обществе Нестора летописца (далі — ЧИОНЛ).— К., 1893.— Кн. 7.— Отд. III.— С. 7.

¹¹ Dąbkowski P. Księga...— S. 38; О. Кістяковський пише про «Права...»: «Много в этом своде статей, содержащих лиш закрепление обычаем установленных порядков». Кистяковский А. О законах, действовавших в Малороссии //ЧИОНЛ.— 1888.— Кн. 2.— С. 11.

¹² Права...— С. 81.

¹³ Там же.— С. 8.

¹⁴ Там же.— С. 90—91.

Звичаєве право найбільше використовуване у тих частинах правознавчих кодексів, у яких йшлося про судовий устрій і процес. Ці явища водночас зуміли найбільш вдало не підпадати під вплив чужих правових кодексів. Останнє ілюструється найчастіше примітками кодифікаторів при процесуальних постановах «Прав...» типу «прибавленіє», в інших випадках переважають посилання на Литовський статут чи магдебурзьке право.

Крім згаданих правознавчих джерел, на яких оперті «Права...», важливу роль відігравав дедалі сильніший, зокрема у XVIII ст., вплив російського права. М. Слабченко завдав собі труду і вишукав у «Правах...» запозичення з «Устава воинского», «Уложения 1649 р.» та ін. російських законів і розпоряджень¹⁵. Не останню роль в укладенні «Прав...» відіграло й гетьманське законодавство, бо багато постанов узяті з універсалів та розпоряджень гетьманів Скоропадського, Полуботка й Апостола. Щоби закрити це перед оком Москви, у примітках цитовано Литовський статут, Порядок або «Саксонське Зерцало...»¹⁶

Як бачимо, «Права...» увібрали чимало джерел тодішнього правознавства, що дало змогу оперті нашу працю насамперед на постановах того важливого кодексу. Слід зауважити, що поряд ми розпоряджалися й іншими матеріалами, але, використовуючи їх, завжди намагалися порівнювати і перевіряти зміст з відповідними постановами «Прав...». Він здебільшого відповідав тодішнім обов'язковим правовим приписам.

Важливим джерелом із питань процесу Гетьманщини є праця визначного правника XVIII ст. Федора Чуйкевича. Вона написана 1750 р. під назвою «Суд и розправа...» і видана 1929 р. М. Василенком¹⁷. Досліджуючи цю пам'ятку права Гетьманщини середини XVIII ст., М. Василенко стверджує: вартість праці полягає передовсім у тому, що автор, укладаючи текст, «докладно вичерпав правні джерела, котрі торкалися судів та вживалися на Гетьманщині»¹⁸.

Процес Гетьманщини можна й належить досліджувати теж на підставі універсалів Генеральної військової канцелярії, ви-

¹⁵ Слабченко М. Є. Ескізи з історії «Права...» — С. 749—750.

¹⁶ Там же.— С. 749—750; Права...— С. 81 і далі.

¹⁷ «Суд и розправа в правах малороссийских обширно на разних мѣстах показанная, а зѣде в един краткій и ясній эксцерпт, в прекрашение горкой в судах волокиты, собранная в полезное же употребление малороссіянам списанная року отъ Рождества Христова 1750, 18 октоврія». Василенко М. Матеріяли...— С. 83—147.

¹⁸ Василенко М. П. Матеріяли...— С. XXXII.

даних від імені гетьмана, в яких вміщено вказівки для судів щодо судочинства.

Вказувано якраз на те, що суди зобов'язані чинити, а чого не повинні дотримуватися у своїй поточній роботі. Універсали містили не тільки, так би мовити, адміністративні припоручення, а й рекомендації щодо самого процесу. Їх, звичайно, подавано у вигляді зобов'язуючих наказів. Наприклад, в універсалі Генеральної військової канцелярії від 19 липня 1722 р. знаходимо такі слова, «що все аби не иначей дѣялося, подесяти пишно и суворо приказуем и упоминаем»¹⁹.

Так часті («подесяти») припоручення були оперті на правних постановах писаного права або на звичаєвому праві, що тривалий час набувало громадянства в судах Гетьманщини. Тому універсали є теж важливим джерелом, з якого можна черпати відомості про тогочасний процес. Вони появлялись часто і були доволі численні. Генезою цього є тодішнє своєрідне політичне становище України. У договірних пунктах гетьманів із російським урядом не раз підкреслювався обов'язок козацьких судів судити за давнім правом. Судово-адміністративна влада Гетьманщини, однак, не мала змоги видавати нові закони, розробляти, доповнювати та виправляти давні. Універсали друкували і ними постійно користувалися О. Лазаревський²⁰, М. Василенко. Останній окремо підкреслює велике значення «універсалів для історії процесового права в Гетьманщині в першій половині XVIII в.»²¹.

У праці використано універсали від 19 серпня і 6 грудня 1722 р. та від 26 січня 1723 р., а також «Инструкцию гетмана Данила Апостола малороссийским судам» від 30 липня 1730 р. тощо.

Окрему увагу звернуто на документи, що з'явилися як результат судової практики Гетьманщини. До наших днів, на жаль, дійшло порівняно мало цих судових і судово-адміністративних документів та актових книг, ще менше їх опубліковано. Відомі передусім акти і окремі актові книги міських («городових»), ратушних і магістратських судів, у яких здебільшого переважають карні справи. Вони є не лише важливим джерелом для пізнання судочинства, але й перевірки та уточнення багатьох питань, пов'язаних з нормами судової практики, в тому числі й постанов, які відомі або маловідомі з інших писемних пам'яток.

¹⁹ Василенко М. Матеріали...— С. 2. В універсалах знаходимо теж такі погрози: «грозно, под опасеніем строгого карання, приказуем» та ін.

²⁰ Лазаревский А. Отрывки из дневника гетьманской канцелярии за 1722—1723 годы//ЧИОНЛ.— Кн. 12.— Отд. III.— С. 95.

²¹ Василенко М. П. Матеріали...— С. IX.

Вдалося використати судові книги Полтавського, Стародубського та Бориспільського судів. Рукописні пам'ятки судочинства з інших територій були нам малодоступні.

Крім вказаних джерельних матеріалів у праці використано цінні джерелознавчі розвідки двох чільних дослідників українського процесу й судівництва, а саме Д. Міллера²² й О. Лазаревського²³, також дослідження Л. Грабини²⁴, М. Слабченка, О. Левицького та інших. Ми намагалися охопити по зможі все, що стосувалося судочинства Гетьманщини та ґрунтового процесу на Україні взагалі.

²² Міллер Д. П. Очерки...— С. 63—244.

²³ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии...— С. 75—115.

²⁴ Грабина Л. Межова справа на Україні за Козаччини /1648—1764 рр. //Записки Української господарської академії у Чехо-Словацькій Республіці. Факультет інженерний.— Подєбради, 1931.— Т. 3.— Вип. 2.— С. 1—16.

II. ГРУНТОВИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС В ГЕТЬМАНЩИНІ

1. ЗАРОДЖЕННЯ ГРУНТОВОГО ПРОЦЕСУ

Не маючи наміру дати повну уяву про розвиток ґрунтового процесу, бо це переступає межі нашої теми, хочемо, однак, зупинитися на найважливіших змінах, яким він підлягав упродовж століть. У розвитку ґрунтового процесу можна зауважити три періоди. Вони не співпадають з періодизацією, прийнятою істориками для загальної історії українського права. Якщо історія українського права ділиться на добу князівську, звану також добою «Руської Правди», що тривала до 1349 р., добу Литовського статуту — до 1648 р. і третю добу Козацької держави — аж до 1784 р.¹, то історію ґрунтового процесу можна поділити на добу Литовського статуту до 1648 р., добу козацького судового устрою до 1763 р. і третю добу відновлених статутних судів до 1781 р., власне 1783 р., себто до впровадження у життя закону «Об учреждении губерній» і скасування козацького судового устрою.

Хоч, як пише М. Слабченко, «в истории украинского суда не последнее место занимает вопрос периодизации, относительно этого вопроса в малорусской историографии говорилось немного»², то все ж таки справою періодизації крім М. Слабченка займалися такі вчені, як Д. Міллер, О. Лазаревський і О. Кістяковський. Їхні схеми здебільшого охоплюють тільки історію українського процесу та суду Гетьманщини, себто періоди, названі нами добою козацького судового устрою та відновлених статутних судів. Д. Міллер ділить історію судівництва Гетьманщини на три етапи: перший — від Хмельницького до Апостола (1648—1728), другий — від Апостола до судової реформи Розумовського (1728—1764) та третій — від реформи Розумовського до скасування автономії судо-

¹ Czubytyj N. Literatur der ukrainischen Rechtgeschichte in den Jahren 1919—1929 // Przewodnik historyczno-prawny.— Lwów, 1930.— Rocznik 1.— Zeszyt 2.— S. 140 і далі.

² Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк.— Одесса, 1909.

чинства Гетьманщини (1764—1783)³. Іншу схему, поділену на п'ять етапів, запропонував М. Слабченко. У монографії «Малорусский полк в административном отношении» він пише: «Суды настолько же изменялись, насколько изменялись другие стороны уклада Гетьманщины. А так как нами установлено четыре периода в истории Левобережной Малороссии, то с ними удобно совпадают и этапы в развитии украинского судоустройства. С Хмельниччины до Многогрешного — первый период организовывания, формирования полкового суда. С Многогрешного по 1722 г.— период формировавшегося полкового суда и судий как уряда; с 1722 г. по 1728 г.— третий период, когда суд стал на более или менее новые основания в связи с общей полковой реформой, и с 1728 по 1764 г. — период судоустройства, введенного Д. Апостолом»⁴. П'ятий період у М. Слабченка — час від реформи Розумовського аж до 1842 р., себто до скодифікування російського права. Та ним М. Слабченко не займається.

Врешті, О. Лазаревський визначає два важливі періоди в історії процесу Гетьманщини — достатутний і статутний. Перший період обіймає час до реформи гетьмана Розумовського і повернення статутних судів, а другий після реформи. Цей поділ, на наш погляд, цілком правильний, бо рік 1763, коли повністю відновлено устрій Литовського статуту, назавжди залишається граничним стовпом двох різних періодів історії судівництва Гетьманщини.

Про окремія ґрунтовий процес часу «Руської Правди» історичні джерела майже не зберегли згадок. Проте зовсім правдоподібно, що упродовж століть створювалися такі норми судочинства у межових спорах. Це припущення можна опирати на деяких статтях «Руської правди», що стосуються ґрунтових чи радше межових справ.

У другій редакції «Руської Правди» (Пушкінський список) натякають про це 60 і 61 статті:

60. «Аце межю перетнетъ бортную, или ролейную розореть, или дворную тиномъ перегородить межю, то 12 грив [ень] продажи»;

61. «Аже дубъ потнетъ знаменьныи или межнии, то 12 гри- [вень] продажи»⁵.

Як бачимо, «Руська Правда» покликується на різні межі, штучні і природні, а саме на межі «бортні», «ролейні» та «двор-

³ Миллер Д. П. Очерки...— С. 63—244; Лазаревский А. Суды в старой Малороссии...— С. 75—115.

⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк...— С. 294.

⁵ Юшков С. Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій.— К., 1935.— С. 137.

ні», тини і дуби «знаменні» та «межні» та суворо карає за їх порушення. З цього можна зробити висновок, що хліборобські ґрунтові справи вже у той час були під окремою опікою держави й судів. Тому й, можливо, існували окремо вироблені норми судочинства у тих справах.

У Литовсько-руській добі ґрунтовий процес відбувався за приписами ІХ розділу Литовського статуту. До цього були покликані окремі підкоморські суди, що їх вели підкоморії і коморники, яких звали теж межовими суддями й підсудками. Ці суди були постійні та діяли у кожній судовій окрузі (повіті). На допомогу підкоморіям прийшли в пізніші часи мірничі, що виготовляли «Реєстр мірницький»⁶. Збереглася згадка про мірничого, що був 1646 р. у Стародубі⁷. Прийшли вони на Україну, мабуть, із Польщі, де земські мірники, звані «геометрами», уже в ХV ст. здійснювали обміри ґрунтів та допомагали при їх розмежуванні⁸.

Відомий історик судівництва Лівобережної України Д. Міллер обстоює думку, що перед 1648 р. у Гетьманщині судовий устрій був такий самий, як у Польщі. А саме: були суди шляхетські, земські, гродські і підкоморські, а в містах магдебурзькі. Та вже тоді почало творитися козацьке судівництво. Збереглася згадка про козацький суд, що складався з колегії і гетьмана, який очолював його, званий «Радою гетьманською зуполною», про що повідомляється у листі гетьмана Дмитра Барабаша до переяславської полкової старшини⁹. Це мало місце до 1648 р.

Переяславська угода 1654 р. започаткувала нову епоху в житті України, і то не тільки з політичного, а взагалі усіх поглядів. Зокрема, у правовому житті настала зміна — треба визнати, зміна на гірше. Гетьманщина втратила зв'язок із Польщею, а за її посередництвом і з Західною Європою, що вельми понизило правове почуття й знання питань права не лише серед загалу населення, а й також серед правників.

Втім, спочатку Гетьманщина жила давно використовуваними правовими засадами. Головним джерелом правового порядку надалі залишалися Литовський статут і магдебурзьке право, тобто кодекси, які були створені і діяли під впливом західно-

⁶ Г р а б и н а Л. Геодезичні фрагменти на Україні та їх упорядкування // Записки Української господарської академії в Чехо-Словацькій Республіці.— Подебради, 1927.— Т. 1.— С. 310.

⁷ Й о г о ж. Межова справа на Україні за Козаччини (1648—1764 р.)...— С. 5.

⁸ Ł a g u n a S. O prawie granicznym polskiem // Pisma Stanisława Łaguny.— Warszawa, 1915.— С. 91.

⁹ М и л л е р Д. П. Очерки...— С. 64 та ін.

європейської правової думки. Згодом втрата зв'язку із західними державами почала щораз більше відбиватися на правному житті Гетьманщини. Вона, втрачаючи ранішу досить широку кодифікаційну систему, взамін не одержувала відповідника на Сході. Правове життя Московщини було мало розвинуте і компенсації за завдану втрату не могло дати, бо ж щодо розвитку правової думки і правових інституцій Україна стояла набагато вище Московщини. Не є таємницею, що не Гетьманщина в Московщині, а навпаки — Московщина в Гетьманщині навчалася права. Про це свідчить хоч би те, що Московщина запросила до себе багатьох українських правників, які працювали над розбудовою її законодавства та над його кодифікацією.

Однак Московщина з політичного погляду прагнула до якнайповнішої асиміляції підкорених земель. І тому всі її зусилля були спрямовані насамперед на нівеляцію різниці між обома краями, в тому числі у правовому житті. Від 1654 р. починає щораз більше впливати на Україну російське право шляхом різноманітних указів, що їх систематично надсилав «Правительствующий сенат», в результаті чого створюються на території Гетьманщини цілком або напівросійські судові органи на кшталт Малоросійської колегії.

Гетьманщина боронилася проти цього, покликаючись передовсім на Переяславську угоду. У договірних статтях із 1654 р. Гетьманщині забезпечувалася необмежена автономія судівництва. У них мовилось: «В судах чтоб ни воевода, ни столник в Суды Войсковие не вступались: гдѣ три чоловѣка козаков, тогда два третьяго должны судити»¹⁰. Та мимо того, всупереч навіть пізнішим царським запевненням, відповідно до яких козакам затверджено право судитися згідно «прав и звичаев стародавних войскових», російська адміністрація щораз більше «обмежувала автономію козацьких судів та випирала козацьке право»¹¹. Прикладом тієї боротьби Гетьманщини за незалежність свого судівництва може служити змагання до якнайбільшого обмеження судової компетенції Малоросійської колегії, яку поставив російський уряд, всупереч угоді 1654 р., для нагляду за судівництвом України. Утвер-

¹⁰ Бантиш - Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории.— М., 1858.— Ч. 1.— С. 63.

¹¹ Наприкінці серпня 1723 р. наказний гетьман П. Полуботок мав сказати Петрові І таке: «Ти отняв древнее право судить своих соотечественников, определяешь нам судей из граждан великороссийских, которые не вѣдая или притворяясь незнающими законов и преимуществ наших, престають нарушать их при всяком случаѣ и нас угнетают» (Бантиш - Каменский Д. Н. История Малой России...— М., 1830.— Ч. 3.— С. 160).

джуючи в універсалі Генеральної військової канцелярії від 6 грудня 1722 р. порядок апеляційних інстанцій, та ж канцелярія забороняла вносити до Малоросійської колегії справи, що не перейшли всіх нижчих інстанцій включно до Генерального військового суду, «ибо в таковѣм судовѣ дѣло вступається и чолобитних принимати оной Колегії не велено»¹².

Втім, хоч Гетьманщина, як мовилось, порвавши зв'язки із Заходом, не змогла чи не захотіла вийти з-під західноєвропейського впливу — матеріальне право залишалось у загальному незмінене, то відносно формального права всі дотогочасні норми, «касающіяся організації суда, порядку і форм судопроизводства, вѣдѣній о подсудности, прав апелляцїи и т. под., не ѣмѣли сили и были замѣнены новыми обычаями, ни гдѣ, однако, не записанными»¹³. У цих умовах Гетьманщина у порівняно короткий час витворила, зберігаючи традиції та звичаї, новий козацький судовий устрій¹⁴. У зв'язку зі зміною судового устрою мінявся характер процесу, в тому числі й ґрунтовий. Ґрунтові справи не вели вже підкоморські суди, бо таких не було (або майже не було), а козацькі, передовсім Генеральний військовий суд, через окремих комісарів-межовщиків, що їх визначувано з-поміж генеральної, полкової і сотенної старшини¹⁵. Власне, саме судочинство не зазнало надто великих змін, бо ж і після 1648 р. Литовський статут залишався серед основних джерел правосуддя Гетьманщини. Певні зміни намагалися впровадити російські судді (зокрема з 1728 р. на підставі «Рѣшительных пунктов», даних Петром II гетьманові Данилові Апостолу), які входили до складу Генерального суду¹⁶. Вони старалися змінити давній звичай по-

¹² Василенко М. П. Матеріяли...— С. 4.

¹³ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина.— Т. 72.— 1901.— С. 9.

¹⁴ Лашенко Р. Литовський статут яко пам'ятник українського права // Науковий збірник Українського університету у Празі.— Прага, 1923.— Т. 1.— С. 93; Права...— С. 103.

¹⁵ С л а б ч е н к о М. Е. Малорусский полк...— С. 287; В а с и л е н к о М. Матеріяли...— С. 139.

¹⁶ Пункт 1 «Рѣшительных пунктов» постановляв: «Его императорское величество, милосердуя к народу Малороссійскому, и яко головний Судія соизволяет для лутчшаго между ими Малороссійскаго народа в судах доброго порядка быть при том Генеральном судѣ из Великороссійских трем персонам, да из Малороссійских трем же персонам, которым Великороссійским и Малороссійским судьям по их Малороссійским правам толко без накладов и без взятков и разореній народа, и отправлять им тот суд з сообщенія Гетмана яко президента того суда»... а не быть челом прежде в нижних судах по порядку, в Генеральном судѣ никому никакого ни в каком иску не быть челом, и челобитен нигде не подавать; ежели же кто Генерального суда рѣшением не будет вдоволен и таким быть челом Его Императорскому

силати комісарів безпосередньо на ґрунт і простежувати ґрунтові справи з допомогою планів («чертежей»), чим понад міру розтягалася й утруднювалася розправа. Коли 1750 р. за гетьмана Розумовського росіян усунуто з Генерального військового суду, зовсім відкинута ця російська новинка на Україні. Вона так і не прийнялася ніколи повністю, доказом чого є хоч би те, що «Права...» зовсім не згадують про потребу планів під час ґрунтових спорів.

Це тривало до 1763 р., доки гетьман Розумовський не провів у 1760—1763 рр. великої судової реформи, остаточно впровадивши назад земські, гродські і підкоморські статутні суди¹⁷. З того часу ґрунтові справи полагоджували, як і перед 1648 р., підкоморські суди, які були постійними правовими інституціями. Цей стан тривав до 1781 р., власне 1783 р., коли в життя було введено закон «Об учреждении губерний» і скасовано давній судовий устрій та на його місце впроваджено російський. За царя Павла I частково відновлено «старое судоустройство и старое судопроизводство», а окремі судові інституції, встановлені реформою гетьмана Розумовського, проіснували аж до 1842 р.¹⁸

2. ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРУНТОВОГО ПРОЦЕСУ

Так, як і в інших слов'янських народів, судочинство було спершу одне для усіх справ. Щойно згодом, із розвитком процесуальних норм, почали витворюватися під час вирішування деяких справ окремі відмінності процесу. І так подекуди відокремився карний процес (хоч Гетьманщина до кінця не створила зовсім окремого карного судочинства), а разом із ним протягом певного часу з'явився теж своєрідний ґрунтовий процес. Це не означає, що постав якийсь зовсім окремий процес, бо ґрунтові справи вирішувано за загальними правилами, одначе з багатьма і деколи навіть суттєвими відмінностями.

Причини, що викликали потребу іншого судочинства саме

Величеству в Коллегии иностранных дѣл» // Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. 3.— С. 391; Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России...— М., 1822.— Ч. 4.— С. 264, 276; Василенко М. П. Матеріяли...— С. XVIII і 139.

¹⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках// Праці Українського наукового інституту у Варшаві.— Варшава, 1934.— Т. 19.— С. 170; Василенко М. П. Матеріяли...— С. XXX.

¹⁸ Яковлів А. Українсько-московські договори...— С. 175.

у ґрунтових справах, неважко розшукати. Була це в першу чергу необхідність виїзду суддів на місце суперечки, себто на ґрунт, і викликані цим своєрідні обставини праці у польових умовах. У зв'язку з цим виникала потреба фахового ознайомлення з ґрунтовими справами, а далі за цим наступала спеціалізація. Явище мало і зворотню дію. Розгортання цього судочинства впливало на появу значного числа ґрунтових справ. Воно й не дивно. Селянська на той час нація, в якій першим джерелом власності і взагалі мірилом вартості була земля, мусила подавати судам чи не найбільшу кількість справ, пов'язаних власне зі землею. Тому ґрунтовими справами особливо стали турбуватися тодішні законодавці та суди. Про те, яке тоді було трактування ґрунтових справ і взагалі хліборобів та їхніх потреб, свідчить характерна постанова «Прав...» щодо відкладення і прискорення процесів селян у гарячий час польових робіт. Ось її уривок:

«Во время косовичное или жатвенное пахарей никакой суд призывать не имѣеть, кромѣ важных и кримѣнальных дел, которіе не терпятъ времени, да и в прочіе времена давать им суд скоро, какъ возможно чтобъ чрезъ продолженіе суда не послѣдовало имъ в полевихъ работахъ упущеніе, в должностяхъ же имъ надлежащихъ не било бъ остановки»¹⁹. Зрозуміло, що серед правознавців, які з таким зрозумінням ставилися до хліборобського стану і його потреб, могла набути прав громадянства думка, що ґрунтові спори «требують розбора не общими судами, а судом спеціальним»²⁰, водночас тоді міг витворитися й окремий ґрунтовий процес, який прагнув полегшити хліборобам ведення їхніх спорів. Тому й не дивно, що у другій половині XVII — першій XVIII ст. зустрічаємо в Гетьманщині виразно окреслений ґрунтовий процес.

3. ЧИ ҐРУНТОВИЙ ПРОЦЕС БУВ ТІЛЬКИ МЕЖОВИМ?

Перед тим, як підійдемо до обговорення ґрунтового процесу, належить з'ясувати питання, чи вживана нами назва «ґрунтовий процес» відповідає дійсному стану речей, чи радше належало б говорити тільки про «межовий» процес. За останнім промовляє тогочасна термінологія і подібні правові інституції держав, що межували з Україною.

У правознавчих джерелах XVII—XVIII ст. не знаходимо терміну «ґрунтовий процес». Означувано його назвами «суд

¹⁹ Права...— С. 813—814.

²⁰ М и л л е р Д. П. Очерки...— С. 97.

польовий, підкоморський, комісарський або межовщичий»²¹. Терміном «суд» означувано не лише судовий орган, що здійснював розправу, а й саму судову дію, себто процес. Судом «польовим» називано процес тому, що суд виїжджав на предмет спору, яким звичайно було поле, і там вирішував спір. Назва «підкоморський» запозичена з термінології Литовського статуту та польського права. У Польщі межові справи віддавали на розгляд підкоморіям і коморникам. Вони творили підкоморські суди. Грунтовий процес називали ще «комісарським», оскільки вели його т. зв. комісари, які задля того виїжджали на «пенний», себто спірний ґрунт. Комісарів звали також межовщиками або межовими судьями. Врешті, найчастішою назвою для ґрунтового процесу була назва «суд межовщичий». Назва ця походила від дії розмежування земель; багато ґрунтових спорів велося, власне, за межу, яку судові доводилося визначати або відновлювати.

Але на цих межових справах не закінчувалася ще компетенція судів, як це, наприклад, було в польському процесі, в якому підкоморій тільки й те робив, що розмежовував ґрунти, не маючи права встрияти у справу їх посідання чи власності²². На це вказують численні постанови давніх джерел. До компетенції межових комісарів «Права...» зараховують «спори о землях, ґрунтах и протчих угодѣях о межу спорних, и о других земских дѣлах»²³. На другому місці згадується про те, що комісари уповноважені видавати позови «во всяких спорах за землю и за межи»²⁴, а також про «тяжбу за ґрунт спорний или за разность межи»²⁵. Ф. Чуйкевич, згадуючи про те, що гетьман Скоропадський не встановив окремих підкоморських судів, а у ґрунтових справах виручувався комісарами, зауважує, які саме справи комісари вирішували. Отож, висилано комісарів «на рознятие, разбор и крайнюю розправу заводов ґрунтових и споров разних о межах и границах, о мельницах, сѣнокосах, полях и протчих угодиях»²⁶.

1763 р. було заведено окремі межовщичі суди; універсал, яким їх проголошено, подавав, що суди ці будуть призначені «для розбирательства у спорах за земли и рубежи»*.

Наведені цитати розвіюють найменший сумнів щодо поставленого питання, чи на Лівобережній Україні створився

²¹ Василенко М. П. Матеріяли... — С. 138 і XVII.

²² Kutrzeba S. Dawne prawo polskie sądowe... — S. 115.

²³ Права... — С. 492.

²⁴ Там же. — С. 493.

²⁵ Там же. — С. 495.

²⁶ Василенко М. П. Матеріяли... — С. 139.

* Тут і далі курсив наш.

окремих межовий процес, чи був він загальним, ґрунтовим. Якщо додати те, що дослідники судівництва Гетьманщини рідко вживали термін «спір межовий», а частіше «ґрунтовий» або «земельний»²⁷, то треба ствердити, що в компетенцію ґрунтового процесу входили не лише справи розмежування, а й ґрунтові спори взагалі, як посесорійні, так і петиторійні, а слідом за цим і вживана назва «ґрунтовий процес» є правомірною.

4. МЕЖОВІ СУДДІ

Назва. Ґрунтовий процес вели окремі судові особи, на означення яких витворилося чимало різних термінів. Найчастіше звано їх «межовщиками»²⁸, очевидно, від їх межовницьких функцій. Ця назва враз із назвою «межові судді» була суто українська. Також називано їх «присяглими комісарами межових діл» або коротко «комісарами». Цю назву зустрічаємо в Литовському статуті й у польському праві. Комісари мали ще назву «вислані», «виїжджі» або «інквізити». Подекуди в актах зустрічається назва «підкоморії»²⁹.

Ці терміни уживалися упереміж для означення тих самих осіб. Але не завжди. Два перші частіші — «межовщики» і «комісари» — уживалися здебільшого для означення: перший — межовщиків нижчих судів, а другий — межовщиків Генерального військового суду. Зауважуємо тут вплив Литовського статуту, який знав саме таке розмежування. На це вказує і термінологія, вживана Ф. Чуйкевичем, що був великим прихильником судового устрою, засвідченого Литовським статутом. Часто ці дві назви протиставляють одну одній для означення межових суддів першої і другої апеляційної (чи радше касаційної) інстанції. Отже, справу в першій інстанції розглядав межовщик, а в апеляційному судочинстві — комісар. Услід за цим у джерелах знаходимо також подвійну номенклатуру щодо самих судів, а саме: «суди межові» і «суди комісарські»³⁰. Однак ще раз підкреслюємо — чіткого розмежування згаданих назв не було: одну й ту саму особу,

²⁷ Миллер Д. П. Очерки...— С. 98 і далі.

²⁸ Слабченко М. Є. Господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст. Землеволодіння та форми сільського господарства.— Харків, 1923.— Т. 1.— С. 127; Василенко М. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття. //Записки НТШ.— Львів, 1925.— Т. 138—140.— С. 128 та ін.

²⁹ Права...— С. 101, 492; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 141.

³⁰ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 141, 143 та ін.

наприклад, межовщика полкового суду, звали і межовщиком, і комісаром.

Покликання. Як уже було згадано, перед гетьмануванням Хмельницького ґрунтові справи провадили окремі підкоморські суди³¹. Після 1648 р. для вирішення цих спорів не було ні окремих судів, ні постійних судових осіб. Скарги у ґрунтових справах надходили до загальних судів, а від XVIII ст. переважно до Генеральної військової канцелярії, гетьмана, а ті передавали їх на розгляд і вирішення окремим межовщикам. Практика Гетьманщини повернула, на жаль, до стану, який у Польщі закінчився уже чотири століття раніше³². Скасування діяльності досвідчених фахівців-підкоморіїв призвело до ведення ґрунтових справ людьми, які не мали досвіду і яких призначали від випадку до випадку³³. Загалом «Права...» намагалися цьому запобігти, наказуючи встановити при всіх судах постійних межовщиків і підкоморіїв³⁴, однак ця реформа завершилася не раніше як 1763 р., коли Розумовський видав універсал про встановлення окремих підкоморських судів³⁵.

Тому, коли доводиться говорити про покликання межовщиків, треба відрізнити стан, який існував перед 1763 р. і після нього. У перший період (до 1763 р.) межовщиків іменував найчастіше гетьман, тобто Генеральна військова канцелярія, а інколи полковники. Призначувано їх тільки із кіл козацької старшини, котра, як відомо, «обіч своїх адміністративних чинностей виконувала також суддівські функції». Згодом, після появи універсалу Розумовського, заведено постійний уряд межовщиків, проте й тоді їх рекрутовано з-поміж козацької старшини. Водночас, якщо йдеться про вимоги, які ставлено межовщикам, то вони і до, і після 1763 р. були ідентичні, бо й вимоги до козацької урядової старшини після реформи Розумовського не зазнали змін.

Межовщики були членами суду, судовими особами. Для їх обрання діяли ті самі засади, що й для суддів³⁶. Про покликання судових осіб знаходимо досить точні відомості в IV главі «Прав...», названій «О волностех и свободах малороссій-

³¹ Грабина Л. Межова справа на Україні...— С. 5.

³² Łaguna S. O prawie granicznym polskiem...— S. 63.

³³ Миллер Д. П. Очерки...— С. 185. Там автор пише: «Назначались они всякій раз ad hoc для разрѣшенія только того діла, которое им поручали, так что и тепер как и XVII в. постоянного института для разбора аграрних споров не существовало».

³⁴ Права...— С. 101.

³⁵ Слабченко М. Е. Малорусский полк...— С. 324.

³⁶ Права...— С. 101.

ских»³⁷. Покликання на «воинській чин в малороссийскіе старшини, по давнему високомонаршим грамотам утвержденому обикновенію, волними голосами избирать»³⁸. Отже, панував принцип виборності. Та не в усій повноті. Після обрання, яке звалось «усмотреніе», треба було пройти «опреділеніе» на основі апробації вищої влади, тобто гетьмана. Збереглася згадка про обрання воронізького сотника. Мешканці вибрали Івана Холодовича і про це повідомили гетьмана спеціальним листом, в якому, зокрема, написано: «Объявляем сим нашим писаніем, кому о оном вѣдати належит, что мы, Филип Лебедь, отаман куренній з товариством, Григорій Онисимович отаман кур[еня] з товар[иством], Андрей Задіора, от кур[еня] з тов[ариством] и Кирило Слабѣй от кур[еня] з тов[ариством] жители сотни Воронежской, як прежде сего желаючи себѣ имѣти за сотника его мил[ості] п[ана] Івана Холодовича, давалисмо всѣ, обще вотум, так и тепер тое ж наше певное повторяючи слово, а желаючи з подтверженіем п[ана] Холодовича себѣ за начальника, сим нашим для имовѣрствія, при подписаніи властных рук наших, ствержаем писаніем о що и самого ясновелможного добродѣя его м[и]лл[ос]ти п[ана] гетмана просим, жеби нѣкто инній, але он мененній п[ан] Іван Х[олодови]ч бил нам за начальника».

Гетьман універсалом від 9 червня 1715 р. повідомив: «По благоволенію вашему, избран есть п[ан] Іван Х[олодови]ч зн[ачковий] тов[ариш] войск[а] на уряд сотництва В[оронежско]го, для которого на вѣрность царскому пресв[етлейше]му величеству и присягу тут (в Глуховѣ) виконал»³⁹.

До 1715 р., точніше 1722 р., старшин вибирав загал населення. Після цих років щораз частіше їх вибирала сама старшина⁴⁰. У 1730 р. уступив з посади через старосту ніжинського полковий суддя. Старшина вибрала на його місце Семена Чуйкевича. Гетьман обрання затвердив, про що універсалом від 7 липня 1730 р. повідомив ніжинську старшину. В універсалі підкреслено, що кандидата обрала старшина: «А по *выбору старшин* написан в суддѣ бунчуковій товариш п[ан] Семен Чуйкевич и просил, чтоб оного пана Семена Чуйкевича опредѣлить в полк нѣжинскій судією полковим... Прето ми, по монаршим указу и *выбору старшинскому*, з полку нѣжинского

³⁷ Права...— С. 144.

³⁸ Там же.— С. 101.

³⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления.— Т. 2: Полк Нежинский.— К., 1893.— С. 335, 337.

⁴⁰ Слабченко М. Е. Малорусский полк...— С. 122.

нам поданом, яко опредѣлили его пана Семена Чуйкевича судією полковим нѣжинским, на что дан ему наш особливій універсал»⁴¹.

Як бачимо, старшина вибирала на звільнене місце одного кандидата, якого й гетьман без перешкод затверджував. 9 січня 1715 р. Петро I видав указ, силою якого старшина була зобов'язана вибирати двох-трьох кандидатів, з-поміж яких одного визначав гетьман. Нагадує це традицію, що панувала у Литовському Великому Князівстві. Литовський статут (арт. 1, розд. 4) наказував шляхті вибирати чотирьох кандидатів, з яких лише одного призначав на посаду князь. «Когда в котором полку,— мовиться у царському універсалі,— полковой старшины или сотника будет порожнее мѣсто, то им еѣ общаго совѣту назначала к тому уряду людей заслуженных, человек двух или трех, представлять к гетману, а ему о бытіе в том мѣсті утверждать универсалом и в вѣрности приводит к присягѣ»⁴². З цього документа, як і з інших джерел, виходить, що старшина могла вибирати, а гетьман затверджувати тільки нижчих урядовців у склад полкової старшини включно⁴³. Раніше цього обмеження не було. Наприклад, у Полтавському полку населення вибирало полковника аж до часу гетьманування Мазепи та навіть і пізніше⁴⁴. Його впровадив російський уряд, щоб мати вплив на призначення вищих посад. Тому дедалі частіше полковників і склад генеральної старшини затверджує, а то й призначає російська влада⁴⁵.

Старшина не завжди слухала наказу щодо обрання кількох кандидатів. Наприклад, 1750 р. батуринці висунули на вільне місце сотника одного кандидата, заявляючи, що «никого иного со стороны быть сотником не желают»⁴⁶.

Деяких нижчих урядовців призначала сама старшина. Та не тільки нижчих. Часто зустрічаємось зі згадками про номінацію вищих старшин гетьманом або й старшиною. Видно, що поряд з нормальною засадою виборності із змінами, пов'язаними з впливом урядової козацької старшини, здобувала право громадянства також засада номінації. Одначе нормальною, як підкреслено, залишилась засада виборності.

⁴¹ Василенко М. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729—1730 гг.— С. 226.

⁴² Василенко М. П. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по матеріям, на девятнадцать частей. Собрано в правительствующем Сенате малороссийской экспедиции 1786 г.— Чернигов, 1902.— С. 16.

⁴³ Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії// Записки НТШ.— Львів, 1912.— Т. 107.— Кн. 1.— С. 45.

⁴⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк.— С. 62.

⁴⁵ Миллер Д. П. Очерки...— С. 64.

⁴⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 2.— С. 250.

Не міняє її факт, що до 1763 р. межовщиків призначувано. Їх призначувано тільки з-поміж складу козацької старшини, заодно і з-поміж членів загальних козацьких судів, які до цих посад приходили через вибори. Щойно коли членам суду поручувано на певний час чинності межовщика, відбувалася номінація.

Межовщиків призначувано здебільшого з-поміж генеральної і полкової старшини, а часом сотенної. Наприклад, 1703 р. за дорученням гетьмана Мазепи суперечку між селами Білошапками і Вечерками за володіння сіножатами вирішував батуринський сотник Дмитро Нестеренко⁴⁷. На посаді межовщиків траплялися також військові канцеляристи. У 20-х рр. XVIII ст. зустрічаємо випадок прислання межовщика з Росії. Князь Меншиков потрапив у конфлікт за землю з козаками Стародубського полку та, невдоволений гетьманськими комісарами, просив Петра I прислати царського комісара. Цар це вчинив і прислав дяка Лосєва. До Лосєва гетьман приставив своїх комісарів⁴⁸. Гадаємо, що приїзд російського урядовця був явним порушенням судової автономії Гетьманщини, і тому цей випадок за норму брати не можна.

Виїжджаючи на місце суперечки, межовщики звичайно добирали собі інших судових осіб. Діялося це передовсім тоді, коли спір вирішували гетьманські комісари з Генерального військового суду або Генеральної військової канцелярії. Вони кликали собі на допомогу членів місцевого полкового, сотенного або міського суду. Часто гетьман сам наказував членам тих судів, а передовсім полковому судді допомагати межовщико-ві при розгляді справи.

Про це збереглося багато згадок⁴⁹. Спір максаковських ченців з мешканцями міста Мени за суміжні ґрунти вівся 1689 р. «перед Захарією Шайкевичом, товаришом войсковим, от ясновелможного его м[и]л[ости] Івана Мазепи, гетьмана [...], при бытности панов Івана Гордацкого, бывшего обозного, Абакума Тарасовича, осаула полку ніжинського, а особливо при бытности п[ана] Карпа Мокрѣвича, суд полку Чернѣговского, по указу рейментарскому ко мнѣ придаными»⁵⁰.

Справу Пустинно-Рихловського Миколаївського монастиря, що велася 1682 р., розглядав гетьманський «висланий»

⁴⁷ Стороженки. Фамильный архив.— К., 1908.— Т. 6.— С. 218.

⁴⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии...— Т. 1: Полк Стародубский.— К., 1888.— С. 279 та ін.

⁴⁹ Грабина Л. Межова справа на Україні...— С. 3—16.

⁵⁰ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636—1730) //ЧИОНЛ.— К., 1890.— Кн. IV.— Отд. III.— С. 115—116.

Іван Ломиковський за співучастю ігумена із законниками, сотника і «жителів понурицьких». При іншій справі з 1685 р. був присутній Іван Шорсткий, городовий отаман із Борисполя. Землі бунчукового товариша Іскрицького розмежувували 1732 р. полковник Тургенев, полковий старшина Кузьма Злотов, бунчуковий товариш Мокревич, сотник Ліневич і канцелярист Платковський⁵¹. У другій половині XVIII ст. у розмежуванні нерідко брали участь російські геодезисти, що їх прислано було до Генеральної військової канцелярії⁵².

Межовщиками могли бути тільки чоловіки не молодші 25 і не старші 70 років із вичерпною характеристикою громадянських чеснот і прав, а саме: добросовісні, віруючі християни-православні, не викляті, не новохрещені, завжди тверезі, породжені законним подружжям. Також мусили бути в повноті духовних і фізичних сил, не німі, не глухі, не божевільні і не каліки. Важливий був ценз освіти. Межовщики мусили бути грамотні й ознайомлені з правом («в писанні искусніи, найпаче права знающіе»)⁵³. Дуже важливою вимогою була «помістність і постійність». Це означає, що межовщики мусили бути осілі й мати нерухоме майно. Ця вимога ідентична з вимогою польського права. Слова П. Домбковського про те, що «Okoliczność, czy ktoś był osiadły lud nie, miała bardzo doniosłe znaczenie w zakresie prawa publicznego, dzierżenie posiadłości ziemskiej bowiem było podstawa stanowiska jednostki w państwie. Także w obrębie prawa karnego i procesowego wpływ tej okoliczności był nie lichy»,⁵⁴ можна також добре пристосувати до постанов права Гетьманщини. Була, однак, і різниця. Якщо в польському праві була вимогою одвічна осілість на певно означеній території, то в Гетьманщині не надавалось цьому надто великої ваги. Ця характерна вимога має свою генезу між іншим у тому, що суддя, який вирішив справу несправедливо, відповідав перед стороною за всі її шкоди, що виникли під час розправи, всім своїм майном⁵⁵. Чужинець не міг займати ні-

⁵¹ Грабина Л. Межова справа на Україні...— С. 5—7.

⁵² Там же.— С. 14.

⁵³ Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам// Сообщ. А. А. Федотов-Чеховский//Киевская старина.— Т. 17.— Кн. 1.— 1887.— С. 143; Права...— С. 101.

⁵⁴ Dąbkowski P. Prawo prywatne-polskie.— Lwów, 1910.— Т. 1.— С. 199. Пор. також: Paciorekowski M. Regula processus grancialis Campestris Regni Poloniae Secundum Praxim Moderni saeculi ad Diolimitando Bona Regalia Spiritualia et Terrestria. Ad usum publicum cum Addimento Legum et Constitutionum Regni. Typis Clari Montis Częstochoviensis. Anno D[omi]ni, 1749.— Р. 126.

⁵⁵ Права...— С. 110.

якої посади, що, зрештою, відповідало тодішнім поглядам і аналогічним постановам законодавства інших країв. Від кандидатів на межовщиків вимагали також політичної благонадійності («добри и в вѣрности не подозрительни»). Ця вимога дедалі набирала ваги з посиленням на Лівобережній Україні російських впливів. Із загальної засади «малоросійських посполитого звання людей ни в какіе войсковіє чини не вибирать»⁵⁶ впливала ще вимога шляхетності, себто приналежності до козацького стану. Але при міських, магістратських і ратушних судах ця засада не була чинна.

Присяга. Після «усмотренія і определения», званого також «избраніем и произвожденіем в чинѣ», межовщик складав присягу. Заприсяження відбувалося за спеціально усталеною формою: «Я (имярек) обѣщаюся и клянуся всемогущим Богом пред Его святым Евангеліем, что которий чин комиссарскій дѣл межових по высочайшей императорскаго величества милости пріемля, к оному чину все, что по званію моему надлежит, исполнять вѣрно, тщательно и праведно обѣщаюсь, а именно: в слушаніи от обоих сторон споров и сказок их и свѣдательств людских, в дѣланіи нових и в поновленіи старых межей и копцов, и в записиваніи всего того, також и в протчих повѣраемых мнѣ дѣлах ничего болше не смотрѣть, токмо святой справедливости, не опасаясь гнѣва и погрозок ничіих, никаких же взятков не взимая, даров не принимая, ни на посули и обѣтници невзирая, но единого Господа Бога пред очима имѣя, тою ж справедливостъ и правду Его святую сохранять должен буду, так мнѣ Господи Боже, помози. Аминь!»⁵⁷. Зміст цієї присяги нагадує присягу, яку наказували складати підкоморіям Литовський статут і польське право⁵⁸.

Присягу складали в церкві на Євангелії, при священнику й окремо для цього іменованій особі. Коли межовщика іменовано ad hoc до виконання одної чинності, то він складав тільки цю одну присягу безпосередньо перед виїздом на ґрунт⁵⁹.

⁵⁶ Права...— С. 46.

⁵⁷ Там же.— С. 102.

⁵⁸ Автор праці про польський межовий процес М. Пацьорковський подає такий зміст присяги підкоморія: «Ja №. przysięgam Panu Bogu, iż sprawiedliwie, według Pana Boga, prawa pisanego, sprawiedliwość kontrawersyi stron sądzić, tychże kontrawersyi pilnie słuchać, i one przyjmować; także znaki graniczne i podobieństwa ich uważać i wiernie opisywać, k temu księgi swe i przodków swych wiernie chować i w nie wpisywać będę na którym sądzie nie mam mieć względu na żadną osobą tak przyjaciela jako i nieprzyjaciela — bogatego i ubożego, gościa i swojego, — nikomu w tym moim sądzie żagnej przyjaźni i nieprzyjaźni nie pokazując i daru ni od kogo względem tego sądu nie biorąc. Tak mi Panie Boże pomóż i ta S[więta] Ewangelja». P a c i o r k o w s k i М. Regula processus granicialis...— Р.— 152.

⁵⁹ В а с и л е н к о М. П. Матеріяли...— С. 140.

Коли ж, як це було після 1763 р., іменували межовщика сталим ґрунтовим суддею, себто постійним урядником, тоді він мусив так, як усі кандидати на суддів, складати дві присяги. Один раз «по генеральній формі», а другий — на «чин судейський» за спеціальною вищенаведеною формою, окремо встановленою для межових суддів. У першій урядничій присязі межовщик присягав на вірність цареві і обіцяв, що служитиме чесно для добра царя і держави, зберігатиме урядничу таємницю, буде послухний старшині та ін. У другій суддівській присязі присягав, що совісно виконуватиме всі свої обов'язки, які перелічувалися у тексті присяги. Багаторазовість заприсягання була знана також іншим правовим системам, як, наприклад, польському праву, хоч із деякими відмінностями⁶⁰.

До наших днів збереглася джерельна згадка про таку подвійну присягу. 11 грудня 1763 р. гетьман Розумовський універсалом проголосив номінацію Івана Ілліча Олександровича межовщиком у Лубенському полку. Наприкінці універсалу мовиться про присягу: «В вѣрной же Ея Императорскому Величеству по его чину службѣ по генеральной формѣ к присягѣ приведен он от нашей Генеральной Канцелярии, показанную же в правах Малороссийских и книгѣ Статута в роздѣлѣ IX по артикулу *подкоморскую присягу* он за *прибытіем в полк* и по объявленіи ему сего нашего универсала в полковой Лубенской Канцелярии при собраніи старшин полковых и сколько может случиться владѣльцев того полку учинить должен и вступить в свою должность»⁶¹.

Отож, як бачимо, на практиці застосовувано дві присяги. Першу, урядничу, в Генеральній військовій канцелярії, а межовницьку в місці осідку межовщика у присутності полкової старшини та ін.

Кількість межовщиків і тривалість їх урядування. Кількість межовщиків тісно пов'язана з часом, на який припадала їх діяльність. Від 1648 р. до 1763 р., коли іменовано окремих межовщиків до кожної окремої справи, узагалі не можна говорити про їх кількість. Звичайно, кожному ґрунтову справу провадив один межовщик. Але іменовано й більше межовщиків, двох, трьох, а то й ще більше. У спорі поміж князем Меншиковим і стародубськими козаками гетьман іменував зразу двох комісарів — Василя Велецького і Петра Волкевича, а згодом, коли прибув із Москви дяк Лосєв, присланий царем, призначив нових, а саме осавула Василя Журовського, прилуцького обозного Михайла Ограновича і канцеляриста Петра

⁶⁰ Rafacz J. Dawny proces polski.— Warszawa, 1925.— S. 57.

⁶¹ Стороженки. Фамильный архив.— С. 590.

Валькевича, отже, уже трьох⁶². Про більше число межовщиків в одній справі згадує також Ф. Чуйкевич у своєму «Судъ и розправе...». Саме село Лосенівку, яке було власністю Київського Печерського монастиря у 1717 р., розмежовували чотири межовщики: генеральний суддя Іван Чарниш, бунчуковий товариш Михайло Турковський, полковий прилуцький суддя Андрій Себастянович і регент генерального суду Федір Чуйкевич⁶³.

Урядування межовщиків закінчувалося тоді, коли завершувалася справа, для розгляду якої їх покликано. Бували випадки, що суд, який визначав межовщика, відкликав його перед полагодженням справи і на його місце призначав другого.

Хоч до 1763 р. не було постійних межовщиків, та все ж таки поодинокі старшини спеціалізувалися у веденні ґрунтових спорів і вели майже виключно ґрунтові справи. М. Владимирський-Буданов, описуючи діяльність лубенського полкового судді Василя Стефановича, додає, що він «в неперестанних коммисиях разних безпереривно служив», і подає список 15 найважливіших справ, які той розглядав, та зауважує, що Стефанович крім тих і в інших «менших *многочисленних* коммисиях служил»⁶⁴. Воно й не дивно, коли зважити, що ґрунтові справи були на той час найважливіші й найважчі для вирішування, а В. Стефанович був магістром Бреславського університету, де вивчав, зокрема, геодезію і подібні науки, тож був в якійсь мірі фахівцем у земельних справах.

Після судової реформи 1763 р. запроваджено постійні підкоморські межовничі суди. Тоді-то й зробили постійною кількість межовщиків. Вона відповідала кількості, яку 20 років раніше подавали «Права...». Так, при сотенних і магістратських судах було по одному межовщику, при полкових — по два, а при Генеральному військовому суді один головний і чотири йому підпорядкованих, себто разом п'ять⁶⁵.

Посада межовщика була у принципі досмертною. Але коли межовщик ставав зовсім не здатним до виконання своїх обов'язків через старість, слабість або каліцтво, тоді його відправляли зі служби з пошаною і підвищенням чину. Зберег-

⁶² Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 1.— С. 279.

⁶³ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 146.

⁶⁴ Владимирский-Буданов М. Матеріялы до биографии В. Стефановича (1697—1773) // ЧИОНЛ.— К., 1893.— Кн. 7.— Отд. 3.— С. 11—12.

⁶⁵ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. Конспект лекцій, читаних на Одеських учительських курсах в серпні 1918 р.— Харків, 1919.— С. 12; Права...— С. 101, 755.

лася згадка про уступлення з приводу старості ніжинського полкового судді, на місце якого незабаром обрали нового ⁶⁶. Також можна було позбавити межовщика його посади дисциплінарним чином: якщо він скоїв якийсь вагомий логаній вчинок, а зокрема коли судив несправедливо, упереджено й занедбував свої обов'язки, наприклад, коли тричі не прибував на місце спору у ним же визначений реченець без належного виправдання ⁶⁷. Межовщик міг також сам зректися своєї посади.

Обов'язки межовщиків. Якщо обстоювалося твердження, що будь-яка влада, в тому числі й суддівська, є Богом дана, нічого дивного, що Святе Письмо вважалося за кодекс, в якому зібрано всі права й обов'язки судів і суддів. Тому «Права...» теж часто цитують Святе Письмо й на його основі устійнюють обов'язки й прикмети суддів. Першим обов'язком судді, а також і межовщика є правосуддя. «Главнішая должность судей в том, дабы дѣла суда их надлежашіе, не смотря, на лица, без всякія страсти, гнѣва, злоби, милости, страха, похлѣбства, поноровки, дружби, по самой истинѣ, за совѣсть и по правам, безволокитно и без богоненавистнаго лицемѣрія и противних истинѣ проклятих користий, судили и рѣшили, со удовольствованіем обидимого и достойном наказаніем обидящаго, избавляя немощных от руки неправди» ⁶⁸.

Цей обов'язок судити справедливо «за совість і по правам» був ще тому важливий, що суддя, який видав, хоч би несвідомо, несправедливий присуд, був зобов'язаний сплатити покривдженій стороні всі її видатки і ще в додатку 12 рублів, а коли зробив це навмисне — звертав покривдженому правіж у потрійному розмірі. Якщо це траплялося часто, судді грозила кара смерті ⁶⁹. «Инструкция... судам» передбачала кару тільки для суддів, що видали неслухний вирок із злими намірами, саме «обвинили кого неправедно із взятков или для какого похлѣбства». Ці настанови, отже, різнилися від постанов «Прав...» ⁷⁰

Як сказано, межовий суддя був зобов'язаний судити «по правам», себто кожночасно на основі зобов'язуючих законів. Якщо ж у тих законах не можна було знайти відповідної норми, тоді «судіи, скланялись к справедливости, су-

⁶⁶ Василенко М. Генеральное следствие о местностях Нежинского полка...— С. 122.

⁶⁷ Права...— С. 502.

⁶⁸ Там же.— С. 89.

⁶⁹ Там же.— С. 206, 212.

⁷⁰ Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам...— С. 142.

дять имѣют по совѣсти и по примѣру других прав християнских — и по добрим обикновеніям, через долгое время употребляемым, которіе закону Божію, гражданским правам и чистой совѣсти непротивни, в чем би писанного не было права, судить надлежит, ибо таковыя добріе обикновенія силу права имѣют»⁷¹. Отже межовщик, судячи «по правам», був зобов'язаний насамперед застосовувати норми зобов'язуючого права, а у разі їх відсутності вишукувати відповідні норми інших християнських прав, нарешті, коли й тих бракло, судити за давнім звичаєм, себто застосовувати норми звичаєвого права, що, зрештою, відповідало приписам Литовського статуту.

Подальші обов'язки ґрунтового судді — виїжджати на предмет спору й там вести розправу та видавати присуди, не пропускати розправ без поважних причин, не кривдити сторін під час розправи, не вирішувати своїх власних справ, а віддавати їх для з'ясування іншим, не зволікати розправ, а швидко їх вирішувати і закінчувати. Щодо останнього, то від ґрунтових суддів вимагалось, щоби вони якнайскоріше визначали реченці виїзду на спірний ґрунт на розправу та щоби тільки у суттєвих потребах її відкладали.

На швидке полагодження справи зверталася велика увага, та все ж таки право Гетьманщини не було таке ригористичне, як польське, яке забороняло підкоморієві виїжджати з предмета спору раніше, ніж він остаточно закінчив своє завдання⁷², а за неприбуття на реченець визначеної розправи карало його грошовою карою у розмірі 100 і більше гривень на користь сторони, що прибула⁷³.

Далі межовщики були зобов'язані провадити справи «по збѣгу снѣга з землѣ»⁷⁴, після закінчення розправи визначали межі, ставили граничні знаки та кіпці, а у вирокі присуджували сторони, яка виграла справу, крім правіжу, ще й кошти спору і нав'язку за гвалт, наприклад, при насильнім вибитті з посідання⁷⁵.

Крім цих справ, вели вони ще справи неспірні, наприклад, відновлювали межі й т. ін.⁷⁶.

Суддям не можна було приймати дарунків, хоч навіть вони й не впливали на результат справи. Якщо судді це було

⁷¹ Права...— С. 90—91.

⁷² Łaguna S. O prawie granicznym polskiem...— S. 92.

⁷³ Raciorkowski M. Regula processus granicialis...— P. 126.

⁷⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 143; Миллер Д. П. Очерки...— С. 229.

⁷⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 140.

⁷⁶ Права...— С. 515.

доказано, він підлягав карі без огляду на те, який видав при- суд, справедливий чи ні.

Права межовщиків. Межові судді володіли багатьма пра- вами. Були це права, ідентичні з правами інших суддів — сотенних, полкових тощо⁷⁷. Під час ведення суду вони мали окрему правну охорону. За зневагу судді зневажника чекало не менше шести тижнів арешту, за поранення відтинали руку, за вбивство четвертували. Суддя мав право негайно реагувати на кожен випадок очорнення своєї честі, замах на здоров'я чи життя і міг безкарно навіть убити напасника⁷⁸. Крім того, межовщиків слугувало право сесійної поліції. За непо- вагу до суду, за вхід зі зброєю до зали розправи чи місця, де відбувалася розправа, суддя міг тут же визначити грошову ка- ру та наказати винуватця вивести. Всі присутні на розправі мусили слухатися судді і межовщика. Важливим правом судді (межовщика) було збирання оплат за ведення справ. Сто- рона, на користь якої виконувалась розправа чи будь-яка чин- ність, була зобов'язана оплачувати хід справи. Ці оплати йшли переважно для судді, що й становило його винагороду за працю. У часі роз'їздів межовщик жив на кошти сторін чи радше позовника, який крім цього покривав усі канцеляр- ські витрати. Якщо сторона звинувачувала межовщика, на- приклад, в умисному замірі, хабарах і т. ін., але не довела цього, за цю образу і очорнення платила гроші судді. Ці гроші йшли на його користь як винагорода за вчинену йому прик- рість.

Підмежовщики. До 1763 р. в судових актах не зустрічаємо посади підмежовщика. Вправді згадують про них «Права...», вони появились щойно після реформи Розумовського⁷⁹.

Межовщиків було замало в умовах великого збігу ґрунто- вих справ. Треба врахувати і той факт, що зимою не роз- глядалися ґрунтові справи. Часто справи нагромаджува- лися роками. Щоби цьому зарадити, покликано на допомогу заступників межовщиків, званих підмежовщиками, намісни- ками або підсудками. Кількість їх була різна. «Права...» зга- дують про одного в судах сотенних і магістратських⁸⁰, а Ф. Чуйкевич про одного або двох, залежно від потреби⁸¹. У Генеральному військовому суді їх, мабуть, не було, бо там крім одного головного комісара ще діяло чотири йому підлег-

⁷⁷ Права...— С. 93.

⁷⁸ Там же.— С. 113.

⁷⁹ Там же.— С. 213.

⁸⁰ Там же.— С. 508.

⁸¹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 142.

лих. Проте у Генеральному військовому суді дуже часто іменували для окремих справ окремих комісарів.

Згідно спостережень Ф. Чуйкевича, підмежовщиків добрав сам межовщик, знову ж у «Правах...» знаходимо, що «межовщики должны быть по выбору и определению старшины».

Д. Міллер обстоює думку, що підмежовщика вибирав сам межовщик, який «представляв о том для определения прямо к гетману»⁸². Можна думати, що його погляд відповідає правді, тим більше, що в Польщі, з якої Гетьманщина багато чого запозичила у правовому відношенні, підкоморій також сам добирав собі коморника⁸³. Промовляє за цим і те, що межовщик особисто відповідав за всі вчинки підмежовщика, тож мусив і посідати право добору собі надійного помічника. У козацьких судах міг ним бути тільки член козацького стану, в магістратських — також людина «посполитої породи». Вимоги до них були такі самі, як до межовщиків. Зокрема, підкреслено вимогу «помістности». Перед обняттям уряду вони складали присягу, але не в церкві, тільки в суді у присутності старшини. Текст присяги такий самий, як для межовщиків.

Підмежовщики заступали межовщиків і їм постійно допомагали. У менш важливих справах, наприклад, коли у суперечці за землю предмет спору не переходив величиною в одну волоку, підмежовщики виїжджали на місце спору з доручення межовщиків або суду і самостійно чинили розправу та видавали присуди, проводячи розмежування. Позовів вони, однак, не мали права видавати, робили це тільки межовщики. За працю одержували винагороду як межовщики⁸⁴. При підготовці рішень підмежовщиків служили ті ж правові критерії, що й для межовщиків. Але сторони могли їх не допускати розв'язувати суперечку. Якщо підмежовщики ще перед видачею остаточного присуду допускалися якогось промаху (звичайно, щодо формального боку процесу), тоді сторона могла вимагати, щоб справу повів сам межовщик. Межовщик це мусив негайно вчинити і найпізніше до двох тижнів виправити промахи, скоєні підмежовщиком⁸⁵. Тоді всю відповідальність за шкоду сторін несли межовщики, бо підмежовщики завжди діяли від їх імені та на їх відповідальність.

⁸² Миллер Д. П. Очерки...— С. 160.

⁸³ Łaguna S. O prawie granicznym polskiem...— S. 86.

⁸⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 142.

⁸⁵ Права...— С. 508—509.

Особливості інституції межовщиків. Нарешті потрібно звернути увагу на дослідження інституції межовщика як правової одиниці Гетьманщини і її особливостей. Інституція ця надзвичайно цікава і складна. Межовщики не були суддями в повному значенні того слова, але й не були лише знавцями ґрунтових справ чи звичайними урядовцями, як писарі, возні й т. п. Вони були чимсь посереднім між суддею і чинним знавцем та виконавцем судовиства чи радше поєднанням обох тих занять. Самостійним урядом, а тим більше судом вони не були. Свої чинності виконували на доручення суду, при якому служили. Сторони зверталися зі справами не до межовщиків, а до суду і суддів. Суд або сам розпочинав розправу, а на випадок потреби доручав вести її далі межовщикам, або одразу спрямовував її до них, як записано у «Правах...», для «слідствія и розмежованія»⁸⁶. Тоді межовщики могли самі від себе видавати позови і визначати реченці розправи. Висилаючи межовщиків на предмет спору, суд давав їм т. зв. «інструкцію», у рамках якої вони мали вести справу. В «інструкції» суд зазначав, що межовщики, крім цього, мають встановляти, яких слухати свідків і на які факти та обставини окремо звертати увагу. Це вказувало б на значну обмеженість самостійних дій межовщиків і зводило б їх діяльність до ролі звичайного підрядного судового органу. Та такий погляд не є слушний. Межові судді, по мимо судової «інструкції», вели самостійно розправу. Від них залежало, якій стороні вірити та який доказ ставити вище іншого. Вони, виїжджаючи на «самоперсональний, самозрительний и самослишательний виїзд»⁸⁷, видавали тимчасові постанови, розпорядження, а що найважливіше, самі остаточно вирішували справу, а деколи навіть свої рішення втілювали у життя, наприклад, віддавали у посідання спірний ґрунт і т. д. Та хоч формально межовщики були зв'язані одержаною від суду «інструкцією», насправді в силу своїх знань та посад, зокрема того, що тільки вони (а не суд) безпосередньо знайомилися з предметом спору та завдяки власній широкій компетенції вирішували цей спір, то вони ж, як правило, єдині вели і завершували розправи. Ф. Чуйкевич виразно про це зазначає: «...они, ком'єссари, вездили на ґрунта спорніи и самозрительним вид'єнием своим и самослишательним вниманием рассматривали, разнимали, разбирали, разграничивали и *решили крайне*»⁸⁸. І з цього боку були вони майже рівними з суддями. Зрештою, треба дода-

⁸⁶ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 139.

⁸⁷ Там же.— С. 507—508.

⁸⁸ Там же.— С. 139—140.

ти, що проти надання межовщикам судових «інструкцій» і в'язання їх з ними йшла боротьба, тому вже у другій половині XVIII ст. про них майже не згадувано у джерелах. Не міняє справи й те, що в сумнівних питаннях межові судді нерідко зверталися до судів з проханням дати їм «резолуцію» з поясненнями. Потрібно ще додати, що уряд межового судді був постійний, якщо не брати під увагу комісарів, іменованих для проведення однієї справи. Межовщик провадив окремі «книги межовницькі» та переховував акти аж до своєї смерті або дострокового складання із себе обов'язків. Щойно після цього суд приймав їх і зберігав у своїх архівах.

Також вельми цікаво зауважити, що крім звичайних межовщиків і межових комісарів покликувано інколи, у випадках потреби, окремих, так би мовити, міждержавних межових суддів, які розмежовували території України і сусідніх держав та уточнювали державні кордони ⁸⁹.

5. СУДИ

Судовий устрій Гетьманщини половини XVIII ст. Судовий устрій Гетьманщини половини XVIII ст. недостатньо досліджений. Згадуючи про нього понад 50 років тому, О. Кістяковський зауважував, що це «предмет запутаний і малозвісний». На загал цей стан і досі не змінився. Матеріали, оголошені передовсім тим же О. Кістяковським, М. Василенком і іншими дослідниками, дають змогу бодай загально розглянути судовий устрій Гетьманщини. Оскільки без пізнання судового устрою неможливо досліджувати судовий процес, мусимо дещо більше зупинитися над устроєм судів Гетьманщини.

Мережа судових установ створилася на основі звичаїв і урядових розпоряджень після Визвольної війни під проводом Хмельницького і діяла майже без змін до великої судової реформи гетьмана Розумовського 1760—1763 рр. Відомий історик судового устрою Гетьманщини Д. Міллер підкреслював: «Судоустройство в Гетьманщине выработалось самою жизнью, естественными потребностями самого народа, без всяких искусственных, не из народа выходящих регламентаций» ⁹⁰. Цей судовий устрій змінив давній, опертий значною мірою на Литовському статуті. Він мав свої добрі сторони, наприклад, невелику різницю між судовими функціями різних

⁸⁹ Яковлів А. Українсько-московські договори...— С. 110.

⁹⁰ Миллер Д. П. Очерки...— С. 87.

рангів судів, яку бачимо, наприклад, у польському судівництві, відсутність винятків з-під юрисдикції і т. ін., але й мав погані. Серед них такі головніші, як невідокремленість судів від адміністративних урядів та невизначеність кількості апеляційних інстанцій, що давало змогу відтягувати процеси до безконечності. Вельми негативно вплинуло на судівництво Козаччини поєднання судової та адміністративної влади. Литовський статут у 4 розд. 2 арт. рішуче забороняв поєднувати функції судів з адміністративними: «Уставуем,— записано в статуті,— иж на тые вряды, яко на судѣствено подсудство и на писарство, не мають быти выбраны духовные особы, ани каштелянове, маршалки и старостове судовые, ани подкоморые, войские, ани хорунжие земские дворные и поветовые, и ниhto таковой, который бы иным врядником земским был...»⁹¹

«Права...» не знають цієї заборони, навпаки, у 7 главі підкреслюють засади поєднання судових і адміністративних органів в одних руках козацької старшини, що зрештою дуже понизило рівень тогочасного судівництва. На це вказує безліч нарікань тих, що на той час процесувалися («чинятся тѣ суди с великими накладями и взятки, бѣдние козаки и посполство и с правдою обвинени бывають»⁹² і т. п.). Переглянувши актові книги козацьких судів, мусимо признати рацію О. Кістяковському, що судовий устрій Козаччини був «судоустройством низшого типа, чем таковое Литовского статута».

Самосуд був заборонений. Ніхто не міг сам встановлювати своє право. Коли так учинив — тратив право на судову інгеренцію. «Когда би кто имѣл обиду от кого, а правом того не доводя, сам би того мстился, то право свое уже теряет, ибо ниhto в своем дѣлѣ судією не имѣет битъ, а ни сам себѣ справедливости дѣлать, а насилия другому»⁹³. Всі суперечки рішали суди.

Сільські суди. Вони вирішували справи козаків і посполитих. «В малом дѣлѣ» сільський суд розглядав справи також захожих людей. Сільські суди поділялися на а) суди отаманів, які враз із двома-трьома козаками розсуджували спори козаків-рядовиків і б) суди вїтїв, що теж колегіально, при співучасті двох-трьох селян, «мужей», розглядали спори селян-посполитих. Якщо поставав спір між козаком і посполитим, вирішувала станова приналежність оскарженого. Д. Міллер обстоює думку, що в такому разі справу вирі-

⁹¹ Стороженки. Семейный архив...— С. 661.

⁹² Права...— С. 103.

⁹³ Див.: Василенко М. П. Матеріяли...— С. 53.

шував «зуполний уряд», себто обидва суди разом: «В случаѣ, если дѣло касалось и козаков, и посполитых, розбирал его зуполный уряд, тоест отаман с козаками и войт с посполитыми»⁹⁴. Це, як побачимо далі, траплялося і в інших судах.

Сільський суд був доволі обмежений у своїх компетенціях. У разі «какого-либо недоразумѣнїя или дѣла поважнѣе» мусив звертатися до вищого, звичайно сотенного суду, часто туди й передавали справу для вирішення. У стародубських судових книгах знаходимо на це приклад: Васька Михайлів був запідозрений у вбивстві сина Васьки Пиліюка. Сільський суд розпитував його і «яко злодѣя по мѣському обичаю водили за шию», а потім передали городовому суду у Стародубі «ку вязеню і осужденю»⁹⁵.

Крім того, поміщики і державці мали право самі вирішувати спори своїх підвладних, що залишилося від колишньої великої патримоніальної влади, яка наприкінці XVII, а головню у XVIII ст. почала набирати сили в міру закріпачення селян козацькою старшиною і російським дворянством.

Ратушні, городові і магістратські суди. Вони існували в містечках та містах. Ратушні в менших, непривілейованих, а магістратські в більших містах, що одержали привілеї самостійного самоврядування. Суди ці судили колегіально. До складу ратушного суду входило щонайменше три особи: війт, бурмистр і неодмінно ратушний писар. Магістратський суд розглядав справи у складі не менше п'яти осіб. До магістратського суду входили війт та «гродская коллегія», що складалася з бурмистра, райців та лавників або присяжних. Райці як члени колегії бурмистра часто самі називалися бурмистрами⁹⁶. Ці суди вирішували справи міщан і посполитих, що проживали в місті.

Та цей зазначений вище склад і компетенція міських судів не залишалися довго постійними. Швидко настала зміна. Вплинули на неї головню дві причини: наближеність суспільних класів і станів Гетьманщини після 1648 р. та щораз міцніючий вплив козацької старшини на самоуправу міст.

Ці два чинники зумовили ліквідацію різниці між міськими й козацькими судами. О. Левицький пише про перший із тих чинників: «Так как *сословный* мещанский характер магистратских и ратушных судов не имел смысла в бессословной

⁹⁴ Миллер Д. П. Очерки...— С. 60.

⁹⁵ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. ...— С. 8.

⁹⁶ Мѣстечко Борисполе в XVII-м вѣкѣ. Акты мѣського уряда 1612—1699 гг. с предисловием А. В. Стороженка.— К., 1892.— С. X.

Малороссии, то эти суды не могли одержать прежней обособленности и скоро слились с козацкими судами: в сотнях — с сотенными, в полковых городах — с полковыми, хотя старинные магистраты в маловажных делах часто действовали без участия козацкой старшины»⁹⁷.

Та це, однак, злиття швидко не відбувалось. Про нього можна говорити як про кінцевий етап тієї еволюції. Процес стирання різниці поміж міськими і загальними козацькими судами почався з того, що козацькі старшини, сотники й полковники стали посягати на вирішальну роль також у міській самоуправі. На це звернув уже раніше увагу О. Лазаревський. У своєму дослідженні стародубського полку він писав: «Малороссийские полковники с первых же времен своего существования присвоили себе такую власть, при которой магистратское самоуправление было немыслимо. Так, мы видим, что полковники прежде всего наложили свою руку на магистратский суд»⁹⁸. Те саме стосується сотників у тих містах, де не мав осідку полковник. Там вони ще більш послідовно прибирали до своїх рук міську самоуправу і суд.

Таке обмеження автономії міст і їх управи почалося відразу після 1648 р., хоч деякі елементи цього процесу простежувалися раніше. Наприклад, у Бориспільській міській уряд входив ще до 1648 р. представник «ленного владѣлства мѣстечка, называемый намѣстником или начальником»⁹⁹. Від Хмельниччини його місце зайняв козацький бориспільський сотник.

До наших часів збереглося декілька опублікованих міських актових книг Гетьманщини, з яких можемо простежити зростання впливу старшини. Почався він від участі сотників та полковників у міських ратушних і магистратських судах. Між дослідниками заходить суперечка щодо часу появи козацької старшини в міських судах. М. Слабченко обстоював думку, що вона втручалась у справи суду щойно від 1669 р.¹⁰⁰, але це заперечував М. Василенко, доказуючи, що вже в 1662 р. сотники брали участь у засіданнях міських судів¹⁰¹. Маємо докази, що сталося це ще раніше, наприклад, в актах Борис-

⁹⁷ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. — 1901. — Т. 72. — Кн. 1. — С. 8.

⁹⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии... — С. 118.

⁹⁹ Мѣстечко Борисполе... — С. XI.

¹⁰⁰ Слабченко М. Е. Малорусский полк... — С. 142; його ж. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. ... — С. 9.

¹⁰¹ Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. З приводу заміток Слабченка М. Є. // Записки НТШ. — Львів, 1913. — Т. 106. — С. 85.

пільського міського уряду виявлена записка з 1660 р. такого змісту: «Перед нами в ратушу Борышполским, передо мною Иваном Тимошенком, войтом, з бурмистрами также из нами заселыми, паном Василием Волочаем, сотником войска его царского величества Запорожского Барышполским...»¹⁰².

На початках, ще до 1648 р., козацька старшина обмежувалася тільки пасивною присутністю в судах. Вказує на це той факт, що у переліках складу того чи іншого суду на першому місці бачимо вїта і члена міського суду, а щойно далі сотника або його делегатів, бо часто сотник не брав особистої участі в суді, а заступався старшинами. Знаходимо про це переконливі згадки у протоколах розправ того ж Бориспільського суду. Наприклад, у 1663 р. відбулася розправа перед складом комісії: «На вряде меском перед нами Евстафием войтом из бурмистрами также и от пана Василия Носача, сотника *зосланными* на справу ниже менованую, паном Лукияном Коленком, Андрием Колошенцом и иншими особами»¹⁰³.

Дедалі пізніше, як вплив старшини зростав, сотники й полковники починають відігравати вирішальну роль у міських судах. Це виражається, зокрема, у тому, що серед особового складу судів їх називають першими. Візьмім для прикладу актову книгу міста Борисполя. У ній уміщено протоколи 136 справ — 64 до 1648 р., 72 пізніші. Із вказаних 72 справ у 38 на першому місці поміщено вїта або інших міських осіб, а в 32 — сотника або його відпоручників. У двох справах осіб не зазначено. Характерно, що до 1670 р. в переважаючій кількості справ на першому місці фігурує вїт, а далі майже в кожній справі попереду проставлено наймення козацьких старшин. Це свідчить, що з 70-х років XVIII ст. вплив старшини помітно зріс, очевидно, й кермо міського самоуправління перейшло у її руки.

Що так діялося усюди, а не тільки в місті Борисполі, переконують нас інші доступні матеріали — стародубські, полтавські, пирятинські, а серед них насамперед записи в актових книгах. Наприклад, у травні 1690 р. Стародубський магістратський суд розглядав справу Васька Михайлова у складі стародубського сотника, вїта, двох бурмистрів, райців, лавників та ін. У справі проти єврея Ірша брав участь стародубський полковник, знатний військовий товариш, вїт, бурмистри і «многии з товариства»¹⁰⁴. Якщо на суді відсутній

¹⁰² Мъстечко Борисполе...— С. 56.

¹⁰³ Там же.— С. 69.

¹⁰⁴ Миллер Д. П., П л о х и н с к и й М. М. Стародубского магистрата книга справ поточних (1690—1722 гг.) //Сборник Харьковского Историко-филологического общества.— Харьков, 1883.— Т. 6.— С. 261; М о д з а л е в-

полковник, то у протоколі зазначено, що справу ведеться «за вѣдомом и злеценем» або «за вѣдомом и позволеніем его милости пана полковника». Це саме знаходимо у протоколах розправ Лубенського міського магдебурзького суду, в якому наприкінці XVII і з початком XVIII століття засідали полковник або його заступник. У актах цього суду у перших рядках протоколу завжди зазначалося, що розправа йде «по указу его милости пана полковника лубенского» або «за позволенем» чи навіть «за виразною самого его милости пана Андрея Марковича полковника Его Царского Пресвѣтлаго Величества Войска Запорозского, Лубенского, волею й по-леценем»¹⁰⁵.

На цьому, однак, не закінчувався процес обмеження самоуправління міст. У результаті повного опанування міських судів козацькою старшиною і нівеляції станового поділу суспільності (щойно згодом козацька старшина зміцніла й замкнулася у рамках окремого шляхетського стану) виявилися непотрібними два різні суди в одній місцевості: козацький і міський. І так вели їх ті самі особи, бо ж обидва суди здійснювали розправи за дорученням полковника або сотника та в обох судах судилися і козаки, і міщани¹⁰⁶. Тому не дивно, що з кінцем XVII ст. зустрічаємося з явищем з'єднання обох судів. Власне, номінально існували окремо суди козацькі й міщанські, але функціонально вони репрезентували одне і те ж судочинство. Витворилося це в результаті щоденної практики. Сьогодні годі подати час, коли конкретно настало злиття цих судів. Невідомо також, чи повсюдно воно пройшло, чи тривало аж до судової реформи Розумовського. Цей факт злиття засвідчують записи у судових книгах. Наприклад, 8 жовтня 1698 р. Прилуцький полковий суд видав присуд у ґрунтовій справі військового товариша Михайла Ливчана і козаків Котляренків. Розправа велася «за вѣдомом самого добродѣя нашего пана Димитрѣя Горленка, полковника войска его Царского Величества запорозского прилуцкого» та за співучастю полкового судді, городового отамана, вїта і двох бурмистрів. Під присудом підписано: «Дан в Прилуць, сен-

ский В. Отрывки из Стародубской мѣской книги за 1664—1673 гг. //Труди Черниговской ученой архивной комиссії.— Чернигов, 1911.— Вып. 8.— С. 77 і далі.

¹⁰⁵ Стороженки. Фамильный архив...— С. 278, 301 та ін.

¹⁰⁶ Як свідчать архівні матеріали, провівши основне розслідування Пирятинського міського уряду, «представители всѣх тогдашних сословій были подсудны Пирятинскому уряду в предѣлах его округа, и он не дѣлал различія между сословіями, однаково разбирая дѣла панов (старшин), козаков, мѣщан, «коломійцев» и тяглих людей». Стороженки. Фамильный архив.— С. XI.

таврія 8, 1698 году. Звыш менований *урад войсковый и мѣській прилуцкій*¹⁰⁷. Таке формулювання «урад войсковый и мѣській» розвиває усякий сумнів, щодо злиття обох судів. Якщо б це був тільки полковий суд, то було б зазначено, що розправа відбулася перед полковим судом у присутності війта і бурмистрів, як це завжди траплялося.

Зрештою, стверджуємо це і на основі протокольних книг інших судів. Пирятинський міський суд у записі від 13 грудня 1698 р. називає себе декілька разів «*урядом обополним*» («мы урад обополні Семен Вакуленко, сотник Ператинській з товариством, Федор Губка, отаман городовой, Васил Ородиненко, войт з бурмистри...») ¹⁰⁸. Те саме повторено при записі «купчої крѣпости» від 2 липня 1600 р. та ін. Також Лубенський суд називає себе «урядом обополним». Якраз у справі проти Івана «майстра» за підпал 1698 р. записано: «ми прето обополний урад, Теодор Соколовский, священник, Максим Троцкий, писар полковий, Семен Вакуленко, сотник, Хведор Губка, отаман, з войтом Василем Ородиненком и з бурмистром, по указу его милости п[ана] полковника лубенского Леонтія Свѣчки, засѣвши в ратушу...» ¹⁰⁹

Хоч у тих «обополних» судах діяв незборимий вплив козацької старшини, та все ж до їх складу входили міщани як рівноправні члени. Часто траплялося і так, що самовладні сотники чи полковники зовсім відсували міщан від судівництва, а то й від будь-яких самоуправних чинностей. Збереглася, одна характерна записка з 30-х років XVIII ст. про те, як батуринський отаман Федір Прийма скаржився гетьманові Скоропадському на те, що сотник Стожко «судить людей не в ратушѣ, а в своем домѣ, тайно, *без нашего вѣдома*, только з своим зятем-писарем вершают дѣла, а нам с войтом от того «пересуду» никакого прихода, хотя и пишет наши имена в рѣшениях» ¹¹⁰. З останніх слів видно, що цей вчинок був неправильним і протиправним, бо ж інакше сотник не завдавав би собі труда записувати у протоколи розправи імена суддів-міщан.

Закінчуючи огляд про занепад міських судів, варто згадати, що вони ніколи не були надто діяльні, зокрема після 1648 р. Козацька старшина, яка пильно дбала про виховання й освіту своїх дітей, дедалі дужче брала гору своєю освітою над мі-

¹⁰⁷ Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина.— 1885.— Т. 2.— Кн. 1.— С. 74—75.

¹⁰⁸ Стороженки. Фамильный архив.— С. 145.

¹⁰⁹ Там же.— С. 139.

¹¹⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии...— Том 2.— С. 250.

щанами. Це було причиною того, що козацькі суди стали справніші, вони краще і оперативніше вели справи. А втім, є деякі докази, що в Гетьманщині могло відбуватися подібне, як у Польщі, де земські суди хоч номінально існували, насправді не збиралися часто. Тим часом жваву діяльність вели городські суди¹¹¹. У Гетьманщині компетенцію міських судів перейняли козацькі суди, хоч міста, одержавши магдебурзьке право, повинні були мати судову автономію. З цим рахувалися правлячі кола, бо, наприклад, «Права...» зовсім окремо від козацьких судів називають ратушні і магістратські, а останнім присвячують навіть цілу 26 главу. Характерно, що згідно «Прав...» магістратські суди мали відбуватися тільки у присутності вйта, бурмистрів, райців і лавників без будь-якої участі козацької старшини¹¹². Та це, мабуть, залишалось на письмі до кінця існування судової автономії Гетьманщини. У складі ратушного суду «Права...» називають сотника, отамана, писаря, вйта та бурмистрів¹¹³. Останнє можна пояснювати тим, що ратушні суди були переважно в містечках, які не мали магдебурзького права.

Сотенні суди. Вони діяли у тих невеликих містах, де знаходився осідок сотні. Кожна сотня складалася з одного або більше містечок і багатьох сіл, які були незалежні від міського чи містечкового сотенного уряду. Число сотень було різне. Так, у 1650 р. в Переяславському полку було 18, у Прилуцькому 19, а в Чернігівському тільки 6¹¹⁴. Сотенний суд складався із сотника, городского отамана, писаря, хорунжого й осавула. «Инструкция ... судам» від 13 червня 1730 р. згадує ще вйта і бурмистрів. Де не було городского отамана, там його місце займав курінний отаман. У важливіших справах склад суду збільшувався за рахунок членів із знатного сотенного товариства. Не зовсім ясно, чи чиновницький склад був в усіх сотенних судах незмінним. Його постійність обстоює М. Василенко¹¹⁵. Але, на нашу думку, так не могло бути. «Инструкция... судам», перелікшивши у третьому параграфі вище поданий склад сотенного суду, виразно вказує, що йде мова про суди, «гдѣ нѣтъ магистрату»¹¹⁶. «А где есть,— додає далі,— магистрат особно, а сотенный суд особно ж дѣла свои отпра-

¹¹¹ Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie.— Kraków, 1931.— Т. 1.— С. 281.

¹¹² Права...— С. 755.

¹¹³ Там же.— С. 82.

¹¹⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк...— С. 38.

¹¹⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. XV.

¹¹⁶ Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам...— С. 144.

лять имѣют»¹¹⁷. На це вказують також інші джерела. Наприклад, у «Правах...»¹¹⁸ немає згадки, щоби в сотенних судах засідали війт і лавники, а в магістратських — сотники і сотенна старшина.

На цій основі треба ствердити, що вже тоді пройшло злиття ратушних судів зі сотенними, а зобов'язуюче право це схвалило і взяло за норму. З цим погоджуються найкращі знавці судочинства Гетьманщини О. Лазаревський¹¹⁹ і Д. Міллер¹²⁰. Останній обстоює думку, що в XVII на початку XVIII ст. сотенний суд узагалі не був відділений від міського і що це сталося щойно в 30-х роках XVIII ст. Із цим згідний О. Шафонський¹²¹. Зате зобов'язуюче право не санкціонувало поєднання функцій магістратських судів з козацькими (проти того боролосся), чого доказом цитована «Інструкція... судам», яку видав гетьман Апостол для керівництва в судах Гетьманщини.

Сотенний суд мав доволі обмежену сферу дії. У важливіших справах мусив звертатися до вищих судів, часом навіть до магістратського, щоб той делегував члена свого суду на розправу. У судових актах знаходимо у складі сотенного суду бурмистрів, полковників і навіть генерального суддю¹²². Вищий суд мав право відбирати сотенному судові будь-яку ним ведену справу й розглянути її сам¹²³. Сотенні суди повинні були вирішувати справи сотенної старшини та козаків сотні, але з огляду на поєднання обов'язків із ратушними судами розглядали справи усіх без винятку мешканців сотні¹²⁴.

Полкові суди. Вони знаходилися у містах, що були осідками полків, яких у Гетьманщині було 10: Київський, Чернігівський, Стародубський, Переяславський, Ніжинський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський, Миргородський і Полтавський.

Дс 1648 р. полк означав військовий підрозділ, потім також територіально-адміністративну одиницю, щось на кшталт

¹¹⁷ Інструкція гетмана Данила Апостола малоросійским судам...— С. 144.

¹¹⁸ Права...— С. 82.

¹¹⁹ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии...— С. 85.

¹²⁰ Миллер Д. П. Очерки...— С. 70—71.

¹²¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года, издал М. Судиенко.— К., 1851.— Ч. 1—2.— С. 91.

¹²² Лазаревский А. Суды старой Малороссии...— С. 82—83.

¹²³ Там же.— С. 84.

¹²⁴ Там же.— С. 85.

староств. Такий розвиток поняття поширювався також на сотні.

Козацькі суди, як відомо, утворені після 1648 р. Проте вони не відразу прибрали такий статус, як це бачимо у XVIII ст. На початках усі судові справи полагоджував особисто полковник. Коли йому забракло часу, доручав вести розправи одному зі старшин. Постійних суддів не було, не було й стало-го уряду полкового судді. Цей уряд витворився щойно згодом. М. Слабченко обстоює думку, що «судья здѣлался не случайним учрежденѣем, а неперемѣнным» від часу гетьманів Многогрішного і Самойловича¹²⁵. Хоч уже за Хмельницького є згадки про козацьких суддів у Переяславському договорі 1654 р. (на документі стоять підписи суддів), остаточне відокремлення й виділення уряду полкового судді наступило щойно 1715, а радше навіть 1722 р. В універсалі гетьмана Полуботка наказано «суди не самому судѣи, але обще з старшиною полковою и не в приватном домѣ, леч в полковом со всяким добрим порядком и истиною отправляютъ»¹²⁶. Часу, коли конкретно створився уряд полкового судді, незважаючи на твердження М. Слабченка, досі остаточно не встановлено. Відомі документи раніше від 1715 р., в яких знаходимо згадки про полкових суддів. Наприклад, під статтями гетьмана Брюховецького 1663 р. є підпис полкового миргородського судді Гавриїла Алексієва¹²⁷. Ще раніше зустрічаємось із полковим суддею у документі 1656 р., що його надрукував О. Лазаревський: «...року 1656 мѣсяця Сентобря 26 дня за висланием нас, Самойла Сухопоренка, судю полку Нѣжинского и всего Сѣвера, от его милости пана Григорія Гуляницкого, полковника Нѣжинского и всего Сѣвера»¹²⁸.

З цього приводу постала полеміка між М. Слабченком і М. Василенком¹²⁹, яка, зрештою, їхньої суперечки переконливо не розв'язала. Плутанину вносило самочинство полковників, які часто намагались призупинити гетьманів і персонально відмежовувати судову владу від адміністративної, в зв'язку з чим відбирали справи від суддів та провадили їх самі. І тому довго ще треба було впливати, щоб «пан полковник заховуючи

¹²⁵ Слабченко М. Е. Малорусский полк...— С. 296.

¹²⁶ Слабченко М. Е. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст....— С. 9.

¹²⁷ Бантиш - Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории...— С. 138.

¹²⁸ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии. Приложения.— С. 53.

¹²⁹ Василенко М., Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини...— С. 10.

давній порядок військовий, не ім'я чинити суди жадного препятств'я и по сторонам нияких судов мимо его п[ановъ] суди казати отпраувати не отваживался»¹³⁰. Полкові суди судили колегіально здебільшого у складі п'яти осіб: полковника, полкового судді, двох інших членів полкової старшини й одного значкового товариша. Полковник або його заступник, суддя і судовий писар мусили бути присутніми неодмінно. Інші члени мінялися що чверть року і їх вибирали з-поміж обидвох осавулів і двох хорунжих. Головою суду був полковник. Він не мусив особисто брати участь у всіх засіданнях суду, тільки у важливіших, передовсім що стосувались кримінальних справ. Та все ж суд розглядав справи з його відома і від його імені, та за його підписом оголошувано присуди («за его в'домом и соизволен'ем и за подпискою руки, вс' д'ла вершилися»). У важливіших справах склад суддів збільшувався. Крім полковника, деколи у суді брала участь вся місцева старшина. Це діялося передовсім під час карних процесів. Тоді полковник сам дбав про розширення складу суду з участю «значного полкового товариства»¹³¹. Збільшення складу траплялося також і при розгляді цивільних справ. Наприклад, у справі Тетяни Андріївни Лехненкової із сином проти зовиць Гапки, Зінки і Марії Лехнівних за спадщину Хведора Лехна, що велася перед Переяславським полковим судом весною 1685 р., був такий судовий склад: Іван Гулак, полковий обозний; Семен Кульженко, полковий суддя; Максим Хоменко, городовий отаман та «іншого на тот час згодившагося значного полкового товариства немало било»¹³². Суд вели із «злеценя» полковника Леонтія Полуботка.

Крім членів з козацького боку у полковому суді брали участь представники міської самоуправи. Та про це була вже мова вище. Відомі документальні згадки, які вказують на те, що членами суду могли бути також особи з-поза старшини, так би мовити, громадський чинник. Та про це буде мова згодом. З універсалу Генеральної військової канцелярії від 19 серпня 1722 р. довідуємося, що деколи справи вели поодинокі судді. Універсал це забороняв, наказуючи судити колегіально¹³³. Власне, розправу провадив полковий суддя, який, посьогоднішньому кажучи, був референтом справ, а всі інші

¹³⁰ Русский архив.— Т. 2.— С. 259.

¹³¹ Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії.— С. 43.

¹³² Лазаревский А. Отрывки из дневника Гетманской Канцелярии за 1722—1723 г. //ЧИОНЛ.— К., 1898.— Кн. 12.— Отд. III.— С. 90.

¹³³ Василенко М. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв.— К., 1927.— С. 53.

члени суду вотивали. Полкові суди мали вирішувати в першій інстанції справи полкової старшини, сотників і значкових товаришів, а всі інші справи — апеляційна інстанція, перша або друга. Та в 30-х роках XVIII ст. почали суди вести справи міщан, розсуджувати всі суперечки, «не виключая никого», крім, очевидно, осіб, що підлягали тільки Генеральному військовому судові, саме справи генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів і тих, що користали із спеціальної гетьманської «протекції»¹³⁴.

Полкові канцелярії. Вони мали також судові функції, передовсім апеляційні. Апеляція з полкового суду йшла до полкової канцелярії. У судах полкових канцелярій засідали полковники і кілька членів старшини, визначених полковником. У цьому М. Слабченко додає головну різницю між складом полкового суду і полковою канцелярією. У полковому суді полковник не мусив особисто засідати, зате могла брати участь вся полкова старшина й інші знатні особи¹³⁵.

Генеральний військовий суд. Функціонував у кожному осідку уряду гетьмана, наприклад, Батурині, Глухові. Звичайно складався з генеральних суддів та інших членів генеральної старшини, як також визначніших бунчукових товаришів. Ф. Чуйкевич додає, що до складу суду входили різні члени полкової старшини, а повний склад суду скликувано «по определению гетьманов»¹³⁶. Функції та склад Генерального військового суду мінялися. Передовсім змінювалася кількість генеральних суддів. Генеральні судді були знані ще до Хмельницького. За Хмельницького було два судді¹³⁷. Потім був один, а за Мазепи знову два. Гетьман Полуботок, бажаючи поліпшити дієвість Генерального військового суду, встановив при ньому за взірцями, почерпнутими з Литовського статуту, ще чотирьох асесорів, але їх скоро було скасовано¹³⁸. До гетьмана Розумовського Генеральний військовий суд мав тільки одного суддю. О. Лазаревський називає Генеральний військовий суд «одиначним» і твердить, що суддя вирішував спори сам за співучастю тільки судового писаря. Лише в окремих випадках склад суду міг збільшуватися саме за наказом і вибо-

¹³⁴ Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії.— С. 44.

¹³⁵ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 44.

¹³⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. I.— С. 195.

¹³⁷ Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії.— С. 144.

¹³⁸ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 10.

ром гетьмана¹³⁹. Гетьман Розумовський у межах своєї загальної судової реформи 1760 р. змінив ґрунтовно і Генеральний військовий суд. З цього часу в суді повинні були засідати два судді та 10 депутатів, по одному від кожного полку¹⁴⁰.

У 1722—1727 рр., за час існування Малоросійської колегії, яка перебрала також судові функції, Генеральний військовий суд власне не діяв. У 1727 р. зреформовано його так, що суддійський склад усталено із шести осіб, трьох українців і трьох росіян. Головою був гетьман. Як перша інстанція Генеральний військовий суд вів справи генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів. Поза тим суд був апеляційною інстанцією. Водночас він часто також вів справи у першій інстанції, що фактично належали до компетенції нижчих судів. Причину цього треба шукати в тому, що в Гетьманщині взагалі строго не стежили за субординацією судової чинності. Наприклад, 25 червня 1685 р. перед Генеральним судом велася справа вороніжця Степана Шевлюги проти колишнього ніжинського полкового писаря Івана Бихівця за млин. Вона потрапила тому, що, як про це зазначено у присуді, «приточилася справа за поданьєм суплѣки самому ясновельможному его милости п[ану] Гетману»¹⁴¹.

Це була та «важлива» причина, яка спонукала високий Генеральний військовий суд розглядати таку дрібну судову справу. Цих дрібних справ стільки потрапляло до Генерального військового суду, що дозволило стверджувати О. Лазаревському, ніби «Генеральный Суд в XVII в. редко когда действовал в качестве апелляционной инстанции, большей частью он решал те дела, которые в нем и начинались»¹⁴². Траплялися випадки, однак, що деякі справи цей суд відхиляв. Так, наприклад, 1667 р. дев'ятирічний Максим, син Якіма Старого, згвалтував чотирьохрічну доньку Стефана Галикова Марію. Батько дівчинки вніс скаргу до Генерального військового суду, який, не розглядаючи справи, передав на вирішення властивому міському судові: «Всего того понехавши, злецана тая справа и поданна на увагу вряду нашему мѣскому Полтавскому»¹⁴³. Лише у XVIII ст. гетьмани намагалися зрефор-

¹³⁹ С л а б ч е н к о М. Е. Государство Гетьманщини XVII—XVIII ст.— С. 175.

¹⁴⁰ Архив Юго-Западной Росии, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов.— К., 1868 — Ч. 3.—Т. IV.— С. 512—518.

¹⁴¹ Л а з а р е в с к и й А. Суды в старой Малороссии...— С. 113.

¹⁴² Т а м ж е.— С. 86.

¹⁴³ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века /Ред. и примечания В. Л. Модзалевского. Изд. Полтавской губернской ученой правовой комиссией.— Вып. I.—Справы поточные 1664—1671 годов.— Чернигов, 1912.— С. 106.

мувати цей стан справ. Між іншим, 6 грудня 1722 р. оголошено окремим універсалом таку постанову: «если... без полкового суду декретов и свидѣтельств челобитчики тут, в Глухове, з жалобами являтимутся, то оных воспятъ до суду полкового, яко в оном еще не бывалых без приймања их челобитных отсюду висилати будем»¹⁴⁴. Незважаючи на це, Генеральний військовий суд до кінця розглядав непрофільні справи у першій інстанції. Розгляди справ велися виключно у приміщенні суду. Часто, однак, суд виїжджав у полки чи сотні, на місці розглядав справи. Нерідко він міг висилати своїх «відпоручників» для слідства, а деколи і з метою полагодження справи. Траплялось це найчастіше під час ґрунтових процесів.

Генеральна військова канцелярія. Вона належала до найвищих після гетьмана інституцій Козацької держави. То був центр, який керував усім державним життям. У компетенцію Генеральної військової канцелярії входило також судочинство. Суд Генеральної військової канцелярії був вищою від Генерального військового суду інстанцією, подібно як суд полкової канцелярії від полкового суду. Засідали в ньому гетьман (або той, хто часом виконував його обов'язки) та кілька членів генеральної старшини. У «Рѣшительных пунктах», виданих гетьманові Апостолові, є згадка про участь ще й полковників. Членів суду Генеральної військової канцелярії іменував гетьман. Узагалі Канцелярія була виключно органом гетьмана й уся її влада і значення заходів залежали від гетьмана¹⁴⁵. Через це дуже часто зустрічається у судових актах згадка, що апеляція пішла до гетьмана, а не до Генеральної військової канцелярії, як це було насправді¹⁴⁶. Нерідко називають її також гетьманською канцелярією. Вона завжди мала характер публічно-державної інституції.

Ця залежність Генеральної військової канцелярії від гетьмана ніколи не була до вподоби російському урядові, і він різними способами намагався обмежити її компетенції, а тим самим і компетенцію самого гетьмана. Це було джерелом різних указів і рішень російського уряду та царя, які постійно старались позбавити Генеральну військову канцелярію її сили впливу, насамперед у судовій і фінансовій сферах.

Суд Генеральної військової канцелярії був апеляційною інстанцією. Під час правильного проходження справ у судових

¹⁴⁴ Василенко М. Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст. // Записки НТШ.— 1925.— Т. 138—140.— С. 109.

¹⁴⁵ Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії.— С. 43.

¹⁴⁶ Лазаревский А. Отрывки из дневника Гетманской Канцелярии за 1722—1723 г.— С. 90.

інстанціях до неї мали надходити лише апеляції на присуди, видані Генеральним військовим судом. М. Василенко, однак, твердить, що Генеральна військова канцелярія начебто не мала права розглядати судові справи, але через неї можна було скаржитися гетьманові на Генеральний військовий суд¹⁴⁷. У світлі опублікованих матеріалів це твердження виглядає необґрунтованим. Та все ж таки Генеральна військова канцелярія не оминала розгляду справ поза законним підпорядкуванням інстанцій. На це, між іншим, скаржився Наумов — російський резидент при гетьманові Апостолі¹⁴⁸. Суд Генеральної військової канцелярії судив тільки важливі справи або справи, що відносилися до поважаних осіб, за М. Слабченком — генеральної старшини, бунчужових товаришів і так званих «куманських протекціоністів», себто людей, узятих під особливий захист гетьмана¹⁴⁹.

Як згадувалось, склад суду Генеральної військової канцелярії призначав гетьман. Звичайно при цьому перестерігалася засада, що у вищому суді не може засідати суддя, який вирішував цю ж справу в нижчій інстанції.

У 1755 р. гетьман на донесення стародубського канцеляриста Михайла Стожевського наказав Генеральному військовому судові розглядати справу безправного володіння трьома селами чернігівським архиєпископом. Генеральний військовий суд вирішив, що єпископ справді не має права до тих земель. На це пішла апеляція до гетьмана, який «это рѣшеніе суда... предложил розсмотрѣть всей Генеральной Старшинѣ вмѣстѣ, за исключеніем тѣх лиц, которіе рѣшали дѣло в Генеральном суде»¹⁵⁰. Зрештою, як твердить І. Джиджора, Генеральна військова канцелярія, чи пак гетьман, могли доручати вести розправу колегії, утвореній з осіб генеральної старшини. Так було 1782 р., коли Полуботок доручив судові справи Генеральної військової канцелярії чотирьом особам: Пірацькому, Тарасевичу, Уманцеві та Чуйкевичу¹⁵¹.

Наприкінці треба навести думку М. Слабченка, який твердить, що крім суду Генеральної військової канцелярії, який часто звано судом гетьманської канцелярії або просто геть-

¹⁴⁷ Василенко М. П. Збірка матеріалів.— С. 53.

¹⁴⁸ Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії.— С. 44.

¹⁴⁹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 10.

¹⁵⁰ Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії.— С. 44.

¹⁵¹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 10.

манським судом, був ще окремий суд гетьмана на зразок кабінетної юстиції: помилування, припинення справи і т. ін.¹⁵²

Після судової реформи Розумовського Генеральна військова канцелярія втратила свої судові прерогативи.

Третейський суд. Існував при гетьмані для мирового поладження тільки цивільних спорів, приналежних компетенції Генерального військового суду. Склад того суду добирав гетьман. Третейський суд вів справи на вимогу сторін або з доручення Генеральної військової канцелярії. Його назва походить, мабуть, від числа суддів, яких звичайно бувало три. Такі суди зустрічаємо також у Росії, де були знані навіть межові третейські книги.

Інші суди. Крім вказаних козацьких і міських судів, існував ще домініальний (панський) суд. Цей суд був створений після повстання 1648 р., спираючись на попередню практику та нові універсали Хмельницького від 28 серпня і 3 жовтня 1650 р. Універсалами гетьман визнав владу поміщиків-панів, постановляючи, що «подданіе [мали] до подданства належати»¹⁵³. У числі цих «панів», що були на Лівобережній Україні до Хмельницького, насамперед потрібно зарахувати міста й монастирі, які володіли великими земельними посілками; після 1648 р. сюди стала прибувати козацька старшина, яка внаслідок царських, гетьманських та полковницьких дарувань, а також купівлі, позик і т. ін. збагачувалася щораз більше земельно. Землевласники здійснювали над своїми підданими судочинство.

Дослідник домініального суду в Гетьманщині Іринарх Черкаський підтверджує це оригінальними тогочасними актами. Зокрема, він наводить полковницький дарчий універсал від 23 квітня 1693 р., виданий лубенським полковником Леонтієм Свічкою чигиринському сотникові Яремі Іляшенкові: «Пану атаманові городовому чигирин-дубровському і войтові тамтешньому,— зазначається у тому універсалі,— а особливо атаманові села Гусинного і кождому того відати потребуєчому сим нашим ознаймуем універсалом, іж респектуючи ми на значні праці і прислуги в війську Запорожским п[ана] Яреми Іляшенка, сотника чигирин-дубровського, взглядом теди тих его праць і вірних прислуг, надаємо онному в селі Гусиннім *людей посполитих* в сотні чигирин-дубровській *в послушаніе*, которому теди п[ану] сотникові аби люде того села посполиті по замислу его в ділах господарських вшеля-

¹⁵² Слабченко М. Є. Господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст.— С. 175.

¹⁵³ Архив Юго-Западной России.— Ч. 3.— Т. IV.— С. 512—518.

коє без жадного противенства отдавали послушаніє, а непослушнаго і противного волі нашій ему, п[ану] сотникові, карати без фольги позваляєм»¹⁵⁴.

Судову владу над підданими виконували пани на початках доволі безсторонньо й лояльно. Вони судили підданих не самі, а у співучасті — як це було й у козацьких судах — громадського чинника. Саме до розгляду судових справ закликали представників з-поміж своїх підданих і їх адміністративного, самоуправного зверхника — вїта. Коли до цього додати, що часто з присудом пана можна було відкликатись до козацького суду, то з впевненістю можна розділити погляд І. Черкаського про те, що «панський суд було організовано на демократичних підвалинах»¹⁵⁵.

Пан судив у обсязі власних можливостей не тільки провини чи конфлікти підданих, пов'язані з його володінням над ними, а й також всілякі конфлікти поміж ними і сторонніми людьми. Ці останні не могли позивати підданих в інший суд, як тільки у свій, панський. Про це вміщено виразну постанову в «Правах...»: «В городах и мѣстечках одного уезду подданих владѣлческих никакѣй суд не имѣеть сам арестовать и удерживать, ни другому кому тоє дѣлать допущать, також шляхтич либо воинского званѣя чоловѣк, либо мѣщанин, каких-небудь городов и мѣстечок жилци, ничиих подданих, ни других людей за долги свои и вини их в дѣлах искових на торгу, на ярмарку, либо в инное время за нуждами своими приезжающих арестовать, грабить и в суд в тѣх мѣстах, гдѣ сами живут, позивать неимѣют, но как долги, так и оние обиди, кромѣ криминалу, з таких людей у владѣльцов их или у приказчиков надлежит им искать суда и розправи, оние ж владѣлци или приказчики их должны тѣм истцам давать суд по справедливости»¹⁵⁶.

Крім власних підданих, поміщик-пан міг ще вирішувати спори й інших осіб, якщо вони на те погоджувалися. Проте судова компетенція поміщиків-панів відновилася тільки до справ цивільних. З карних могли розглядатись тільки дрібні справи.

Якимсь наче різновидом міських («городових») судів були (хоч ніби функціонально самостійні) купецькі, чи радше ярмаркові суди. Своєрідні обставини, що виникали на торгах і ярмарках, змушували до швидкої реакції і термінового вирі-

¹⁵⁴ Черкаський І. Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права.— К., 1926.— Вип. 2.— С. 177 (ВУАН. Зб. Соц.-екон. відділу, № 6).

¹⁵⁵ Там же.— С. 190.

¹⁵⁶ Права...— С. 673—674.

шення справ у спорах. Заплутані купецькі спори вимагали також відповідно вишколеного суддійського складу, який би розумівся на справах, що виникали під час ярмарків, і який міг би їх розбирати. Це головні причини, що лягли в основу появи ярмаркових судів. Ця судова інституція ще не досліджена, як слід. М. Слабченко подає, що ярмаркові справи судив «городський уряд», в якому відбувався ярмарок, у складі вїйта і купців під наглядом козацької старшини¹⁵⁷.

У джерелах ми натрапили на дві згадки про ці суди. Одна з них, яку цитує М. Слабченко, такого змісту:

«Согласно Таможеннаго устава 1758 г. в украинских городах по ярмарках между купцами велѣно ввести словесные суды. Судьями являлись особо назначаемые русские купцы и магистратовые чиновники»¹⁵⁸. На те, що ці суди існували ще раніше, вказує згадка 1758 р. у «Правах...», котрі, як відомо, остаточно скодифіковано 1743 р. У 8 арт. 3 парагр. 28 глави кодексу вміщено постанову, силою якої усі цивільні справи, що виникали на ярмарках, «если будут, то справи о купеческих куплѣ и продажѣ дѣлах, оные производитъ урядником гродским в присутствїи и *купеческих людей*»¹⁵⁹.

Врешті, треба ще згадати й духовні суди, компетенцію яких встановлювало церковне право. У світських справах духовні суди відповідають перед загальними козацькими судами.

Всі перелічені суди були постійними судами, крім судів сільських, купецьких (ярмаркових) і третейського суду.

Кінчаючи огляд судів Гетьманщини, мусимо ще спинитися на одному дуже помітному явищі, а саме на участі у судах громадського чинника, званого тоді *громадою*. У всіх нижчих судах, включно до полкового, у судових засіданнях брали участь позасудові особи, яких протоколи розправи називають «старинные, зацные люди», в інших випадках — «зацные персоны» або ще інакше. Ось що про них пише О. Левицький у своїх «Очерках»:

«Судебные заседания, как и в прежних судах, были всегда публичны и, как видно из протоколов, охотно были посещаемы: но это не была «публика» в современном значении, влекомая в суд лиш простым любопытством: тогдашние посетители шли в суд потому, что считали правосудие актом общенародным, и по мере сил старались оказывать ему содействие. Более почетные лица («зацные персоны») из числа присутствовавших козаков и мещан были приглашаемы в

¹⁵⁷ Слабченко М. Е. Малорусский полк.— С. 265.

¹⁵⁸ Полное Собрание Законов.— Ч. 15.— С. 265.

¹⁵⁹ Права...— С. 811.

состав суда и вместе с «урядовыми персонами», т. е. присяжными судьями, участвовали в совещаниях при составлении декретов.

Но кроме того, каждый из присутствовавших мог без вызова заявить суду, что ему известно по данному делу. Если присутствовавшие находили приговор слишком суровым, они тут же ходатайствовали его смягчению, и такие ходатайства по большей части немедленно, судом были удовлетворяемы»¹⁶⁰.

Все, що зацитовано, О. Левицький підтверджує актовим матеріалом. Простежуючи протоколи розправ з XVII і XVIII століть, знаходимо дуже багато доказів про важливу роль громадського чинника в судочинстві. Наведемо кілька прикладів. У протоколах розправ Пирятинського «обополного» суду з 1690 р. постійно зазначається, що розправа велася у присутності козацької старшини, вйта, бурмистрів і «многих людей зацных и вѣри годних, на тот час згодившихся»¹⁶¹.

Також перед Бориспільським міським судом розправи відбувалися за співучастю громади. Наприклад, 1660 р. карну справу проти Грицька Плугатора вирішував суд, репрезентований офіційними особами у складі «інших зацных мѣщан, так теж и козаков, при той справѣ будучих»¹⁶².

У Стародубському магістраті справа Федора Созаневича відбувалася перед вйтом, двома бурмистрами, райцями, лавниками, отаманом, сотником «и всѣми посполитыми сего року засѣдающими в судѣ»¹⁶³.

Обгрунтування О. Левицького про те, що кожен з присутніх на розправі може зголосити судові все, що знає у справі, яку розглядає суд, також знаходить підтвердження у документах. Наприклад, як перед Полтавським полковим судом у 1688 р. судили Процика Стадниченка, то від громади виступило по черзі («отизвались») кілька осіб, а саме Тиміш Гаєвський «зацная персона», міщанин Марко Тесля та ін., які подали докази на вину підсудного. До того часу проти Процика Стадниченка суд володів тільки нічим не підпертим підозрінням. На основі виступів обвинувачений признався до вини («добровольне сам на себе вызнал») ¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии...— С. 9.

¹⁶¹ Стороженки. Фамильный архив.— С. 433.

¹⁶² Акты Бориспольского мѣйского уряда 1612—1699 гг. — (Б. м. і р.)— С. 80.

¹⁶³ Модзалевский В. Отрывки из Стародубской мѣйской книги за 1664—1673 гг.— С. 78.

¹⁶⁴ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии...— С. 25.

Також є дуже багато доказів про те, що громада брала участь у формуванні присуду або мала вплив на його зміст. Часто у протоколах натрапляємо на висловлення «суд, прихильючися до ради товариської», видає такий або інший присуд. Звернули на це увагу Д. Багалій та В. Модзалевський, які підкреслили участь «товариської ради» у видачі присуду в «городським» уряді в Полтаві, у якому добавляли зближення з копним судом¹⁶⁵.

Часто «громада» випрошувала в суддів засуджених на смерть злочинців. Наприклад, на прохання присутніх світських і духовних осіб селянці Пелагеї подаровано смертну кару, присуджену 1704 р. за дітовбивство, яку замінено їй на тілесну кару¹⁶⁶.

У світлі наведеного вище матеріалу простежується значна роль, що її відігравав громадський чинник у судівництві Гетьманщини. Тому й не дивно, що деякі вчені, як, наприклад, Д. Багалій, уважали «громаду» зміненою «копою» (форма старого звичаєвого суду). Основу під це підвів П. Куліш, який намагався довести, що слова «громада» і «копа» означають те саме поняття, бо, вважав він,— громадити і копити, себто складати в копи, є одне й те саме.

Водночас позбавлений наукових основ погляд М. Слабченка, який обстоює думку, що «громада» не мала жодного значення у суді, була тільки простим судовим спостерігачем, а в судових протоколах згадки про неї є звичайними діловодними фразами¹⁶⁷.

Повертаючись до нашої вужчої теми, треба відзначити, що хоч «Права...» постановляли, що «при всяком судѣ имѣют учреждении битъ особливѣи комисари или судѣи межовіе, межовщиками називаемѣи»¹⁶⁸, ця постанова не відбивала дійсного стану речей, а була звичайним реформаторством кодифікаторів «Прав...»

Межовщики, яких названо «підкоморіями», були на Лівобережній Україні до Хмельницького, а далі завдяки реформі Розумовського їх знов повернуто. До реформи Розумовського, як мовилось, не було постійних межовщиків, їх призначувано до кожної справи окремо. Очевидно, завдяки практиці з'явилися спеціалісти з ґрунтових справ, прізвища яких дуже часто повторювано у судових актах. Кількість межовщиків була різною, все залежало від характеру справи. Деколи вів

¹⁶⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века.— С. 2.

¹⁶⁶ Архив Юго-Западной России.— Ч. 5.— Т. 3.— С. 212.

¹⁶⁷ Слабченко М. Е. Малорусский полк...— С. 306.

¹⁶⁸ Права...— С. 101.

суд тільки один межовщик, в інших випадках призначувано трьох і т. д. Після реформи Розумовського була чітко встановлена їх кількість. Так при сотенних і магістратських судах знаходився один межовщик, у полкових — два, у Генеральному суді — п'ять. Сільські суди не розглядали ґрунтових суперечок, у зв'язку з чим у них не було межових суддів — межовщиків. Крім гетьманських чи полкових комісарів-межовщиків у ґрунтових процесах брали також участь місцеві судові особи. Подібно було у Польщі — польському комісарському суді. Королівські комісари, що в давні часи звались ревізорами, розглядали справи при співучасті місцевих підкоморіїв.

Найвищою інституцією, яка займалася земельними справами у Гетьманщині, була Генеральна військова канцелярія. Вона в основному зберігала давні діловодні писемні пам'ятки і поточні акти, які засвідчували інформацію про право власності на земельні посілости. У її архіві знаходилися протоколи розправ, які велися гетьманськими комісарами.

Компетентність судів. М. Слабченко твердить, що в XVII ст. можна було вносити скарги до будь-якого суду. Щойно з XVIII ст. гетьман і генеральні установи почали домагатися, щоби «никто мимо суд подлежащий в другом судѣ ни по каким дѣлам чолобитъем своим управи искать ни на ком не мог, на всякого в том судѣ челобитствовали, где кому по артикулам судитись надлежало»¹⁶⁹. І хоч за недотримання цього припису накладали грошову кару та відхиляли скарги, внесення заяв до судів за адресою, що вимагалось у Гетьманщині, рідко зберігали. Відомі випадки, що ця особливість суду навіть толерувалась Генеральним військовим судом і Генеральною військовою канцелярією.

При обговоренні компетентності судів у вирішуванні спорів належить пам'ятати про її різні напрями, насамперед предметну, місцеву й функціональну.

Факт, що в судовому устрою Козацької держави не було великої різниці між судами, рішуче відбився на питанні *предметної компетентності* судів. З малими винятками одні й ті ж суди вирішували *усі*, які б вони не були розмаїті, справи. Наприклад, полковий суд розглядав цивільні й карні справи своїх громадян і чужинців, духовних та світських осіб та ін. без огляду на предмет спору і його характер, вагомість і т. д. Цих навиків не міняло і те, що ґрунтові справи розглядали ґрунтові судді, бо ж вони функціонували за дорученням загальних судів як їх частина. З часом з'явилося декілька винятків.

¹⁶⁹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. ...— С. 13.

Так, у суперечках за земельні маєтності, надані монастирям і церквам царськими грамотами та гетьманськими універсалами, предметно-приналежними були тільки Генеральний суд і Канцелярія. Справи купців, як уже було згадано, розглядав купецький суд, а церковні — духовний.

Після судової реформи Розумовського почався поділ предметної компетенції суду. «Речи кривавые», себто карні справи, передано «городським» судам, а цивільні — земським. Та суди, як і раніше, переступали межі своєї компетенції, наприклад, земський суд у Глухові крім цивільних провадив також карні справи за вбивство і т. ін. Згадуючи це, Д. Міллер не міг пояснити, чому так відбувалося, а тільки здогадувався: мабуть, тому, що у Глухові не було «городського» суду, а функціонував тільки у Ніжині, осідку полку¹⁷⁰.

Місцеву компетентність означувала римсько-канонічна засада *actor sequitur forum rei*, яку процес Гетьманщини прийняв за власну. Позов вносилося перед суд, до якого належав покликаний, себто суд, в окрузі якого покликаний мав свій осідок. Якщо оскаржений мав свої маєтки по різних судових округах, тоді чинним був суд, в окрузі якого розташована садиба, де він мешкав¹⁷¹.

Коли ж оскаржений не мав сталого замешкання, чинним був суд, на території якого лежала його посілість чи радше предмет спору (*forum rei sitae*). Ці критерії місцевої чинності у судів визнано римським правом. Загально визнали їх також польський і литовський процеси¹⁷².

Якщо постав спір за ґрунт, хутір або інше нерухоме майно, розташовані в іншому судовому окрузі, ніж той, якому підлягав покликаний, то крім того позов вносився до суду, властивого покликаному, з тією різницею, що в розправі брав уже певну участь і суд, у якого окрузі перебував предмет суперечки. Саме обидва суди за спільним порозумінням визначали двох межовщиків, які й разом вирішували справу. Подібно відбувалося також у тих випадках, коли предмет спору знаходився на території (зокрема границі) кількох різних судових округів. У тих випадках справа переходила до гетьмана, він єдиний уповноважений вирішувати ці спори¹⁷³.

Гетьман, а також його Канцелярія призначали по одному межовщику від кожного полку, на території якого знаходився спірний ґрунт, і їм передавали справу вирішення спору. Зга-

¹⁷⁰ Миллер Д. П. Очерки...— С. 186.

¹⁷¹ Права...— С. 118.

¹⁷² K o r o w i c k i А. Proces cywilny litewski.— Wilno, 1826.— S. 9.

¹⁷³ Слабченко М. Е. Малорусский полк.— С. 290.

дують про це «Права...» у гл. 17. Коли справа переходила до гетьмана або вищого суду, тобто Генерального військового суду, тоді «оний суд одного или двоих от себѣ из обох тих полков или уѣздов по одному человѣку межовщиков опредѣлить имѣет»¹⁷⁴. Межовщики однієї судової округи, а тим самим і один суд не був компетентний вирішувати таку спірну справу. Спир мусили вирішувати всі зацікавлені суди¹⁷⁵.

Про такий процес розповідає Д. Міллер. У середині XVIII ст. провадився спір поміж військовим товаришем Оріхівським і капітан-поручником гвардії Тернавіотом з одного боку та Переяславським Михайлівським монастирем з другого. Позов на монастир подано до Лубенського полкового суду. Але ігумен покликаного монастиря звинуватив суд у тому, що спірний ґрунт лежить на території Переяславського полку. З уваги на це «дѣло перешло к гетьману», який, дізнавшись, що предмет спору розташований на території обох полків, передав справу межовщикам, бо Литовський статут (арт. 2 і 12 IX розділу) постановляв: «При спорѣ о землях, лежащих на общей границѣ двух повѣтов, на спорный пункт для разбора дѣла должен виѣзжать не один подкоморый, а оба из своих повѣтов — [гетьман] нашел необходимым учредить для разбора дѣла обычный в таких случаях временный межовой суд и приказал Лубенской и Переяславской полковым канцеляріям выслать на спорную землю нарочных старшын-комисаров»¹⁷⁶. Призначені межовщики встановили між собою контакт і спільно виїздили на спірний ґрунт, де й здійснювали розправу, нарешті видали рішення, яке вписано у межові книги зацікавлених судових округів. Подібну процедуру в таких спорах знаходимо в польському граничному процесі¹⁷⁷.

Втім, у джерелах багато доказів про те, що такого порядку не завжди дотримувалось судочинство. Дуже часто вирішування ґрунтових спорів й розмежування ґрунтів, що лежали на території двох або більше полків, відбувалося без межовщиків відповідних судів, проводилося тільки присланими гетьманом комісарами. Наприклад, у Чуйкевичевім «Судѣ и розправе» знаходимо згадку про те, що 1717 р. розмежовували село Лосенівку — маєтність Печерського монастиря,— від

¹⁷⁴ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 14.

¹⁷⁵ Там же.

¹⁷⁶ Міллер Д. П. Очерки...— С. 93.

¹⁷⁷ Łaguna S. O prawie granicznym polskiem...— S. 104—105; K o-
rowicki A. Proces cywilny litewski...— S. 166.

степу, що належав трьом полкам: Переяславському, Прилуцькому і Ніжинському, генеральний суддя Іван Чарниш, бунчуковий товариш Михайло Турковський, полковий прилуцький суддя Андрій Себастьянович і сам автор, що був у той час регентом Генерального суду¹⁷⁸. З цього випливає, що всі три полки, зацікавлені в розмежуванні, не мали своїх заступників, межовщиків.

Можна думати, що це сталося лише тому, що згадані полки були в суперечці із стороною, тому саме їх спір мусив вирішити незвичайний суд. Але ж знаходимо на це ще інші документальні докази. Наприкінці XVII ст. вівся ґрунтовий спір між мешканцями села Молютинці та новими поселенцями села Сурмачівки. Спірний ґрунт лежав на межі Переяславського і Лубенського полків. Спір, хоч і поміж приватними людьми, розглядав присланий гетьманом комісар, військовий товариш Іван Рошкевич-Биховець, який у своєму звіті до гетьмана виразно зазначає: «Гетьман... выслал мене найподлїйшого слугу своего нижеписанного для розысканя и успокоеня заводу оного в Перятин»¹⁷⁹. З цього випливає, що практика була двояка, і тільки від гетьмана, зокрема генеральних судових установ, залежало, чи справу передати на вирішення межовщикам нижчих судів, чи окремо призначеному гетьманському посланцеві. Можна додати б ще, що гетьманські комісари, приїхавши на спірний ґрунт, брали собі на допомогу місцевих судових осіб.

Той же Рошкевич згадує про це у своєму донесенні: «Я, прибувши [у Пирятин] объѣздив ґрунта оние з Переяславскими, Лубенскими, Пѣрятинскими [Пирятин, біля якого лежав спірний ґрунт, належав до Лубенського полку] полковими особами и з сторонами, завод мѣючими»¹⁸⁰. Тих «полкових осіб» було кільканадцять, майже ціла полкова старшина обох полків, як теж ігорова старшина.

У цілому при загальній засаді *actor sequitur forum rei* діяло кілька винятків:

— можна було позивати оскарженого перед суд місцевості, в якій той зобов'язався на письмі («розписався») заплатити борг або виконати якесь свідчення¹⁸¹;

— можна оскаржити покликаного перед судом місцевості, де він провадив купецький або інший промисел¹⁸²;

¹⁷⁸ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 146.

¹⁷⁹ Стороженки. Фамильный архив.— С. 50.

¹⁸⁰ Там же.— С. 51.

¹⁸¹ Права...— С. 140, 455.

¹⁸² Там же.— С. 140.

— неосілих людей, наприклад циганів, можна було позивати всюди, де б вони не були звинувачені їх позовником ¹⁸³;

— чужинців можна в засаді позивати до суду тільки за окремим дозволом, т. зв. «позволительным указом» вищої влади. Та якщо чужинець письмово зобов'язався в означенім реченці заплатити борг, то, як тільки він з'явиться у краї, його можна було заскаржити перед місцевим судом позикодавця ¹⁸⁴;

— за шкоду, заподіяну під час торгів і ярмарків, можна позивати особу перед суд тієї місцевості, де була заподіяна шкода ¹⁸⁵;

— коли стороння людина випадково провинилася на селі «в малому ділі» і заподіяла комусь шкоду, то за цю шкоду можна її притягнути до відповідальності перед місцевою сільським суд ¹⁸⁶;

— якщо позовникові заподіяли шкоду слуги або підлеглі власника (поміщика чи іншого пана), то він міг звернутися до суду, якому підпорядкований, і той суд посилав до поміщика чи іншого пана возного разом з «письменним представленням» і копією позову та вимогою дати сатисфакцію позовникові. Якщо власник не прислухався до рішення суду, його інтервенція на цьому закінчувалася, а позовник мусив внести позов до суду за місцем осідку обвинуваченого. У карних справах приналежним (властивим) судом є суд за місцем (місцевістю), де вчинено злочин.

Зміна місця перебування оскарженого під час розправи мала деколи значення для з'ясування компетентності суду. Залежало це від часу оскарження. Так, коли оскаржений покинув суд назавжди («вовся») уже після «чолобиття обидимого позовним указом», але ще не був покликаний у суд і не підняв жодної процесуальної чинності, тоді справа пересилалася до суду за місцем нового осідку оскарженого. Це, однак, відбувалося тільки тоді, коли оскаржений не залишив у тій (першій) окрузі ніякої нерухомості. Якщо ж залишив, то суд і надалі зобов'язаний вирішувати справу. Коли ж оскаржений вже був покликаний у суд і брав участь у розправі, а лише після змінив місце проживання, то цей факт не мав ніякого значення для процесу. Він закінчувався там, де розпочинався, згідно із засадою — «в котором судѣ какое дѣло начнется, в том судѣ и окончится имѣет» ¹⁸⁷.

¹⁸³ Права...— С. 455.

¹⁸⁴ Там же.— С. 491.

¹⁸⁵ Там же.— С. 811.

¹⁸⁶ Там же.

¹⁸⁷ Там же.— С. 119; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 192.

Щодо функціональної компетентності судів, то треба зазначити, що, наприклад, кількість апеляцій, яка їм адресувалася, не була обмеженою. Однак якщо громадяни оминали нижчий суд, це загрожувало відхиленням позову, зокрема апеляції, і нарахуванням грошової кари протилежній стороні та судові. Порядок апеляції був такий:

— із сільського суду в справах (проти) козаків йшла апеляція у сотенний, а проти посполитих — у ратушний суд;

— із сотенного, ратушного і магістратського судів непривілейованих міст — до полкового суду або полкової канцелярії;

— з магістратського привілейованого суду справи надсилались безпосередньо у Генеральний військовий суд;

— з полкового суду або зі суду полкової канцелярії у Генеральний військовий суд;

— з Генерального військового суду у Генеральну військову канцелярію.

— з Генеральної військової канцелярії йшла апеляція до гетьмана, а від нього до Сенату в Петербург¹⁸⁸.

Якщо йде мова про найвищі апеляційні інстанції, то треба зауважити, що питання їх черговості, а передовсім компетенція дуже мало опрацьовані в літературі. Хоча апеляція з полкового суду повинна була йти до Генерального військового суду, часто натрапляємо у джерельних матеріалах на випадки, що з полкового суду апелювано до Генеральної військової канцелярії або безпосередньо до гетьмана.

Після смерті бездітного бунчукового товариша Федора Рубця почався довгий, майже 20-річний, процес за спадщину між претендентами на неї. Позовники внесли скаргу до Генеральної військової канцелярії, але та спрямувала її до Стародубського полкового суду. Поміж позовниками були бунчукові товариші, які підлягали тільки Генеральному військовому судові, тож дивним видається, що справу спрямовано до полкового суду. Суд відкликав позов. Тоді «*по проisku челобитчиків Демяна Рубца с товарищи (за помістю обозного енерального Якова Лизогуба, свата их, а Михайловой Рубцовой родного отца, да тогда бывшаго писара енерального Михайла Турковскаго), оное мнѣніе [полкового суду] не отдавано, как надлежало по порядку, в суд войсковий енеральный, для апробации, яко состоящее в спорѣ о земском дѣлѣ, в судное разсужденіе, но представлено самому гетману*»¹⁸⁹. Гетьман Апостол дозволив вимагати позовникові,

¹⁸⁸ Права...— С. 83.

¹⁸⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 105.

мабуть, тільки «респектуя на их войсковыя службы». На цей присуд після кількох років внесено апеляцію до Малоросійської колегії, а вона, мабуть щоби направити безправно зміненый порядок, спрямувала її до Генерального військового суду. Від присуду Генерального військового суду пішла чергова апеляція у Генеральну військову канцелярію, а звідтіть у «Правительствующий сенат».

Генеральний старшина Микола Ханенко записав у своєму щоденнику під датою 26 листопада 1742 р. такі слова:

«Прислан указ из суда енерального по дѣлу Соколовского, почему первый был я в судѣ енералном, потом у генерала и представляв, что оно е дѣло должно быть разсмотрено в войсковой енеральной канцелярѣи»¹⁹⁰. Це є наступний доказ того, що була правильно визначена компетенція Генерального військового суду і Генеральної військової канцелярії, незважаючи на те, що її часто не шановано. Мабуть, усі цивільні справи йшли з полкового суду до Генерального, а карні — до суду Генеральної військової канцелярії, зокрема гетьмана. На це вказують слова, цитовані раніше зі спадщинного процесу Рубця. Неправильне внесення апеляції до гетьмана вбачаємо у тому, що спір йшов «о земском дѣлѣ», тому саме він повинен був бути спрямований не до гетьмана, а до Генерального військового суду.

Від гетьмана, за давнім правом, не надходило апеляції. Та політика Петра I йшла послідовно у напрямі, «даби Малую Росію к рукам прибрать», тому послідовно простежуються намагання скасувати або бодай значно обмежити судову автономію Гетьманщини. Ту ж політику продовжувала Катерина II. Царський уряд послідовно намагався встановити понад гетьманом вищу судову інстанцію. З протоколів «Верховного тайного совета» довідуємося, що 11 листопада 1726 р. обговорювалось питання, якби «суди между народом малоросійским отправлять им самим, только аппеляцію или перенос дѣл опредѣлить до Коллегии Малоросійской»¹⁹¹. І хоч гетьман зі старшиною завзято боролися проти цього, апеляції чимраз частіше йшли з козацьких судів до російських установ — Малоросійської колегії, «Правительствующого сенату», врешті, до «Коллегии иностранных дел»¹⁹².

¹⁹⁰ Ханенка Николая, генерального хорунжего дневник 1727—1753 г. С предисловием А. Лазаревского // Приложение к Киевской старине.— 1885.— Кн. 12.— С. 183.

¹⁹¹ Д ж и д ж о р а І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 61.— Кн. 5.— С. 3.

¹⁹² С т о р о ж е н к и. Фамильный архив.— С. 661.

Як бачимо, апеляційних інстанцій у козацькому судовому устрою було чимало. Тому через увесь період Гетьманщини тягнеться безперервне нарікання на «судову волокиту». Та мимо цього навіть кодифікатори «Прав...» не наважувалися зменшити кількості апеляційних інстанцій. У тих умовах, зрештою, важко було постійно стежити за порушеннями з боку сторін, щоби ті не переступали усталеного порядку судів, про що вказують постійні на те нарікання¹⁹³.

Генеральна військова канцелярія намагалась цьому якось запобігти. Майже в кожному універсалі, адресованому до нижчих судів, зверталася увага: якщо «без полкового суду декретов и свидѣтельств, чоломбитчики тут, в Глуховѣ, з жалобами являтимуться, то оных воспятъ до суду полкового, яко в оном еще не бывали, без приймання их чоломбитных, отсюду висылати будем всеконечне»¹⁹⁴. Наприклад, на засіданні Генерального військового суду 6 лютого 1729 р. вирішено справи Томи Кубраковського не розбирати *in merito*, а відіслати до Ніжинської полкової канцелярії, тому що її не розглядав раніше полковий суд, «а по указам велено первѣе в нижчих судах оттоль в вишних челобитствовать»¹⁹⁵. Та мимо того до кінця судової автономії Гетьманщини не була дотримана функціональна компетентність судів. Яскраво характеризуючи цей стан, О. Лазаревський стверджує, що взагалі важко говорити про існування будь-якої інстанції, де той, що потерпів, вносив скаргу до найближчого суду¹⁹⁶.

Врешті, треба згадати про можливість надання прав земельної власності судом. Сторони могли погодитися, щоб будь-який їх спір вирішував визначений ними суд¹⁹⁷. У цьому випадку оскаржений не міг закинути неналежності суду. Цей факт закріплювався окремою умовою на письмі. «Краткий свод статута», згадуючи про ці «записи или крѣпости», зауважує: «оними и гдѣ кто в каком мѣстѣ обовязался судиться, там и должен не отказываясь до своего повѣту»¹⁹⁸. Надання права земельної власності судом наступало також тоді, коли покликаний з'являвся перед неналежний суд, але не закинув йому цього і без всяких застережень включався у процес¹⁹⁹. Отже, виходить, що суд не заявляв про свою невідповідність,

¹⁹³ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 61.

¹⁹⁴ Універсал Генеральної Військової Канцелярії від 6 грудня 1722 р.
// Василенко М. П. Матеріяли...— С. 6.

¹⁹⁵ Мякотин В. Архив Генерального войскового суда.— С. 144.

¹⁹⁶ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии.— С. 81.

¹⁹⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 191.

¹⁹⁸ Там же.— С. 169.

¹⁹⁹ Права...— С. 140, 454; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 178.

а тільки це робив на вимогу сторони. Є, однак, деякі докази про те, що суд з уряду визнавав цю функціональну невідповідність, а отже — і нечинність суду. Наприклад, відхилив апеляцію до вищого суду, оминаючи нижчий.

За внесення позову до неналежного (невідповідного) суду позовник платив оскарженому 3 крб., а судові 1 крб. 20 коп. Діялось це за постановою «Прав...» тільки тоді, коли покликаний, як згадано, не вступав у процес, а лише повідомляв про це свій належний суд. І тут виникає сумнів, чи оскаржений міг взагалі не з'являтися перед судом, чи стати і закинути йому невідповідність і нечинність. Таку процедуру зустрічаємо у польському процесі. Тричі невинуватана неявка у суді сама по собі спричиняла надання прав земельної власності невластивому судові²⁰⁰. Чи так відбувалося у процесі Гетьманщини, поки що однозначно сказати не можна, тим паче, що, як згадувалось, суд з уряду не розглядав своєї підвідомчості та чинності.

Завершуючи мову про судову компетентність, не можна забути про можливість *вилучення з-під компетенції нормальнокомпетентного суду* й підпасти під компетенцію вищого суду. Це міг дозволити гетьман, а через нього й Генеральна військова канцелярія. Гетьман мав право т. зв. *протекції*. Він своєю владою міг звільнити поодиноких осіб (навіть групи осіб чи корпорації) з-під компетенції належного їм місцевого суду й підпорядкувати вищому (Генеральному), зокрема собі, гетьманові. Проводив це, видаючи відповідним особам т. зв. *оборонні універсали*. Знаємо приклади надання такого універсалу гетьманом Мазепою для Пелагії, удови полкового судді з Чернігова, Василя Тамари. У тому універсалі йдеться: «А понеже она ж, удовствуюча панѣ Тамарина, просила нас, чтоб битѣ ей з домом в нашей обороні, того ради, *яко прийнялисмо оную в нашу оборону*, так жеби ей до полкового и сотенного судов не потягати и не интересувалися, не ежели хто матиметь якую до дому ей претенсѣю, должно ей у нас, гетмана, просить суда, рейментарско упоминаем и, для лутшой твердости сей наш унѣверсал с подписом руки нашей и притиснением печати войсковой [видаем]»²⁰¹.

Такими універсалами боронилися обдаровані власники кожночасно. Коли, наприклад, батуринский сотник Стожко арештував Юрка Корлаценка, то цей скаржився присланому з Глухова канцеляристові «и при этом показал послѣдному

²⁰⁰ Права...— С. 139—140.

²⁰¹ Д ж и д ж о р а І. До історії Генеральної Військової Канцелярії.— С. 45.

гетьманській оборонний універсал», який одержала його мати від гетьмана Мазепи»²⁰².

Цієї гетьманської протекції не треба плутати з вилученням з-під юрисдикції нижчих судів вищої козацької старшини. Полковники, бунчукові товариші і члени генеральної старшини підлягали в першій інстанції тільки Генеральному військовому судові. Цим привілеєм, дуже вигідним на той час, завжди користувалася нижча козацька старшина. У 1732 р. Данило Забіла просив гетьмана зачислити його у ряди бунчукового товариства, щоби йому з дітьми «зоставати в особливой протекції яс[новельможнос]ти вашей». Гетьман прислухався до того прохання і видав універсал, в якому мовилось:

«Мы, гетман, прошенію его п[ана] З[абѣ]лы не отрекши, *окриваем оного нашою гетманскою протекціею* и под главным нашим знаком, бунчуком, службу в[оиско]вую отправовать ему опредѣляем. За чим, вѣдаючи о таковой волѣ нашей п[ан] полковник нѣжинский із старшиною полк[овою], абы нѣ в чом до его п[ана] З[абѣ]лы не интересовались, но если б кто к нему имѣл якую претенсію, тот искал бы у нас, гетмана, суда, и сатисфаци...»²⁰³

Зараз же після того у другому універсалі гетьман підкреслив, що: «Д[анило] З[абѣ]ла, яко бунч[уковий] товариш, до суду полкового не надлежит, но в судѣ войск[овом] енералном повинен судим быти, як и протчіе бунч[уковѣ] товариши»²⁰⁴.

Отож, як бачимо, вищі козацькі старшини підпадали під юрисдикцію Генерального військового суду. Хто ж був компетентний судити гетьмана? Питання це в'яжеться з політичними основами козацької держави. У всякому випадку це не міг зробити жоден суд Гетьманщини, бо ж гетьман був найвищим адміністратором і вождем військових сил, також найвищим суддею країни. Цей стан, однак, мінявся, коли гетьман передавав гетьманську булаву. Після відходу гетьмана Розумовського з гетьманського престолу виступила проти нього з позовом за повернення земельних посіlostей жінка надвірного радника Анна Фридрикевичева. Батуринський земський суд не прийняв позову на колишнього гетьмана. Вчинив це щойно на окрему вимогу Малоросійської колегії, на той час верховної влади Лівобережної України²⁰⁵.

²⁰² Василенко М. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729—1730.— Чернигов, 1909.— С. 407.

²⁰³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 2.— С. 248.

²⁰⁴ Там же.— С. 403.

²⁰⁵ Владимирский - Буданов М. Акты по управлению Малороссиєю гр. П. А. Румянцева за 1767 г. //ЧИОНЛ.— К., 1891.— Кн. 5.— Отд. III.— С. 128—129.

6. СТОРОНИ І ЗАСТУПНИКИ

Сторони. На означення процесових сторін створено чимало назв. Позовника називали «челобитчик», «істець», жалоблива сторона і т. д. Позовником був той, «котрий на кого в каком нибудь иск своем челобитье или жалобу приносит»²⁰⁶. Покликаного означувано назвами «отвітчик», «пізваний», «одпірна сторона», «одводна сторона», «пізвана сторона» або «обжалована сторона». Був ним той, «на кого в суд челобитье или жалоба от челобитчика приноситься»²⁰⁷. Становище сторін загалом рівне, хоч і були деякі винятки.

Стороною у процесі могла бути кожна людина, що мала судову здатність. Цією здатністю не володіли невільники, позбавлені честі і викляті. Водночас не всі ті, що мали цю судову здатність, могли бути процесовою стороною, посідали так звану «процесову здібність». Тією назвою означувано можливість виступати у процесі безпосередньо від власного імені. Її не мали неповнолітні, жінки, піддані, розумово хворі, деякі фізично упосліджені та марнотратні особи. Повнолітніми вважалися чоловіки після 18, а жінки — після 14 років. Подекуди зустрічаємося з постановами, що жінок уважали повнолітніми вже після 13 років. Раніше, однак, жінка могла ставати повнолітньою, коли виходила заміж. Але й тоді вона не могла повністю здобувати «процесової здібності», далі не мала права сама виступати у процесі і подібно, як це було в польському судочинстві, з'являлася у товаристві опікуна²⁰⁸. Малолітніх заступав у процесі опікун, яким, як правило, був батько. Коли не було опікуна, його призначав суд часто з-поміж адвокатів. Жінок також заступав опікун, яким був для незаміжніх батько, для заручених батько або наречений, а для заміжніх — чоловік. Право останнього заступати свою дружину було настільки стійке, що він не потребував навіть доказуватися повновласті («вѣрующей»). З-поміж жінок тільки вдова мала «процесову здатність». Вона могла виступати в суді не тільки від свого імені, але й від імені дітей як їх законна опікунка, хіба що суд відібрав її опікунство над сиротами. Підданих заступав їх пан або орендатор. Розумово хворих, серед яких розрізняли «ума лишених» і «природних дураків», а також марнотратних (їх часто звали ще «суетратними людьми»), заступали опікуни або куратори. Це відбувалось теж із німими, глухими і від народження сліпими.

²⁰⁶ Права...— С. 137.

²⁰⁷ Там же.— С. 138.

²⁰⁸ Dąbrowski P. Prawo prywatne polskie...— S. 208.

Незважаючи на ці природні і соціальні негачії, неповнолітні користали з доволі значних пільг. До закінчення повноліття їх не можна було вільно позивати, а на випадок оскарження вони без шкоди для себе і покарання могли не брати участі в розправі. Але так було не завжди. «Права...» налічують шість випадків, коли малолітні мусили брати участь у процесі, очевидно, за посередництвом опікуна²⁰⁹. Подібні винятки знало й польське право²¹⁰. Йшлося а) про спори за повернення заставлених батьками (ще за їх життя) ґрунтів при одночаснім поверненні позики, на забезпечення якої позовник віддав ґрунт у заставу; б) про справи, що впливали із поруки, зробленої батьками за їх життя; в) про спори, які почалися ще за життя батьків і їх не закінчено; г) про спори за повернення боргів, що їх зробили батьки, коли на те є письмові докази; д) про спори за порушення рішень щодо посідання власності, заповідяне ще батьками за їх життя; е) про суперечки за видачу селян, «прив'язаних до землі», які втікли від власних панів й живуть у маєтках малолітніх.

На загал треба додати, що малолітнім і їх опікунам було заборонено здійснювати межування ґрунтів малолітнього, що бачимо теж у ранньому польському праві²¹¹. Ця заборона мала силу майже до середини ХІХ ст. Вона увійшла у «Свод законів» 1842 р. та 1857 р. разом з іншими автономічними постановами для Полтавщини і Чернігівщини²¹². «В Полтавской и Черниговской губерніях, — читаємо у «Своді», — за-прещено вчинять межеваніє в имѣннї малолѣтнего, так как при этом могут пострадать его интересы»²¹³.

Водночас відзначимо, що на випадок смерті сторін під час процесу на їх місце виходили спадкоємці. Виникає питання, чи в тому випадку належало вносити новий позов, чи спиратися на старий, змінивши лише особу з боку померлої сторони. У джерелах ми не знайшли виразної відповіді на це питання. Ідучи за аналогією з тогочасного західного процесу, який наказував на випадок смерті оскарженого притягати до суду спадкоємців, можна здогадуватися, що так було й у процесі Гетьманщини, тим паче, що знаходимо постанову, згідно якої

²⁰⁹ Права...— С. 318—319.

²¹⁰ Dąbkowski P. Zarys prawa polskiego prywatnego.— Lwów, 1922.—S. 163.

²¹¹ Łaguna S. O prawie granicznym polskiem...— S. 63.

²¹² Боровиковский А. Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний // Журнал Министерства юстиции.— 1867.— № 6 (июнь).— С. 446.

²¹³ Свод законов гражданских // Свод законов Российской империи, дополненный всеми поздними узаконениями и ссылками на статьи других... с алфавитным указателем.— 2-е изд., испр. и доп.— Пб., 1867.— Т. X.— Ч. I.— С. 285.

на випадок смерті сторони «дѣло имѣет битъ отсрочено», отже, не відкинене. Невідомо, в якому реченці належало це вчинити, але не скоріше, «поки наслѣдники умершого могут погребальнѣ по нем церемоніи отправитъ»²¹⁴.

Заступники. Для визначення заступників сторін використувано назви: «адвокат», «пленіпотент», «патрон», «прокуратор», «повірений». Назву «адвокат» уперше знаходимо у «Правах...». Литовський статут не знав її. Навіть у третій його редакції уживано лише термін «прокуратор» або з польського «умоцований»²¹⁵. Воно й не дивно, бо ж у литовсько-руській добі слово адвокат (advocatus) уживали на означення віта в селах, заснованих на магдебурзькому праві²¹⁶.

Поданими вище назвами означувано осіб, що «в чужом дѣлѣ с порученѣя чѣего (тобто сторони) вмѣсто его, в судѣ обстоует, отвѣтствует и расправляется»²¹⁷. Головним обов'язком адвокатів була допомога ближнім і служіння справедливості, тому й на окреслення функцій адвоката та його завдань знаходимо у «Правах...» ще одне визначення: «Явствуется, что повѣренным битъ не что другое есть, токмо пособствовать ближнему в его нуждѣ и служить справедливости»²¹⁸.

«Права...» згадують, що коли при судах є «повѣреннии особливи», які там вели чимало справ, то вони повинні складати присягу. З цього належить вносити, що з огляду на *фаховість* були два типи повновласників сторін: повірені «особливі», тобто заприсяжені, фахові адвокати і повновласники, покликані сторонами ad hoc, для яких адвокатура не була сталим заняттям і які не складали присяги. Це підтверджують наступні слова «Прав...»: «Всякому, управитись в том [в адвокатурі] могущему, отговориватись и устранятись от сея должности не надлежит».

З огляду на *обсяг різних чинностей* функції повновласників можна поділити на генеральні та спеціальні, залежно від того, чи сторона спроможна до ведення усіх належних до неї справ, чи тільки однієї або лише поодиноких процесових функцій. Існував також третій поділ функцій повновласни-

²¹⁴ Права...— С. 145.

²¹⁵ Статут Великого Князства Литовского 1588 года.— С. 153 та ін. (Відбиток «Временника Общества истории и древностей российских.— М., 1854.— Ч. 19.

²¹⁶ Борисенко С. Г. Утворення професійної адвокатури в Литовсько-руській державі // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права.— К., 1927.— Вип. 3.— С. 87.

²¹⁷ Права...— С. 151.

²¹⁸ Там же.— С. 152.

ків, який опирався на тих, хто їх установлював. Були законні повновласники, такі, як батько чи опікун, судові, яких призначав суд з уряду або на прохання сторони, і виборні, покликані самою стороною. У щоденнику Миколи Ханенка є згадка про повновласника з вибору. Під датою 14 грудня 1742 р. М. Ханенко записав такі слова: «Прислана копія челобитной Соколовскаго и опредѣление в судѣ еeneralьном состоявшоеся, чтоб мнѣ без срока 7 дней по формѣ суда слушать улики его и говорить оправданье, против чего для отвѣтствія сискал я повѣренного Ілію Квитницкого»²¹⁹.

Часом суд наказував стороні обрати собі повновласника. Наприклад, 1725 р. Генеральна військова канцелярія закликала Степана Миклашевського: «Теди чрез сей указ предлагается, аби Ви, понеже сами для походу Гилянскаго прибуть не можете, прислали кого в пленѣпотентах (повѣреннаго) из крѣпостми, если якіе на умомянутіе грунта имѣются, для отвѣтствія против челобитя»²²⁰. Право судових повновласників слугує вдовам і малолітнім сиротам, що не мають ніякого майна, простим людям, убогим, розумово хворим та іншим. Для них сам суд визначає повновласників з уряду з-поміж місцевих адвокатів, які виконують усі функції безплатно. Адвокат мусить прийняти заступництво під загрозою втрати права заступництва в усіх інших справах.

Повновласники з вибору мусили пред'явити перед судом своє уповноваження, яке називали «вѣрчое челобитье», «вірюще челобитье» або коротко «вірчая». Уповноваження, як правило, було на письмі. Сторона, установлюючи повновласника, складала в суді уповноваження, в якому зазначала, що доручає вести в суді одну або всі її справи вказаному повновласникові і що не буде оспорювати все те, що він робить від її імені. Очевидно, в уповноваженні треба було докладно визначити особи сторін і повновласника та з'ясувати обов'язки останнього, без чого уповноваження було нечинне. У менш важливих справах, що велися перед нижчими судами, сторони могли скласти для повновласника усне уповноваження. Нам не відомо, чи можна було усно уповноважити повновласника перед судом чи й поза ним.

Тодішні закони ставили також до адвокатів певні вимоги. Могли ними бути тільки особи з незаплямованою честю і бездоганим минулим, бо навіть такі, над якими тяжіло будь-яке підозріння, не могли бути повновласниками. Зокрема,

²¹⁹ Ханенка Николая... Дневник.— С. 185.

²²⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 2.— С. 456.

підкреслювалася вимога християнського віровизнання, що розумілося як православ'я, і поправні контакти з церквою, бо виклятий архиєреєм не міг бути повновласником. Євреї й інші іновірці могли заступати своїх одновірців.

Адвокатами були тільки чоловіки. Тут годі погодитися з поглядом М. Чубатого, що адвокатами не могли бути тільки ті жінки, що «перебували під волею батьків або мужа. Другі жінки, значиться, могли виступати перед судом у ролі «оборонців»²²¹. Адже ж у той час жінки взагалі не посідали «процесової здібності» і їх не приймали навіть за повноцінних свідків. Можливо, що ці непорозуміння є наслідком неясності стилізації тексту «Прав...» У гл. 8, арт. 8, п. 2, де уміщений список тих, що не можуть бути «повіреними», подано також «жени невольнии и проклятии правило от архиерея». Думаю, що між словами «жени» і «невольнии» у тексті бракує коми, отже, «Права...» не допускали до адвокатури жінок нарівні з невольниками. Водночас М. Чубатий помиляється, коли твердить, що на Україні в той час не було невольників. Полонених татар, турків і ін. козаки перетворювали у невольників, якими залюбки послуговувалися, торгували та взаємно себе обдаровували. Збереглися про те безсумнівні докази. Наприклад, гетьман Многогрішний посилав полонених татар у дарунок російським вельможам²²², у дворі гетьмана Полуботка працювали невольники²²³. В 1739 р. полонені турки залишалися невольниками у маєтностях козацької старшини²²⁴. На цій основі можна вірити М. Слабченкові, який твердить, що в XVII — на початку XVIII ст. невольницька праця була популярна в Україні²²⁵, та з усією певністю твердити, що «Права...», згадуючи про «невольних», мали на думці не кого іншого, а невольників, що були на службі у гетьмана і старшини.

Проти погляду М. Чубатого, що жінки могли виступати процесовими повновласниками сторін, промовляє і те, що ще на основі постанов «Свода законів» становище жінки в Полтавській і Чернігівській губерніях було набагато гірше, ніж в інших регіонах Російської держави, бо її не допускали навіть

²²¹ Чубатий М. До історії адвокатури на Україні // Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів.— Львів, 1934.— С. 7.

²²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1888.— Т. 9.— С. 230.

²²³ Чтения в Московском обществе истории и древностей.— М., 1862.— Т. 3.— С. 54.

²²⁴ Сборник Русского исторического общества.— М., 1870.— Т. 126.— С. 137.

²²⁵ Слабченко М. Є. Господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст.— С. 156.

свідком при заповітах, а опікункою вона могла стати тільки поряд із чоловіком і т. ін.²²⁶

Ці ж постанови взято з давнього права Гетьманщини. Це й вказує, що правне становище жінки в Гетьманщині було набагато гірше від становища чоловіків, і не могло бути мови, щоб жінка заступала в суді всіх без обмежень.

Повновласник мусив, крім того, бути людиною повнолітньою, психічно й фізично здоровою, світського стану. Духовні особи виступали тільки в духовних і монастирських справах, що їм доручали їхні зверхники. Роботу адвоката не можна було поєднувати з суддівськими функціями в тому самому суді, хіба що йшло про особисті справи суддів. Врешті, адвокатів ставилось у вимогу, щоб був «грунтовою особою», себто *possesio-natus*. Цікаво, однак, що коли повновласник одержував письмове уповноваження, міг не володіти грунтом, бути «безгрунтовим»²²⁷, що згоджується з постановою 56 арт. IV розд. Литовського статуту, яка дозволяла довіреним бути «безпомістними» при «виписе врядовом»²²⁸.

Адвокати перед початком своєї практики були зобов'язані скласти присягу, що чесно й добросовісно виконуватимуть свої обов'язки, а передовсім що будуть послухні судові й працюватимуть тільки на користь своїх клієнтів. Присягу склали у суді, при якому виконували свої службові обов'язки. Заприсяженість була однією з необхідних вимог «особливих повірених».

Адвокатів трактовано за напівофіційних публічних функціонерів, тому й докладно з'ясовано їхні обов'язки²²⁹. До обов'язку приймати з уряду безплатно заступництво додавалась вимога цікавитись тільки «справедливими», себто слушними справами. Повновласник був зобов'язаний дбати про добро свого клієнта. За дії на його шкоду чекало тяжке покарання аж до вирізання язика включно. Він був зобов'язаний справу довести до кінця й бути присутнім на кожній судовій розправі, зберігаючи таємницю, довірені клієнтом, не входити в контакти з протилежною стороною і не міняти заступництва однієї сторони на іншу. Зрештою, сам суд був зобов'язаний до того не допускати. Повновласник особисто відповідав клієнтові і протилежній стороні за всі шкоди, які їм зчиняв своєю невідповідною поведінкою.

²²⁶ Боровиковский А. Об особенностях гражданского права.— С. 446—447.

²²⁷ Права...— С. 152.

²²⁸ Статут Великого Князьства Литовского 1588 года.— С. 153.

²²⁹ Права...— С. 155—159.

Компетенцію повновласника стверджував зміст уповноваження²³⁰. Повновласних не міг від імені клієнта нічого чинити, на що не мав уповноваження. Зокрема, заборонено йому без згоди клієнта приймати (або зізнавати) записи та гроші для клієнта і квітувати їх відбір. На це, зрештою, і сам суд не давав дозволу²³¹. Повновласник не міг забороняти стороні брати поруч із ним чинну участь у процесі. Сторона, яку він заступав, мала навіть право звертати увагу і виправляти промахи адвоката, також кожної хвилини його усунути і справу передати іншому або продовжувати сама її вести.

Держава займалася тільки обов'язками адвоката. Його права її не цікавили. Тому й у правознавчих джерелах майже не знаходимо визначення прав, якими користувались адвокати. Адвокатура, що мала вже за собою досвід доби Литовського статуту, у Гетьманщині була віднесена до окремого стану, хоч і не була об'єднана в професійну спілку²³². На той час адвокатські послуги уже не виконувалися задля честі або чемності, а лише за гроші. Тому адвокати мали право на платню за свої чинності. Професійних судових заступників, себто адвокатів, було в Гетьманщині небагато, і появилися вони порівняно пізно. Дехто з учених вважає, що в XVII ст. адвокатів не було, а до 1722 р. сумніваються в їх діяльності, бо з того часу про них не залишилося жодної письмової згадки²³³. Тим часом широко висвітлюють адвокатуру «Права...» Справа адвокатури дуже активізувалася за часів Рум'янцева. У своїй записці про потребу реформи на Україні від 25 липня 1764 р. «Об опредѣленіи присяжных адвокатов» він писав: «Прошения и доношения пишутся в Малой Россіи без наблюденія надобной на то формы, нерѣдко проситель и писатель не отыскиваются, и от лица многих без уполномоченія часто и затѣяно таковия пораотся.

К приведенію сего в доброй порядок небесполезно бы было опредѣлить вездѣ при судах присяжных адвокатов, которые бы всѣ и всякіе в судѣ входящія прошения и доношения, на основаніи законов токмо одни сочиняли и за исправность оных отвѣчали»²³⁴.

Невдовзі Рум'янцев установив посади чотирьох адвокатів

²³⁰ Права...— С. 159—160.

²³¹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 178.

²³² Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 25.

²³³ Слабченко М. Є. Малорусский полк.— С. 312; його ж. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 24.

²³⁴ Владимирский-Буданов М. Акты по управленію Малороссією...— С. 103.

при Малоросійській колегії та при Генеральному військовому суді. Ці адвокати були зобов'язані берегти інтереси держави й убогих людей, за що й одержували платню.

Козаки прохали встановити адвокатів у полкових судах, що згодом почало здійснюватися. Зі зростанням чисельності адвокатів збільшилося їхнє значення у правовім житті країни.

7. ПОЗОВ

Диспозитивність процесу. У судовому процесі часів Гетьманщини здобула право громадянства передовсім засада диспозитивності і впливаюча з неї засада оскарження. Чи хотів хтось віддати свій спір судові до вирішення, чи ні, залежало майже завжди від зацікавленої сторони. Втручання суду починалося тільки на домагання сторони. «Судії... нікого без челобиття и настоянія судить, ни к челобитствованію и к произвожденію дѣла в судѣ неначатого принуждать не должны, ибо всяк о своей обидѣ как челобитствовать, так и молчать, пока сам хочет, волен»²³⁵.

Поняття позову. Усі цивільні («розправочніе») й деякі карні («кримінальніе») судові справи починалися від позову. Йому надавалось велике значення — «позов всего судового поступка фундамент». Поняття позову XVII—XVIII ст. було ідентичне з нинішнім. У тодішнє поняття позову входило два окремі заходи — захід, пов'язаний із внесенням до суду скарги, званої також «жалоба», «жалобливая супліка», «челобитна», «явочное челобитѣе», або саме «челобитье», «доношение», і захід надсилання із суду до оскарженого листа з викликом на розправу, що його називали «позовний указ».

Передпроцесуальні чинності. Перед внесенням позову позовник повинен був виконати деякі вступні роботи. Передовсім належало нагадати оскарженому про задум розпочати справу. Водночас нагадуванням²³⁶ він мав закликати оскарженого до мирного полагодження спору, без судового втручання. Форма нагадування була довільна, письмова або усна, зміст також. Повідомляв позовник протилежну сторону сам безпосередньо або через третю особу. Нагадування у передпроцесуальній чинності було факультативним, і його можлива відсутність, мабуть, не могла виноситися у спорі як закид. На це вказує хоч би те, що у «Правах...» про нагадування мовиться у розділі, де поміщено різні вказівки й повчання позов-

²³⁵ Права...— С. 86.

²³⁶ Там же.— С. 138.

никові, наприклад, як належить перед внесенням позову обдумувати питання, чи правіж напавду йому належиться, чи є на те в нього доволі переконливі докази і т. ін. Це, очевидно, підтверджує, що нагадування не мало ніякого відношення до процесуальних улагоджень справ. Зате обов'язковим був *протест* під час процесів за порушення посідання власності. Взагалі, у справах провізорійних судочинство було дещо інше, про що мова згодом (затримувалося тільки на перших, передпроцесуальних, чинностях). Отож, порушений суб'єкт у спокійному посіданні зобов'язаний перед внесенням позову факт порушення «опротестовать, і записать, і сторонними людьми освидѣтельствовать знаки насилѣя, если какие будут показать; і за оное насильное изгнание іли отнятіе імѣній позвать самого того виноватого в суд надлежащій на срок крайне положеній, смотря по расстоянью места»²³⁷. Цей протест належало скласти в суді, в окрузі якого був предмет спору і сталося порушення. Щойно після протесту можна було вносити позов. Позов подавався до приналежного («надлежащого») суду, що рекомендували загальні норми судової чинності. Провізорійний процес мусив бути внесений не пізніше десяти тижнів після порушення, тому й опротестування мусило відбуватися найпізніше в тому реченці. Це вимагав і той факт, що час затирав докази порушення, зрештою, провізорійні процеси завжди вимагали швидкого полагодження. З того, що постанови, які стосувалися протесту, знаходилися майже в усіх джерелах Гетьманщини, створюється переконання, що протест був необхідний під час цього роду справ і що це було *ius cogens*, а не як нагадування *ius dispositivum*.

У судових книгах збереглося багато згадок про протести. Наприклад, 26 червня 1730 р. записано протест якогось А. Борковського на бунчукового товариша Якова Карпіку та седнівського сотника Івана Римшу за захоплення пущі, званої «Кланщина». «Тоей пущі моей,— скаржитья А. Борковський,— з разробленными полями и сѣножатями немалое число ограничили [...] и тое отграниченние утвердили знаками, то есть копци покопали и на деревьях понарубовали оного. Поневаж мнѣ великая дѣлается обыда, того ради прошу полковои Чернѣговской канцеляріи сей мой протест прийняты и записать в книгу, а я на таких обыдящих буду биты чолом и искать суда и права, где належить»²³⁸.

²³⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 76. Цікаво, що дослівно таку саму цитату знаходимо у виданих дев'ять років пізніше «Правах...» (гл. 9, арт. 1, п. 1).— С. 218.

²³⁸ Слабченко М. Є. Государство Гетьманщини XVII—XVIII ст.— С. 197.

Перед тою ж Чернігівською полковою канцелярією через два роки пізніше протестував бунчуковий товариш Яків Полуботок проти прикажчика чернігівської катедри ченця Атаназія, який враз з іншими «заїхав» його ґрунт, причому потурбував його домовників. «Того ради, — читаємо у протесті, — во всем писаном в полковую Чернѣговскую к[анцеля]рію протестую и при сей моей протестаці [...] прошу да благоволят полковая Чернѣговская Канцелярія бой и знаки боевіе, в подданих моих імѣючиеса приказать описать и сию мою протестацію приказать, приняв в книги записать, а исковая челобитная, где подлежит, подана будѣт»²³⁹.

Отже, перед внесенням позову скривджений окрім опротестування порушення його прав звертався до суду з вимогою забезпечити докази, на які він мав намір згодом покликатися під час процесу. Таке опротестування порушення прав траплялося теж у центральних судових установах. У «Діарії» Ханенка під датою 11 листопада 1722 р. знаходимо такий текст протесту:

«Сего числа Осип Яцкович, житель барщевскій, говорил в столовой на п[ана] Василя Гамалѣю, что вы хотите так мене сколоти, як войта Чеховскаго скололи, о чом зараз тогда ж пред всѣми, будучими в столовой п[ан] Василь Гамалѣя протестовал ся голосно, жебы тое было записано в енеральной канцелярії войсковой, а потому оною протестацією в діаріюш записано»²⁴⁰.

Протестація була широко знана у польському процесі²⁴¹. Створювалася вона у Польщі звичайно виявленням доказів возним, який виїжджав на вимогу суду на місце спору в товаристві двох шляхтичів, оглядав порушення, зокрема обсяга та вартість шкоди, і з усього давав судові звіт. Звалося це *widzeniem (visio)*²⁴². Зрештою, як бачимо з наведених цитат, протест у Гетьманщині також був пов'язаний з урядовим підтвердженням наслідків насильства, оцінкою шкоди і т. ін.

Чолобитня (скарга). Щойно після полагодження передпроцесуальних чинностей можна було віддати судові на розгляд справу про суперечку. Судовий розгляд починався, як уже згадано, від внесення до суду скарги. Скаргу вносив позвник на руки судового писаря. Писар записував точну дату подання скарги, присвоював їй порядкове число та вносив у

²³⁹ Слабченко М. Е. Малорусский полк... — С. 349.

²⁴⁰ Лазаревский А. Отрывки и дневника Гетманской канцелярии... — С. 104.

²⁴¹ Pasiorkowski M. Regula processus graniciallis... — P. 39; Laguna S. O prawie granicznym polskiem... — S. 94—95.

²⁴² Там же.

судову книгу. В XVIII ст. скарга, як окремий судовий акт, мала за собою вже довгий і вельми цікавий шлях розвитку. Насамперед виробилися уже точні правила, яким вона мусила відповідати. Скаргу вносили на письмі. Проте, хоч письмова форма чим далі, тим більше витісняла усну, то все ж таки її ніколи не змогла остаточно витіснити. В такому порівняно пізньому кодифікаційному конволюті процесуальних норм, як «Суд и розправа...» Ф. Чуйкевича (середина XVIII ст.), зустрічаємо такого змісту постанову: «весь процесс в тяжбах земских и учинковых начинается от словесной или письменной жалобы»²⁴³. Побутування усної форми скарги було наслідком того, що український процес ніколи не відзначався, на відміну від сусідніх країн, зайвою формалістикою; він завжди тяжів до якнайбільшого полегшення стіронам у вирішенні спору. Про це свідчить хоч би те, що завжди можна було виправити помилку у скарзі або навіть змінити її текст²⁴⁴. Та все-таки більш правильною (нормативною) була письмова форма позову. Наприклад, «Права...» згадують тільки про письмовий позов: «Кождий челобитчик,— наказувано у «Правах...»,— во всяких росправочних и криминальных дѣлах имѣет подавать в суд свое челобитье на писмѣ, за своею рукою, а кто писать не умѣет, такого о подпись во мѣсто себе упросит»²⁴⁵.

Що ця стаття не має давньої традиції, свідчить те, що на маргінесі абзацу, в якому вона вписана, зазначено «прибавленіє». Значить, постанову цю не взято з Литовського статуту чи іншого правознавчого збірника, а додано комісією, яка спиралася на тодішню судову практику.

Писемні позови вносились, як правило, у всіх важливих справах. На Гетьманщині, як відомо, крім статутного широко функціонувало магдебурзьке право. І то не лишень у магистратських судах. Часто теж козацькі, наприклад полкові, суди покликувалися у своїх вироках на постанови магдебурзького права²⁴⁶. Так, в одному з численних тоді «покажчиків» магдебурзького права знаходимо постанову, яка вказує на те, що у позовах проти місцевих людей вживається звичайно усної форми, але в засаді все вирішує суддя, бо,— читаємо,— «остається на волѣ судіи позвать кого словесно или письменно, кромѣ важных случаев, в коих письменной позов надобен»²⁴⁷. Ця постанова стосувалась, мабуть, як скарг («жалоб»), так і «позовних указів». Узагалі треба зазна-

²⁴³ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 192.

²⁴⁴ Там же.— С. 180.

²⁴⁵ Права...— С. 161.

²⁴⁶ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 198.

²⁴⁷ Там же.

чити, що суди, які судили за зразком магдебурзького права, знали п'ять видів позовів: а) усний, або словесний (*citatio verbalis*); б) писемний (*citatio literalis*); в) «на укриваючихся публичной» (*citatio per edictum*); г) «через воляне на базарѣ и улицѣ» (*citatio per proclama*); д) «в дѣлах злодѣянїя с тѣм, что может судїя приказать взятъ тогда же обжалованного в тюрьму» (*citatio personalia sive realis*).

Як згадано, з плином часу витворилися більш сталі вимоги, яким повинна відповідати скарга. У ній належало зазначити:

а) ім'я, прізвище, чин або звання насамперед позовника, а потім оскарженого; б) сам текст обвинувачення, тобто фактичний стан, на якому сперто позов. Скаргу належало подавати по змозі коротко і «по пунктах». На цьому окремо наполягав згаданий «Указ о форме суда», вплив якого щораз більше позначався на судівництві Гетьманщини. Зокрема, треба було навести точно всі права позовника стосовно предмета спору; в) докази, які б засвідчували вірогідність стану справи, поданого у позові; г) прохання про вирішення «по силѣ указов и прав малороссійских» справи, що, правдоподібно, заступало *petitum* позову. Скарга закінчувався д) власноручним підписом позовника.

Якщо позовник неписьменний, підписувала його стороння людина, яку він до того уповноважував. Проставляти хрестики заборонялося. У позові не можна було писати образливих, погрозових чи непристойних слів проти оскарженого або інших осіб. За написання «досадительних ругательних и непристойных слов» грозило відхилення скарги та припинення судового розгляду. Умовою ставилось виправлення під тим кутом зору скарги. Мойсеївські козаки внесли 1777 р. позов до Лубенського підкоморського суду на прем'єр-майора Криновського «за самоправное закопанье общих козачьих левад». Суддя Федір Максимович призначив реченець судового засідання на спірному ґрунті, але на нього не прибув, повідомивши, що «выѣзд суда не мог состояться по той же причинѣ, что в исковом прошенїи козаков помѣщены дотклиности», які й наказав викреслити і виправити скаргу, а до того часу припинив будь-яке полагодження скарги позовників²⁴⁸.

«Позовний указ». Писар, як мовилось вище, одержавши скаргу, записував дату її подання, присвоював порядкове число й вносив у судову книгу. Після цього він представляв її суддям. Судді на неявнім засіданні з'ясовували можливості своєї чинності у розправі, а якщо визнавали себе правово некомпетентними у даній справі, відсиляли її приналежному су-

²⁴⁸ Стороженки. Фамильный архив.— С. 671.

дові. У випадках прийняття справи визначали реченець розгляду і викликали сторони на розправу. Це рішення, зване «суддейським опредѣленієм», писар записував на поданій скарзі, а судді власноручно її підписували («закрепу дають») ²⁴⁹. Для прикладу наведемо два такі «опредѣленія». 23 липня 1779 р. подано до полкової канцелярії у Чернігові «доношеніє» архимандрита Єлецького монастиря на Павла Шубу «о гвалтовном наездѣ и взяте монастирском человѣка Олѣйника з женою». Того ж дня на скарзі записано «опредѣленіє» такого змісту: «1779 г. іюля 23 числа. По слушанію сего полковая Черн[ѣговская] канцелярія опредѣлила: умершого Петра Шуби сину Павлу Шуби послать указ, чтоб он явился в сей полковой канцелярії сего іюля на 29 число непременно к изслѣдованію против жалобы оного архимандрита Елецкого з братією о гвалтовном наездѣ и взяте монастирском человѣка Олѣйника з женою. Судья Як[ов] Бакуринскій, писар Ришевскій» ²⁵⁰.

У ґрунтовім спорі за захоплення майна на скарзі Софії Фасовської, внесеної проти Якова Бакуринського 15 січня 1734 р., є записане таке «опредѣленіє»: «1734 г. Генваря 15 дня подана по сеи в книгу записать, а до пана сотника райского, Якова Бакуринского, послать копію при ордерѣ, даби на сѣе в канцелярію полковую прислал письменное отвѣтствіє» ²⁵¹.

Як бачимо, «опредѣленіє» мало характер суддівського розпорядження, виданого судовим канцеляристам для виконання. Якщо суд визнавав себе чинним і приймав позов, то видавав т. зв. «позовний указ», що відповідав за характером римському *citatio*. Він є судовим листом, згідно якого суд викликав сторони чи радше оскарженого на розправу. У «позовному указі» вказувалось а) ім'я, прізвище і чин або звання сторін; б) відомості, «по якому дѣлу» ведеться справа, себто виносилися вимоги позову; водночас могло бути й коротке з'ясування фактичного стану позову. Зміст цього пункту подався дуже лаконічно; в) реченець розправи, на який оскарженому пропонувалося прибути особисто або прислати заступника ²⁵². Реченець визначався так, щоб оскаржений міг прибути на час, отже, його встановлення залежало передовсім від місця проживання оскарженого. В одних випадках він сягав тижнів, в інших — кількох днів. У ранише згаданий спра-

²⁴⁹ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. // ЧИОНЛ.— К., 1896.— Кн. 11.— Отд. II.— С. 122.

²⁵⁰ Слабченко М. Е. Государство Гетьманщины XVII—XVIII ст.— С. 203.

²⁵¹ Там же.— С. 200.

²⁵² Василенко М. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка...— С. 410.

ві архимандрита Єлецького монастиря скаргу подано 23 липня, а розправу визначено вже на 29, отже, через 6 днів; г) звернення забезпечити розправу всіма доказами, на які оскаржений має намір покликатися; д) дата видачі позову, підписи суддів і писаря та відбиток судової печатки²⁵³. «Тедысмо *скарги* вислухавши, давши *позев* и жбы обѣ сторонѣ пред нас стали, мѣючи із собою и становлячи свѣдков вѣры годных ч[о]л[овѣ]ков по два, любо по трох»²⁵⁴, — записано в протоколі міського суду Полтави з другої половини XVII століття. Ця цитата цікава також тим, що розмежовує поняття «скарги» від «позову», про що велася мова. Чернетка підготовленого «позовного указу» зберігалася в суді в актах тієї справи разом із «жалобою» та «судовим опредѣленієм», яких судові інструкції рекомендували зшивати до купи — «дабы, когда временем тая отвѣтная сторона, получивши позовній указ, на показаній в нем срок не станет, возможно было по тому дубликат или трипликат написать»²⁵⁵.

Цей «позовний указ» переписувався начисто, а після підписання суддею та засвідчення печаткою вручався позовникові або його довірній особі. Позовник був зобов'язаний цей документ доручити оскарженому, від чого залежала розправа.

Постає питання, чи окремих «позовний указ» вручали також позовникові. У джерелах згадується про те, що «чистіє позовніє укази за руками судящих і за печаттю отдавать істцу или тому, кого істець пошлет с розпискою»²⁵⁶, або інакше, що «по жалобѣ дається позов актору»²⁵⁷. Та мимо того вважаємо, що позовник, який мав обов'язок доручати позов оскарженому, діставав його не для себе, а лише для оскарженого. Собі позовник одержував тільки т. зв. «білет», в якому зазначено реченець розправи і виклик прибути разом з усіма свідками та іншими доказами. Є про це документальна згадка: «А истцу також дать *билет* за руками судящих, что он должен стать на положеній срок в судѣ»²⁵⁸. Це переконує нас остаточно, що «позовний указ» одержував тільки оскаржений, а позовникові доручали лише звичайний виклик на розправу. М. Слабченко твердить, що в XVII ст. суди т. зв. «білетів» не виготовляли і не доручали²⁵⁹.

²⁵³ Права...— С. 117.

²⁵⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. Вып. 1-й. *Справы поточные 1664—1671 гг.*— Чернигов, 1912.— С. 98.

²⁵⁵ Слабченко М. *Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.*— Одесса, 1911.— С. 8.

²⁵⁶ Василенко М. П.— Матеріяли.— С. 20.

²⁵⁷ Там же.— С. 92.

²⁵⁸ Стороженки. *Фамильный архив.*— С. 672; Права...— С. 162.

²⁵⁹ Слабченко М. Е. *Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.*— С. 27.

Різно описувано у джерелах питання про те, чи оскарженому вручалась, крім «позовного указу», копія скарги. «Права...» наказували доручати оскарженим копію скарги «за руками судящих», позначивши їх попередньо порядковим числом ²⁶⁰. Воно видається трохи дивним, тим більше, коли зважити, що в «позовному указі» коротко подано зміст скарги («по чієму чолобитью и дѣлу, за что и на который бы срок становился в суд сам отвѣтчик или повѣренного прислал» ²⁶¹). Мало це місце багато раніше, але тоді на зміст «позовного указу» складалася власне копія скарги з додатком виклику на розправу. Та згодом, коли суд почав підготовляти окремі укази, це стало безпредметне. І тому оскарженим з уряду не доручувалося відписів позову, хіба що вони самі того вимагали ²⁶². Про це знаходимо конкретну згадку в «Процессе кратком приказном». Якщо оскаржений або його заступник з'явиться у суді і «начнет требовать копію с челобитя істцевого, для лучшего познания в отвѣт, то копію дать можно за сем день» ²⁶³.

Треба, однак, підкреслити, що автор «Процесса» поряд із цитованими словами додає, що це відбувалося на основі розпорядження Петра I від 5 листопада 1723 р.— «Указу о форме суда». Підтверджують це Стороженки ²⁶⁴. Водночас належить зауважити, що від 1733 р., тобто відколи наказано в козацьких судах застосовувати згаданий указ, вплив російського права, передусім формального, почав дедалі посилюватися. Тому, можливо, під впливом російського процесового права був припинений такий захід, як доручення оскарженому скарги. Якщо зважити, що «Процесс» (як це прочитуємо в самому його заголовку) був «выданий при резиденції гетьманской», отже, мав характер щонайменше напівофіційний, то можна здогадуватися, що суди не вручали вже оскарженому з уряду копію скарги, тільки на його вимогу. Але можливо також, що діяла подвійна практика. Незаперечним, однак, є той факт, що на бажання оскарженого суд мусив доручати йому копію скарги під загрозою анулювання справи. Про це зберігся цінний документ. Козаки із села Клішинець були заскаржені власником маєтності Лисенком у Лубенський полковий суд.

²⁶⁰ Права...— С. 162.

²⁶¹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 28.

²⁶² Стороженки. Фамильный архив.— С. 672; Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии.— С. 9; його ж. Малорусский полк.— С. 349.

²⁶³ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 20.

²⁶⁴ Стороженки. Фамильный архив.— С. 9.

Оскаржені вимагали копії позову. Їм позову не вручали, а, закінчивши розправу, суд видав некорисний для них присуд. Оскаржені внесли апеляцію. Генеральний військовий суд, якому цю справу передала Малоросійська колегія, виніс вирок про те, що: «Козаки сыскиваны в ту комиссію без надлежащих позовов и без дачи им правних сроков и на прошеніе их, отвѣтчиков, списку истцева — в чем именно претенсія его на оних состоит, по чему бы для отвѣту повѣренного от себе они поставитъ могли, списков не дано [...] Почему и тѣ — о закладѣнных козаками посполитских землях коммисійскія производенія и рѣшенія, яко не противу прав, а к тому еще и в неподлежащем судѣ земском ученныя, также за недѣйствительныя почтены и отставлены быть должны»²⁶⁵.

Також понад усякий сумнів важко встановити, хто писав «позовні укази». За Ф. Чуйкевичем виходило б, що позовник. В його «Судѣ и розправе...» знаходимо такі слова: «в жалобѣ в своей и в позовѣ поводяная сторона должна всѣ свои права и доводи выразить»²⁶⁶. Це вказувало б на те, що не тільки скарги, а й також і «позовні укази» заготовляє позовник. Та Ф. Чуйкевич покликається на Литовський статут. Можливо (це нам видається правдоподібнішим), що в XVIII ст. «позовні укази» писали вже судові канцеляристи за дорученням суддів і під наглядом писаря. Про це зустрічаємо більш-менш виразні згадки у «Правах...»²⁶⁷, «Процессе»²⁶⁸ тощо.

«Позовні укази» видавав не тільки суд. У ґрунтових спорах видавали їх також межовщики²⁶⁹. Саме коли суд, покликавши «позовним указом» сторони на розправу й заслухавши відповіді оскарженого, дійшов до переконання, що справу належить віддати на розгляд межовим комісіям, таким чином відступав їм подальше ведення справи. Тоді межовщики видавали нові «позовні укази», зміст яких був змінений таким робом, що вони фігурували на місці судді, бо укази видавали від власного імені, зі своїми підписами й печатками. В указі визначали реченець розправи, що мав відбуватися на місці предмету спору, і закликали сторони не забути спровадити туди всі свої докази.

У «Правах...» знаходимо постанову, яка говорить, що судді не повинні тільки на скаргу позовника скеровувати межовщиків чи інших судових осіб на спірний ґрунт для розгляду

²⁶⁵ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины...— С. 171.

²⁶⁶ Василенко М. П. Матеріяли.— С. 92.

²⁶⁷ Права...— С. 117.

²⁶⁸ Василенко М. П. Матеріяли.— С. 20.

²⁶⁹ Права...— С. 492—493.

грунтового спору. Спочатку потрібно викликати оскарженого на розправу, послухати оборону і щойно після того, якщо є у тому потреба, віддати справу межовщикам. З цього випливає, що траплялися випадки, коли суди, одержавши скаргу у ґрунтових справах, самі не виготовляли «позовних указів», а відразу відступали ту скаргу межовщикам, і щойно ті видавали укази. Ця діяльність не була формальною бодай на час складання «Прав...» Звичайно перший «позовний указ» видавав суд, який мав першу зустріч і здійснював перший прийом прохачів, а щойно потім другий з черги видавали межовщики²⁷⁰.

Закінчуючи аналіз «позовного указу», треба відзначити, що послідовно такого порядку не дотримувалися під час розгляду усіх справ. У випадках, що стосувалися «інтереса государева и криминала», отже, в справах, які зачіпали державні та карні інтереси, суд не вручав оскарженому позову, не інформував його про предмет спору, а якнайскоріше викликав його до суду й чинив розправу²⁷¹.

Вручення позову. «Позовний указ», як і інші судові листи, наприклад, виклик на розправу, званий «сисканіе або увіщателное письмо», доручав возний. Був це присяжений судовий урядовець, що виконував усіякі доручення суду та сторін. Поява такого урядовця була значним поступом, бо раніше позови вручали самі позовники. Судочинна практика Гетьманщини пішла за західними взірцями. При врученні возний був зобов'язаний знайти бодай двох свідків, які могли б підтвердити факт вручення судового листа, а на випадок смерті возного або іншої перешкоди це публічно засвідчити. Вручення здійснювалося безпосередньо адресатові, де б його возний не зустрів — вдома, у церкві, в дорозі. У неприсутності оскарженого на місці проживання лист вручався дружині або тому, кому він доручав нагляд за домом. Але при цьому окремо нагадувалося про обов'язок повідомити того, кому лист адресований, з'явитися на розправу.

Якщо позовник поніс шкоду з маєтностей оскарженого, то возний доручав «позовний указ» не в місці замешкання чи перебування оскарженого, а йшов до тієї маєтності і там доручав позов тому, хто викликаний. Коли ж його не застав, то вручав «позовний указ» управителеві, війтові, десятникові або тому, кому доручено нагляд за тією маєтністю, і за їх посередництвом викликав оскарженого в суд²⁷². У випадках, коли оскарже-

²⁷⁰ Права...— С. 116.

²⁷¹ Там же.— С. 162.

²⁷² Там же.— С. 117—118.

ний ховався від вручення позову, суд посилав за ним возного або окремих людей, які повинні були його спіймати й силою припровадити до суду. Те саме право мав також позовник, котрому повинні були допомагати у цьому навіть сторонні люди. За оскарженням, який утік, суд розсилав стежні листи. Відповідно до взірців магдебурзького права суди Гетьманщини знали окремих вид позову — едентальний, званий «публичной на укривающихся». Його видавано на 20-30 днів перед реченцем розправи. Були точно означені місця, де ці позови належало розповсюджувати, розвішувати і т. ін.²⁷³.

Якщо не можна було вручити позову, бо в місцевості, де мешкав оскаржений, вибухнула пошесть, настала повінь і т. д., тоді суд з уряду міг визначити інший реченець для розправи.

Оскаржений, одержавши позов, був зобов'язаний підписати «реверс», якого возний складав у суді. Узагалі возний мав обов'язок у кожному окремому випадку дати судові звіт про виконання доручення. Це називалося «доездное доношеніє». Те донесення вписувано в судову книгу. Без цього, зокрема подання реверсу, розправа не могла відбуватися, а якщо відбувалася, то вона і присуд, що створювався на цій основі, були недійсні, хіба що сторона добровільно «на судѣ отдавалась».

В одній із правознавчих пам'яток Гетьманщини, надрукованої М. Василенком, стрічаємо згадку про те, що для неосілих людей замість позовів у суд використовувалися т. зв. «упоминателние писма»²⁷⁴. Який зміст цих «письм» і чим вони відрізнялися від «позовних указів», нам не відомо.

«Позовний указ» належало вручити не пізніше тижня перед розправою, бо між дорученням позову і розправою мусила бути щонайменше тижнева перерва. Ф. Чуйкевич вимагав навіть чотирьох тижнів. Та часто не дотримувано цього реченця, особливо під час усних викликів на розправу сторін, які мешкали у тій місцевості, де знаходився суд.

У зв'язку з названими врученнями різних листів цікаво простежити, хто ж постійно займався цим питанням. «Позовні укази», як відомо, вручав возний. Але докладно не відомо, хто велів йому це здійснювати. Суд чи позовник? У «Правах...» при обговоренні межового процесу знаходимо таку постанову: «А кто позовное писмо получил по оному чрез год отвѣтчика своего сискивать не станет, то тѣи другии от межовщиков внов взять имѣют...»²⁷⁵. Вона вказує на те, що позов-

²⁷³ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 198.

²⁷⁴ Там же.— С. 179.

²⁷⁵ Права...— С. 493.

ник одержував зі суду, зокрема від межовщиків, «позовний указ», а опісля сам мусив подбати про те, щоби возний доручив його оскарженому. У тогочасних правознавчих пам'ятках знаходимо подібні постанови, і вони, очевидно, вказують на те, що висловлений здогад є правильний.

Підтверджує це також Д. Міллер²⁷⁶. На його думку, після видачі судом «определенія» позовник мусив сам або через повновласника зголоситися у суді, скласти кошти на виготовлення «позовного указу» або принести папір, чорнило і все, що було потрібне для написання позову. Підписавши позов, суд давав його возному, який і вручав його викликаному. Без співпраці з позовником суд на цьому етапі сам нічого не вирішував, а справа, мимо видачі «опредѣленія» про надсилення позову, лежала без руху, бо суд сам позову не писав і не надсилав оскарженому. Тому «*хождение по дѣлу*» позовника було необхідне, що особливо заважило під час створення професійної адвокатури. Позовник платив возному за вручення по одній копійці від версти, що звалось «поверсто́ве».

Додатковий позов. Процес Гетьманщини знав, без сумніву, інститут додаткового позову (виклику) у суд. Знаходимо про те кілька згадок. Отже, оскаржений міг оборонятися тим, що предмет спору набував сили у правний спосіб через третю особу, звану «заводець» або «заводца». І коли оскаржений «свого заводцу к отвѣту в судѣ представив», тоді розправа йшла власне між позовником і тим «заводцем». Мимо цього викликаний далі брав участь у розправі і йому не можна було віддалятися зі суду аж до її закінчення²⁷⁷.

Із додатковим позовом (викликом) найчастіше зустрічаємося під час ґрунтових процесів. Позовник зобов'язаний, подібно як це було в польськiм межовiм процесi, разом з оскарженим додатково викликати ще до розгляду справи всіх своїх сусідів, званих «помѣжниками», ґрунти яких межували із предметом спору. Забезпечувалося це т. зв. «комісарським письмом», що його видавали межові комісари. Цікаво, що «Права...» використовували при цьому слово «созвать», а не, як звичайно, «позвать». Ці помежники повинні, задля власного зацікавлення, брати участь у розправі самі або через повновласників та, володіючи на розправі доказами, берегти свою власність при розмежуванні ґрунтів сторін, що судяться. Якщо у відсутність помежників котра зі сторін присвоїла собі (за рішенням межовщиків) частину їх ґрунту, то вони

²⁷⁶ Миллер Д. П. Очерки...— С. 225.

²⁷⁷ Права...— С. 397.

завжди залишали за собою право виступити проти тієї сторони зі звичайним позовом за повернення присвоєного ґрунту.

Відкликання позову. Як було згадано, однією з головних цих процесу Гетьманщини була його *диспозитивність*. Вона проявлялася зокрема у тому, що позовник міг узяти позов назад, не вступаючи у процес. Але тоді для цього була потрібна згода оскарженого. Якщо той вимагав провести розправу, то суд, незважаючи на відкликання позову, доводив розправу до кінця.

Диспозитивність була обмежена. Якщо йшлося про кримінальні справи, а також коли позовник у позові зневажав честь оскарженого або покликався на свідків, що мали ствердити, нібито оскаржений здійснив нечесний вчинок, або, врешті, коли позовник після внесення позову напав на оскарженого з того ж приводу, — тоді розправа мусила відбутися, хоч би позовник і відкликав свій позов. Тут, очевидно, впливав публічний момент, бо він лежав в інтересах загалу, щоби за-таврувати даний вчинок.

Цікаво, що відкликання, наприклад, доносу, могло деколи застосовуватись і мати значення у карних справах. Якщо винуватець скоїв навіть тяжку провину, але нехотячи і без злого наміру, скривджений міг йому дарувати її і з ним погодитися. Та коли вже вніс донос до суду, тоді на угоду потрібен був дозвіл суду, і тому відкликання доносу без згоди суду не мало значення. У важких, навмисне вчинених злочинах суд з обов'язку переслідував злочинця, тож у таких справах про диспозитивність сторін не було мови²⁷⁸.

Задавнення позову. Кожен зобов'язаний дбати про впорядкування своїх справ. Якщо хтось через визначений законом час не домагався своїх прав, то втрачав їх, зокрема якщо йшлося про право скарги на них. Право скарги втрачалось після трьох років щодо рухомості, а десяти — щодо нерухомості. Вважалося, що позовник *«давність земську промолчал»*. Відносно карних справ задавнення наступало після трьох років, але час числився від моменту, коли скривджений довідався про особу винуватця²⁷⁹. У справах за порушення, зокрема у позбавленні посідання, право позову задавнювалося після 10 тижнів²⁸⁰.

Але були причини, що виправдовували запізнення позову. «Давність земская» не враховувалася, коли позовник був на державній службі за кордоном або й у краю, тільки поза місцем

²⁷⁸ Права...— С. 145—146.

²⁷⁹ Там же.— С. 241.

²⁸⁰ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 76.

проживання, зокрема місцем розташування предмету спору, в полоні, на навчання за межами країни або коли був малолітній, а опікун не дбав як належить про його права. У цих випадках правні спадкоємці могли, дійшовши до повноліття, домагатись своїх прав, що їх мали їхні спадкоємці, яких ті не пильнували, бо були марнотратниками, пияками і т. ін. Також не можна покликатися на строк давності проти того, хто не знав, що йому якимсь правом належить. Задавнення не враховувалося під час процесу, хіба що сторона навмисне зволікала з ним. Воно не поширювалося і на ту особу, яка не могла скоріше внести позов, бо мусила кінчати з іншими процесами ²⁸¹.

Крім причин, що робили нечинним строк давності, знані випадки, які загалом не підлягали ніякому перенесенню позову, незважаючи на те, що був прострочений термін втрати. Були це насамперед справи, пов'язані з церквою — втратою речей, призначених для виконання релігійного культу, а також речей, придбаних внаслідок злочинства, відданих у заставу (які насправді були неподільною власністю рідні), відданих паном для ужитку слуги, нарешті, завжди можна було домагатися повернення кріпаків, що втекли від свого поміщика ²⁸².

8. ТЕРМІНИ

Типи термінів і їх означення. Реченець, який суд визначав сторонам для підготовки до розправи, називано «сроком», що нагадує стару назву «рок». Від цієї назви пішла інша, на означення перенесення на інший реченець розправи, а саме «просрочка» або «отсрочка», хоч деколи вживано також назву «отлаган». Останньої назви вживано передовсім на означення відстрочки ґрунтових процесів, себто виїздів на предмет спору межових суддів. День розправи називано «указним днем».

До 1648 р. земські суди, йдучи за приписами Литовського статуту, засідали тільки в означені «роки». Практика козацьких судів пішла іншою лінією. Суди вирішували справи безперервно, хоч, очевидно, з перервою на святкові та канікулярні дні ²⁸³.

Процес Гетьманщини знав два типи термінів («сроків»):
1. *термін звичайний, або незавитий*; 2. *термін завитий, званий*

²⁸¹ Права...— С. 242.

²⁸² Там же.— С. 244.

²⁸³ Миллер Д. П. Очерки...— С. 168.

ще «*крайнеположений*», «*крайне опредѣлений*» або «*убивающий*».

Термін звичайний, або незавитий. Названий термін був переважно менш важливим. Визначувано його у всіх справах, для яких не був застережений завитий термін. Однак згодом він став чимраз рідше вживаним, бо судова практика прямувала до прискорення процесу. В зв'язку з цим дедалі більше почав вживатися термін «*крайнеположений*». Він же згодом став навіть «нормальним». Річ у тому, що неоява на звичайнім терміні не тягла за собою поважних і відповідальних наслідків, як неоява на завитім терміні, тому сторони часто дозволяли собі з метою зволікання спору не прибувати на ці терміни. За неояву на звичайнім терміні не грозив стороні програв у спорі, а тільки повернення видатків протилежній стороні, грошове покарання і, ясна річ, кара арешту»²⁸⁴.

Треба ще додати, що судді тричі викликали на розправу сторони, поки не визнали їх неприявність. Уперше їх викликувано у дні, на які визначено розправу. Коли ж сторона чи обидві сторони не з'являлися, тоді їх кликали ще другого, а згодом і третього дня і щойно після того суд остаточно стверджував факт неоявки та робив законні висновки»²⁸⁵.

Початково сторона, чи радше викликаний, мала право домогатися, щоби виклик (повістку) було йому доручено бодай за тиждень до розправи, а загалом на чотири тижні наперед, а коли позов залишено в домі чи маєтку оскарженого під час його неприсутності, то навіть за шість тижнів. Із цієї загальної норми були винятки. Наприклад, як уже згадувалось, коли оскаржений мешкав у місці осідку суду, то його можна було викликати на розправу усним позовом («словесним приказом»), і тоді він був зобов'язаний негайно зголоситися до суду, у зв'язку з чим йому не слугував уже наступний реченець»²⁸⁶. Та цих реченців у середині XVIII ст. вже точно не дотримувалися. Знаходимо про це багато згадок у документальних джерелах. Однак «Права...» вимагають тільки одного: щоби від вручення позову до розправи минуло не менше тижня; цей реченець узалежнений віддаллю між місцем перебування оскарженого та осідком суду («срок же опредѣлений битѣ имѣет, смотря по времени и разстоянію мѣста, как би можно оному отвѣтчику стать к суду»)»²⁸⁷.

Термін «*крайнеположений*», або завитий. Для цього юридичного терміну знаходимо таке пояснення: «срок завитий или

²⁸⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 95—96.

²⁸⁵ Права...— С. 123.

²⁸⁶ Василенко М. П.— Матеріяли...— С. 92.

²⁸⁷ Права...— С. 117.

крайне опредѣлений, то називається на котрий спорніє сторони в судѣ становитись должни, под потерянїем того, о что будет иск»²⁸⁸. Як з цього випливає, був це термін, у який спірні сторони зобов'язані прибувати під загрозою анулювання і утрати справи²⁸⁹. Навівши заочно докази, заявлені позовником, суд давав місце вимогам позову. Якщо ж не з'являвся на розправу позовник, суд відкладав позов²⁹⁰. І цим різниться завитий термін від незавитого. Надсилаючи «позовний указ» до оскарженого, суд виразно в ньому зазначав, що термін, на який його викликають, є завитий.

Завитий термін був зразу терміном винятковим, тому й справи, в яких визначувано ці терміни, були чітко встановлені. Крім цих справ, як уже було згадано, кожен другий із черги термін був завитий для сторони, яка не з'явилася на попередньому реченці розгляду.

«Права...» перераховують таксативно справи, в яких визначувано завиті терміни²⁹¹. Терміни були завиті в таких справах: а) за повернення заставленого майна. Якщо оскаржений не з'являвся на розправу і не згоджувався віддавати одержане в заставу майно позовника, отримавши водночас назад позику, позовник міг скласти цю позику в судовий депозит, а суд засуджував оскарженого на повернення заставленого майна, простеживши перед тим його право на нього «по доводам»; б) за охорону порушеного й повернення втраченого посідання, без різниці, чи йдеться про нерухомість, тяглість або підданих; в) у ґрунтових (межових) справах. Тут терміни, визначені межовщиками, були, як правило, завиті; г) за закриття сплавних і судноплавних (з причалами) рік чи іншу перешкоду у плавбі (млини, мости, гаті) без збереження проходу для суден та осіб, які мали на це право; д) за видачу слуги або домашнього робітника, який вчинив панові шкоду й утік до оскарженого; е) за свідчення, яке оскаржений зобов'язався *на письмі* виконати у призначений час, але не виконав його. Юридичний захід у цих справах нагадує подекуди теперішнє наказове судочинство; є) за платню перевізного та інших подібних доходів, належних військовому скарбові або й приватним особам. У цій ситуації завиті терміни зобов'язували в позовах платників тих оплат виступати проти збирачів, які брали плату вище узаконеного тарифу або примушували до сплати звільненого від них на підставі указу або старожит-

²⁸⁸ Права...— С. 121.

²⁸⁹ Для порівняння див. ідентичні постанови польського процесу: Łaguna S. O prawie polskim granicznym...— S. 95.

²⁹⁰ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 96; Права...— С. 123.

²⁹¹ Права...— С. 121—123.

нього звичаю; ж) у справах спадкових і опікунських, передовсім коли спадкоємці не хочуть провести поділу спадку, опікуни кривдять сиріт, удова розтрачує майно малолітніх, а спадкоємці не хочуть сплачувати борги небіжчика із залишеної після нього спадкової маси і т. ін.; з) у справах проти поручителів і поручителів проти тих, за кого поручились; і) за «спаш», себто відшкодування за заподіяні польові шкоди; й) за грабіж; к) за всякі злочинства, кривди, вчинені протягом воєн, за побиття і зневагу суддів, возних та інших урядовців під час виконання ними службових обов'язків, за неповагу до суду. Якщо той, що провинився, виїхав без оправдання з судової округи, то суд викликав його на нововизначений термін; л) за шкоди, вчинені підданими селянами державних маєтностей і їх управителями; м) за порушення «примирія», себто постанови полюбовного суду або двосторонньої угоди сторін. У цьому випадку суд тільки перевіряв формальність угоди або присуду полюбовного суду і надавав їм щось на кшталт клаузули викональності; о) за невиконання «судом вершеного д'їла». У цьому випадку кожний термін, визначений у зв'язку з ексекуційними чинностями, був завитий; п) за держання в силі указів й інших «писем отворчатих». Отже, як бачимо, завиті терміни визначувалося в найважливіших справах, що не терпіли зволікань, порушували публічні зацікавлення, повагу суду та його рішення, інтереси малолітніх і т. ін. При завитих термінах, так само як при звичайних, суд тричі протягом трьох днів викликав сторони і щойно за третім разом видавав вирок. Сторона могла замість себе присилати адвоката, хіба що її особиста присутність була необхідна.

Виправдання неприсутності сторін на розправі. Як було сказано, неприсутність сторін на терміні тягла за собою негативні наслідки. Щоби від них оберетися, треба свою неприсутність виправдовувати. Виправдання належало зробити перед терміном враз із повідомленням про те, що сторона не з'явиться на розправі. У тих випадках повідомлялося суд і протилежну сторону. Зокрема, цього вимагали під час ґрунтових процесів з огляду на кошти і утрату часу, пов'язану з виїздом на місце спору як межовщиків, так і сторін. Можна було виправдовувати також згодом, але не пізніше, ніж до початку нового терміну.

Причини, що виправдовували неприсутність на розправі, могли бути різні²⁹²: а) перебування поза межами краю чи то за дорученням державних чинників, наприклад, у посольствах, військових походах та інших державних заходах,

²⁹² Права...— С. 119, 148; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 93.

чи то у різних приватних справах — наукових, купецьких і т. ін. Відносився до цього і полон; б) публічна служба, військова й цивільна, як, наприклад, делегація для визначення державних кордонів; в) недуга. Розрізнявали важку і легку недугу. Значення такого розрізнення полягало передовсім у тому, що неприсутність на запитім терміні виправдовувала тільки важка недуга. Коли суд не вірив в істинність оправдання, то міг вислати возного, який у супроводі урядників або звичайних мешканців перевіряв на місці сторони, з чого звітував судові²⁹³. Цікаво відзначити, що ці приписи права Гетьманщини були набагато ліберальніші, ніж відповідні російського чи польського права. «Указ о форме суда», виданий царем Петром I, у пункті 6-му наказував у кожному випадку перевіряти стан здоров'я сторін: чи сторона симулює хворобу чи насправду недужа. «А ежели,— постановляв «Указ...»,— истцу или отвѣтчику приключится болѣзнь в то время, когда к суду обязан, тогда немедленно должен дать о себѣ знать в судѣ, что заболѣл, почему из суда должен послать осмотрѣть трох членов и с ними, буде гдѣ есть дохтур или лѣкар, а буде гдѣ нѣт, то осмотрѣть одним членом, а ежели правда явится, то в вину не ставитъ и сроки перемѣнитъ по разсмотрению, а ежели притворно объявит, что болен, то ево неволею взятъ в суд»²⁹⁴. Також польський процес був щодо оправдання неприсутності недугою більш ригористичний від процесу Гетьманщини. Він вимагав повідомлення суду шляхтичем і то обов'язково посесіонатом²⁹⁵, а згодом, на другім терміні, сторона мусила присягнути враз зі свідками (*samotrzeć*) на те, що насправду тільки через недугу не могла з'явитися на попередній термін²⁹⁶. Згадуємо про постанови польські і російські тому, що вони мали безпосередній вплив на практику козацьких судів, зокрема у другій половині XVIII ст., коли «Указ о форме суда» уважався зобов'язуючим правовим документом; г) родинні й загальні нещастя — смерть батьків, дружини, дітей, рідних, пожежа, пограбування, ворожий напад, пошесть («моровая язва») і т. ін.; д) перешкода в до-

²⁹³ Права...— С. 149—150.

²⁹⁴ Стороженки. Фамильный архив.— С. 674.

²⁹⁵ „*Altera in iure campestri dilatio verae infirmitatis. Haec est huius a priore dilationis (pro maiori) differentia, quod illa per Muncium licet possessione carentem, haec vero non nisi per nuncium Nobilem possessionatum eiusdem Terrae seu Pallatinatus recipiatur, eo fine et respectu quod si principaliter Citatus eum abneget, is tanquam possessionatus protractionis causae arqui, ac super eo damna inde passa. Jure vindicari possint*“ Łachowski Stanisław. *Processus indicarius granicialis Regni Poloniae.*— Cracoviae, 1641.— P. 26.

²⁹⁶ Paciorowski M. *Regula processus granicialis.*— P. 156—157.

розі до суду, наприклад, крадіжка коня (коли не було іншого, а до суду далеко), буря, повінь, знесення мостів і т. ін.; в) перебування у в'язниці; е) «отлучка от дому прежде позовного указа», тобто коли оскаржений виїхав з дому, ще заки одержав «позовний указ», отже, не мав жодних відомостей про термін; ж) присутність в тому самому часі на розправі в іншому суді. Але ця причина виправдовувала тільки тоді, коли в другому суді йшла розправа у важливішій справі. За цих обставин, однак, сторона повинна була з'явитись у суді, в якому йшла справа за «болшую претенсию». Вирішувала також вагомість предмету спору. Була це перешкода, znana в західному процесі під назвою *pro maiori* ²⁹⁷. Сторона, що виправдовувала свою неприсутність тією перешкодою, зобов'язана її доказати зараз же після розправи або на другім терміні, подавши довідки ²⁹⁸. Перелічені перешкоди не вичерпують усіх причин, що виправдовували можливу неприсутність сторони. Крім названих були й інші. Наприклад, у згаданому вже процесі мойсеївських козаків оскаржений Крижановський, який був викликаний стати перед Лубенський полковий суд, виправдовувався письмово так: «При всещастливом его ясн [овельможнос] ти гр [афа] К. Г. Розумовского в Москву выѣзди, приказано мнѣ вин разных к дому его ясн [овельможнос] ти купить, которіе вина в приказѣ стали являться, и с них самому мнѣ надлежит выбрать годных к дому его ясн [овельможнос] ти, так и другіе многіе покупки исправитъ и отправитъ в Москву к его ясн [овельможнос] ти, за чим отлучатись в суд полк [овой] Луб [енский] для отвѣту крайне невозможно» ²⁹⁹. Супроти цього суд призначав новий термін, на який оскаржений знову не з'являвся.

У польському процесі були відомі т. зв. *listy inhibicyjne* ³⁰⁰, себто листи, що їх видавав заангажованим оскарженим король, гетьман. Вони виправдовували неприсутність їх посідача перед судами та уповноважували вимагати тимчасово припинити процес. Щось подібне знала й Гетьманщина під назвою «уволнительних указов» ³⁰¹ та «указов на отсрочку суда» ³⁰².

В судових актах знаходимо також приклади, коли суд мусив звертатися аж до гетьмана у справі притягнення сторони

²⁹⁷ Rafacz J. Prawny proces polski...— S. 132.

²⁹⁸ Василенко М. П. Матеріали.— С. 180; Права...— С. 226.

²⁹⁹ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины...— С. 124.

³⁰⁰ Rafacz J. Prawny proces polski...— S. 135—136; Laguna S. O prawie granicznym polskim...— S. 90.

³⁰¹ Права...— С. 141.

³⁰² Там же.— С. 119.

на розправу, бо вона ігнорувала суд. Це вказувало на те, що діяли гетьманські протекціоністи, які могли собі дозволяти не слухати указів нижчих судів, незважаючи на страх за долю процесу. О. Лазаревський наводить один такий приклад:

Уляна Павлівна Огієвська, вдова по сотнику Королевецькому, була покликана перед Ніжинський полковий суд. Вона хоч закріпила повновласниками своїх синів, ні сама, ні сини не прибували на розправу. Полковник написав до гетьмана і прохав наказати їй прибути в Ніжин. Він писав: «Любо до них Ог [ієвс] кой и ея сынов Ог [ієвс] ких многократне от мене и з суда полкового писано, дабы пріѣзжали для отвѣтствія, толко, як она Ог [ієвс] кая, так и ея сини ослушаются, в суд не идутъ, а ея жалобливіе неперестанно кучачи мнѣ (настаивая) просят справедливости, яко-ж и сего уже 1731 году, марта 27, Тишко Николаенко, козак сотни Кр [олеве] цкой, з товариши били челом [...] на нея-ж Ог [ієвс] кую челобитную, чтоб мнѣ послать по оную О [гієвскую] козаков и взять насилно к суду, теди я оной О [гієвской] без волѣ яснов [ельможнос] ти не чинячи насилія и внов поданной на ея О [гієв] скую челобитной при сем прилагаючи копію, прошу [...] повелѣть оной О [гієвской] или синам ея, по первой пленѣпотенціи, пріѣздит в суд полк [овой] к отвѣтствію, даби челобитчики чрез их волекиту до убитков и разоренія не приходили [...]»³⁰³. О. Лазаревський думає, що Огієвська стояла близько до гетьмана і це викликало нерішучість у полковника. Могла вона й спиратися на невідомий нам ближче гетьманський привілей. Тому треба думати, що було таких випадків чимало. Вони стосувалися обох сторін, але не завжди і не в усіх випадках. Наприклад, позовник не міг виправдовуватися виїздом з дому перед одержанням «позовного указу» і т. ін.

Судочинство у випадку неприсутності сторін. Як було згадано, неприсутність сторін на розправі зумовлювала негативні наслідки для обох сторін. На загал вони були гірші для позовника, ніж для оскарженого.

а) *Неприсутність позовника* несла за собою втрату правіжу й обов'язок сплати оскарженому коштів, а також оплати судові. Байдуже, чи позовник зовсім не прибув на розправу, чи, прибувши, покинув її без дозволу суду. Немає тільки певності, чи це ставалося за першою неявкою позовника, чи щойно за наступною, під час нового терміну. Матеріали, опубліковані М. Василенком, промовляють за тим, що позовник втрачав правіж уже на першому терміні³⁰⁴, а «Права...» вка-

³⁰³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 2.— С. 100.

³⁰⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 47, 197.

зують, що це відбувалось щойно на другому³⁰⁵. Очевидно, ставалося це лише тоді, коли на розправі з'являвся оскаржений або його повновласник та коли позовник не оправдував своєї неприсутності. «Права...» так нормують цю справу. Якщо позовник не з'являвся на розправу, оскаржений вносив перед судом протест, який записувано у книги. Після цього оскаржений мав право стати позовником і викликати неприсутнього фактичного позовника, щоб той повернув йому видатки у розмірі 10 коп[іюк] денно протягом усього часу, відколи він чекав у суді позовника. Якщо позовник заплатив кару за неявку, міг далі продовжувати свій позов, а оскаржений зобов'язаний відповідати на нього. Цей припис нагадує справу спротиву проти заочного присуду в нинішнім західнім цивільнім процесі, де оскаржений проти кожного заочного присуду може вносити протест і відновлювати розправу, але за це зобов'язаний сплатити позовникові кошти заочної розправи, незважаючи на результат справи. Щойно як позовник не з'являвся на другий термін і як слід не виправдовував своєї неявки, тоді він вже назавжди втрачав право продовжувати правіж. Відносно цього факту постанова звучить так: «Челобитчик иск свой теряет, а отвѣтчик, который суда и сроков бережет, с того времени вовся от того дѣла и иска будет свободен»³⁰⁶. Очевидно, якщо позовник виправдовував свою неявку, тоді не тільки не падали на нього ніякі негативні наслідки, але й ще міг просити суд відкласти розправу до часу, коли проминуть перешкоди, що йому не дозволяли на неї прибути.

б) *Неприсутність оскарженого*. Вона траплялася частіше. Тому «Права...» набагато докладніше обговорюють наслідки неявки оскарженого³⁰⁷. Допускаючи неявку, оскаржений перебував у кращому становищі, ніж позовник. Він міг двічі стати на розправі, не втрачаючи її, хіба що йшлося про завиті терміни. Якщо оскаржений не з'являвся на розправу, суд поновно визначав термін і надсилав йому «вторичний позовний указ». Термін визначався традиційно, відповідно до віддалі місцевості, в якій оскаржений проживав. Якщо він з'являвся на другий термін, то до початку процесу мусив сплатити позовникові відшкодування за перенесення розправи («просрочка») у розмірі однієї гривні за кожен день, що минув від першого до другого терміну. Оскільки невиправдана неприсутність уважалася непослухом судові («ослушаніє суду»),

³⁰⁵ Права...— С. 142—143.

³⁰⁶ Там же.— С. 143.

³⁰⁷ Там же.— С. 147, 148.

карали за те оскарженого ще й арештом на одну добу. Ф. Чуйкевич обстоював думку, що належить платити сталу кару за т. зв. «нестання» — 4 крб. 20 коп. судові і 4 крб. 80 коп. протилежній стороні³⁰⁸.

Від цих усіх прикрих наслідків можна було звільнитися, коли неприсутність виправдовувалася однією з наведених вище причин. Виправдання доводилось доказами, якщо їх не було, то власною присягою. Якщо оскаржений не виправдався або суд не прийняв його виправдань, тоді мусив зараз же платити позовникові за зволікання та відбути кару арешту, бо інакше суд не допускав його до розправи, а проводив так, якби він був відсутній, а саме: допускав тільки докази позовника і видавав присуд³⁰⁹.

У випадках, коли і другий виклик не досягав успіху, тоді суд видавав ще один «третичний позовний указ», визначаючи водночас новий реченець розправи. Перед розправою сторона, що не виправдала своєї неяви на двох попередніх термінах, мусила заплатити протилежній стороні по гривні за ті дні, що минули від першого до третього терміну, та відбути кару арешту, якщо її суд на неї наклав. Якщо того не здійснила або взагалі без виправданих причин не прибула і на цей третій термін, то суд брав до уваги тільки докази позовника і видавав присуд згідно із вимогами позову³¹⁰. Коли ж сторона не могла особисто прибути на третій термін через тяжку недугу, то вже на цей термін мусила заступитися адвокатом³¹¹. Ці приписи були обов'язкові як при термінах звичайних, так і завитих з тією різницею, що при завитих можна було виправдати свою неприсутність тільки один раз. На другий термін мусив оскаржений обов'язково стати сам або заступитися повновласником. У протилежному випадку були ті самі наслідки, що зобов'язували його при звичайному терміні за третім викликом³¹².

Наприкінці треба згадати про деяку відмінність судочинства при ґрунтовім процесі. Терміни, визначувані межовщиками, були, як правило, завиті («Всякий срок к виезду комиссаров межових на грунт имѣет битъ завитий»), тому за неявку грозили такі ж стягнення, як і при інших завитих термінах³¹³. Виправдання, однак, було ще більш ускладненим. Між іншим, не виправдовував неприсутності закид про таїорі,

³⁰⁸ Василенко М. П.— Матеріяли...— С. 95—96.

³⁰⁹ Права...— С. 149—149.

³¹⁰ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 199—200.

³¹¹ Права...— С. 149—150.

³¹² Там же.— С. 140.

³¹³ Там же.— С. 498.

хіба що сторона мала водночас два ґрунтові процеси у двох різних судах³¹⁴. Щодо недуги, то, подібно як у польським процесі³¹⁵, виправдовувала тільки важка недуга. Інша відмінність полягала у тому, що сторона, яка не могла прибути на розправу, повинна була повідомити про те межовщиків ще перед терміном, а коли сторона не виправдала неявки, видавано проти неї присуд без слухання будь-яких доказів. Присутня сторона разом зі свідками вказувала свою границю, а межовщики згідно з тим визначали межу на користь позовника «за єдину пильність строка»³¹⁶. Однак рішення відсилали ще «до апробації и опредѣлення надлежачого суда»³¹⁷. Поза тим під час розгляду ґрунтових справ обов'язковими були загальні постанови.

Якщо сторона уповноважувала адвоката (або іншу особу) заступати її під час розправи, а він на розправу не з'являвся, то сторона мала право виправдовувати себе, а всі стягнення за неявку ніс повновласник. Повновласникові слугували ті самі виправдання, що й сторонам. Але коли повновласник не зумів виправдатися проти сторони, яку він мав заступати, це могло спонукати некорисний присуд³¹⁸.

в) *Неприсутність обох сторін*. Випадок був, мабуть, доволі рідким, бо про наслідки двосторонньої неявки на розправу не знаходимо згадок у джерелах. Невідомо, чи суд у цих випадках накладав на обидві сторони обов'язок сплати грошей на користь суду. За те при цьому можемо з впевненістю сказати, що ніякої взаємооплати сторони собі не робили. Усі грошові стягнення на користь сторін накладав суд тільки з метою повернення видатків під час вичікування бажаної сторони. Якщо ж ніяка сторона не ждала, бо жодна не прибула до суду, то й жодній не належало відшкодування, тому що шкоди як такої не було.

Якщо мова про наслідки неприсутності сторони на розправі, то треба відрізнити випадок, коли сторона взагалі не з'являлась до суду, від випадку, коли покинула суд під час розправи. В останньому випадку суд продовжував далі розправу заочно і, взявши до уваги докази присутньої сторони, видавав присуд, не відкладаючи розправи на інший реченець³¹⁹.

³¹⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 79.

³¹⁵ Poterit... citatus terminum talem campestrem vera infirmitate dif-
fere similiter et pro maiori non aliter". Paciorowski M. Regula proces-
sus granicialis...— P. 146—147.

³¹⁶ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 144.

³¹⁷ Права...— С. 501.

³¹⁸ Там же.— С. 157—158.

³¹⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 70—71.

Закінчуючи, варто зауважити, що російські уповноважені члени козацьких судів намагалися увести в життя припис Петрового «Указу о форме суда» від 5 листопада 1723 р., у якому сказано, що на випадок неприсутності сторони потрібно її шукати «с барабанным боем» і оголошувати указ, щоб вона з'явилася до тижня, а коли сторона в тому часі не прибула або не виправдала своєї неявки, то суд міг видавати проти неї вирок. Та цей дисциплінарний припис не прийнявся, чого доказом було хоч би те, що його немає у «Правах...»

9. РОЗПРАВА

Вступні чинності. Щоби забезпечити розправу і нормальний її хід (*cautio pro reconventione*), а згодом можливість привести у виконання присуджений правіж і кошти (*coutio de expensis*), суд видавав не раз ще перед розправою тимчасові розпорядження. Якщо оскаржений приходив у суд, він зобов'язувався: «за подкрѣплением или за поруками, что он на показаній срок в допрос будет готов и до вершения дѣла в суд будет ходить и без вѣдома судейского из суда нѣкуда не изийдет»³²⁰.

Одні джерела наказували це робити в усіх випадках, інші тільки тоді, коли оскаржений не посідав стільки майна, щоб ним можна було заспокоїти правіж позовника. В останньому випадку суд видавав тимчасове розпорядження, яким оскаржений зобов'язувався найдовше до тижня дати т. зв. *поруку*: він мусив знайти заможніших від себе «грунтових» людей, які ручалися за нього, що він до закінчення розправи не покине суду. Якщо оскаржений до тижня не «зложив поруки», суд наказував його арештувати і до закінчення розправи тримав під замком³²¹. Ця сувора постанова щодо арешту в такий пізній час (XVIII ст.) є, безсумнівно, ще одним доказом значного впливу російського судочинства. Ідентичну постанову містить 5-й пункт «Указу о форме суда» Петра I³²².

Це відносилось передовсім до неосілих людей, які не мали ніякого нерухомого майна, а також посполитих. Шляхту і людей військового стану арештувати не дозволялось, за винятком «важних государственных и крѣмѣнальных дѣл».

³²⁰ «Акцес или канцелярскій порядок для наблюдения в Малой Росіи в полковых, магистратовых и сотенных так же в гетманской канцеляріях — с присоединением приличных указов сочинен 1743 г., августа 18 дня». Стороженки. Фамильный архив.— С. 638.

³²¹ Права...— С. 162.

³²² Стороженки. Фамильный архив.— С. 672.

Згадуючи про це, «Права...» вказують, що ці «волностѣ», які пізніше підтвердили російські імператори, козаци успадкували від батьків. Це є повторення західноєвропейського шляхетського привілею «*pominem captivabimus nisi iure vietum*»³²³.

Згаданий запобіжний арешт застосовувано тоді, коли позовник як слід не пильнував справи або не з'являвся на розправу. Звільнювали арештованого четвертого дня після призначеного реченця розправи. Річ у тім, що суд був зобов'язаний через три дні викликати сторони. Третій раз кликано його вечером «о нишпорном часѣ». Коли позовник і тоді не з'являвся, суд звільняв оскарженого також від поруки³²⁴.

У стародубських судових книгах натрапляємо на записку про одну таку поруку: «Ставши очевисте, Леон Маркович, Керей, нѣмчин, в справѣ поведовой сторони жалуючої Антона Шевца, который зостал побитым от Михайла Семенова 15 сего мѣсяца февруария, яко сам позванный доброволне признался, иж его з нѣякого, повѣдает, жалю вдарыл, ручилис по нем, позванном, поменинные тут зезнаючые особы з таким докладом иж о то позванный Михайло, всегда, коли указоватимет потреба, без порозумѣня о готовности на суд ку розправи стати и отповѣдати мает. Котороѣ поруки уряд вислухавши, до розправи казал записати, и ест записано»³²⁵.

Траплялись випадки, що суд давав оскарженому, зокрема його повновласникові, тільки підписати заяву про те, що не залишить суду до закінчення розправи, а коли оскаржений це вчинив, його звільняли від складання поруки.

Знаходимо також згадки, що суд вимагав поруки і від позовників. Це звичайно діялося у випадках, коли неосілий позовник позивав до суду осілого. Тоді суд при порушенні позовництва був зобов'язаний «с таких челобитчиков брать же сказки с подкрѣплением о не съезде з суда»³²⁶.

Цікаво простежити, чи сам суд домагався поруки від позовника, чи це чинив щойно на заяву оскарженого. Нам не пощастило досі знайти у джерелах відповіді на це питання. Та йдучи за аналогією до процесу Литовського Великого Князівства, можна здогадуватися, що заява оскарженого була конче потрібна. Обстоює цю думку А. Коровицький у своїй студії про литовський процес³²⁷, який крім того додає, що як дов-

³²³ Права...— С. 47.

³²⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 48; Права...— С. 811.

³²⁵ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года...— С. 17.

³²⁶ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 21; Сторожени. Фамильный архив.— С. 638.

³²⁷ Kogowicki A. Proces cywilny litewski...— S. 100.

го неосілий позовник не складе поруки, доти оскаржений може не відповідати на позов і взагалі не брати участі в розправі. Значить, із заявою оскарженого спір міг припинятися до часу, поки позовник не складав поруки.

Для забезпечення правіжу суд дозволяв захопити будь-яке рухоме й нерухоме майно оскарженого. Діялося це передовсім тоді, коли оскаржений зникав (втікав) з місця проживання. Перед захопленням майна суд публічно про це оголошував протягом двох тижнів³²⁸. Дуже поширеним було захоплення врожаїв без огляду на те, чи вони були на пні, чи зібрані із спірного ґрунту. Часто, однак, коли врожай ще був на ґрунті, суд забороняв його збирати; він мав там залишатися до вирішення спору. Діялося це звичайно тоді, коли оскаржений засівав чи обробляв ґрунт, а позовник хотів забрати для себе врожай, який йому на випадок виграного спору мав належати. Цим дійством звичайно керував возний у товаристві двох делегованих судом людей на підставі окремого судового розпорядження, званого «запретительное писмо», яке возний вручав оскарженому або, якщо він відсутній, — мешканцям його садиби. У розпорядженні виразно описувалось усе, що стосується зайнятого майна. Захопленого майна ні оскаржений, ні ніхто інший не мав права рухати під загрозою грошової кари в розмірі 123 крб. Суд мав право передавати це майно на збереження третій особі. Цей акт міг відбуватися також на побажання обох сторін. Третя особа передавала майно тільки за дорученням суду.

Заяву на видачу ухвали про зайняття майна оскарженого можна було подавати не лише під час розправи, але й перед нею після внесення позову. Вона приймалася й перед внесенням позову. В останньому випадку заявник зобов'язаний був внести позов щодо захопленого майна терміном до шести, а найпізніше 12 тижнів. Якщо цього не зробив, захоплення втрачало свою силу³²⁹.

Початок розправи. Розправа починалася від оголошення справи. Її оголошували й розглядали в порядку надходження. Як відомо, після внесення скарги судовий писар записував її до реєстраційної книги під відповідним порядковим числом, яке закріплювалося за скаргою. Деколи в пильних справах суд розглядав їх позачергово. Були це справи чужинців, важливі кримінальні, ферійні справи, справи хліборобів під час польових робіт і деякі інші. Відносити будь-яку справу до ка-

³²⁸ Права...— С. 488.

³²⁹ Там же.— С. 517—519.

тегорії пильних і вирішувати її поза чергою мав право сам суддя³³⁰.

Сторони були зобов'язані з'являтися у суд у визначений для розправи день («указний день») не пізніше 8 год. ранку. Після оголошення справи запрошено сторони до зали розправи («судебной изби»). Без виклику входити було заборонено. Та людина, що самочинно увійшла, платила 14 і більше карбованців.

Висновки сторін (контроверсії). Процес у Гетьманщині був змагальний. Після висновків однієї сторони друга мала право їх заперечити або визнати та подати свої міркування. Це повторювалося декілька разів. М. Слабченко уважає, що число зголошень висновків було необмежене³³¹. Обмін взаємними міркуваннями і висновки Ф. Чуйкевич називає «контроверсіями». Останню назву частіше зустрічаємо у джерелах³³². Загальний порядок тих контроверсій був такий: а) з'ясування позову; б) оборона оскарженого; в) відповідь позовника на оборону оскарженого і г) виправдання оскарженого³³³.

Власне розправа починалася із з'ясування позову³³⁴, який на виклик суду здійснював позовник. Називалося це «челомбиття заносить». Воно виражалось у тому, що позовник зачитував письмову скаргу. Але у джерелах не знаходимо згадки, що це робив саме позовник: не виключено, що скаргу міг зачитувати й суд, в якого був її оригінал. Та йдучи за аналогією до інших тогочасних процесів, правдоподібніше, докладний зміст скарги розкривав позовник, а не суд. Якщо ж скарга була усна, то з'ясовувано її усно.

Після з'ясування позову починалась оборона оскарженого, себто відповідь на позов, яку називано «отвѣтъ» або «отпор»³³⁵. Та не завжди оскарженого допускали до відповіді. Якщо він прибував у суд щойно на другий виклик, мусив ще перед мериторичною обороною пояснювати причини неприсутності на першому терміні. Були дві можливості: або оправдувати неприсутність однією з визнаних правом причин,

³³⁰ Права...— С. 109.

³³¹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 31.

³³² Екстракт з книги Статуту прав малороссийских // Василенко М. П. Матеріяли...— С. 288.

³³³ Василенко М. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка...— С. 411; Права...— С. 163—164.

³³⁴ Інструкція о судах 13-го июля 1730 года // Киевская старина.— 1887.— Т. 17.— Кн. 1.— С. 144.

³³⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 185.

яку частіше доказувано власною присягою, після чого суд анулював викликаному кару арешту й звільняв від обов'язку повернення позовникові коштів та відшкодування за зwołікання процесу, або відбувати арешт і виплачувати відшкодування. Щойно після цього суд допускав оскарженого до оборони, що називалося «збиванням позову».

Проте ще поки оскаржений приступав до оборони, повинен був подати всі формальні закиди, звані «ізвиненнями»³³⁶, якщо, звичайно, такі існували під час внесення позову: наприклад, відсутність правомірної легітимації у позовника до порушення позовництва, неналежність (невідповідність) суду, загальна недопустимість судового процесу і т. ін. Основний тиск клався на неналежність суду розглядати справу. Воно й не дивно, якщо зважити на широку станову приналежність, службові становища, місце проживання і т. ін. жителів Гетьманщини, яким слугували різні суди. Так, якщо кликано особу до неналежного суду, то вона була зобов'язана на самому початку сказати про цей факт, зовсім не вдаючись до питань, пов'язаних з процесом. І хоч не знаходимо у джерелах прямих згадок про цей факт під час процесів (до речі, це мало велике значення, наприклад, у польському судівництві), то все ж таки, дуже правдоподібно, коли покликаний розпочинав мериторичні закиди перед заявою про неналежність (невідповідність) суду, то пізніше вже вести мову про нечинність суду, як також і про відношення до оголошеної справи, було пізно. У подібних випадках неналежність (невідповідність) суду у розгляді справи урядово не бралась до уваги, хіба що при апеляціях. З огляду на засаду диспозитивності сторонам було дозволено *prorogatio fori*.

Якщо ж оскаржений не закидав неналежності (невідповідності) судові, це приймалося за мовчазну згоду на нього, і він мусив погодитися вести спір до кінця перед тим судом та поважати всі його рішення включно з присудом. Коли оскаржений зробив цей закид і довів його слушність, суд відкидав позов і накладав на позовника обов'язок заплатити оскарженому 3 крб. «вини», а судові 2 крб. 20 коп. за канцелярські послуги.

Для прикладу, як виглядало таке «збивання позову» шляхом формальних «ізвиненій», наводимо фрагмент із акту одного процесу, що вівся 1766 р.³³⁷. Так, син військового товариша Райпольського жалувався на сина бунчукового товариша Григоровича, що той побив його по дорозі до Седнева.

³³⁶ Права...— С. 130—140.

³³⁷ Миллер Д. П. Очерки...— С. 222.

«Шкоди» і побої обстежив возний. Суд вислав старому Григоровичу позов на завитий термін 5 вересня 1766 р. із порукою 10 тисяч грошей. Григорович вирішив «збивати позов». Зробив багато закидів, а саме, що а) позов неправильний, бо визначено термін на час відпусток; б) видано позов неправильно, бо немає доказу на те, що напад на Райпольського виконано з відома Григоровича, тож його суд не мав права кликати, тим паче, що «управу на сина належить шукати у батька», а не в суді, таким чином, поданий позов суперечить арт. 48 і 49, розд. IV Литовського статуту; в) невідповідність суду; г) сумнів щодо шляхетства Райпольського; д) позов післано на адресу Григоровича, а оскаржений називається Григорович-Фурсович.

Хоч це збивання позову було явно крутійське, усе ж воно затягнуло розгляд справи на два повні роки, а в 1768 р. суд визнав виправданим закид і наказав позовникові «поправиться», тобто наново внести позов на Григоровича-Фурсовича.

Якщо ж ці формальні закиди видавалися невинуватими, або коли оскаржений взагалі таких закидів не ставив, закликалося до властивої оборони і до «*отвіту*» оскарженого³³⁸. Відповідаючи на позов, оскаржений міг визнати його зміст або заперечити. Якщо визнавав усі обставини, наведені в позові, то суд не брав до уваги ніяких доказів, а припиняв розправу і ще того самого дня «до заходу сонця» видавав присуд³³⁹. Заперечення позову й з'ясування закидів відбувалося так, що суд розпитував оскарженого «по пунктах» позову, що називалося *розпитом* («*допросом*»). Суд зупинявся на кожному пункті позову зокрема, і оскаржений давав відповідь на кожний із них окремо. Це називалося «*очищенням*» або «*отправленням пунктів чолобиття*». Не давши відповіді на одне твердження, не можна було переходити до іншого, хіба що позов так зредагований. У такому випадку можна було відповідати на більше пунктів разом. Ведучи оборону, оскаржений міг послуговуватися письмовими записами та з них відчитувати відповідь. Втім, оскаржений був зобов'язаний дотримуватися тексту позову, йому не можна вносити побічних питань до розправи. Якщо були такі питання, він повинен їх назвати судові, але після закінчення спору, що розглядався. На оскарженому лежав обов'язок уже при «допросі» говорити правду і докладно з'ясовувати все, що стосувалося спору. Бо коли згодом міняв би свої твердження і, наприклад, в «оправданні» визнавав

³³⁸ Права...— С. 163; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 21.

³³⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 199.

те, що заперечував у «допросі», то втратив би віру суду, внаслідок чого позовник став би ближчим до доказу.

Все, що оскаржений сказав, судовий писар зобов'язаний був записувати: спершу як чорновик, а потім перечитував, виправляв згідно із заувагами сторін і подавав оскарженому підписати; далі переписував ще раз начисто і знову підписував. Оскаржений особисто підписував протокол, а коли неписьменний, доручав це іншій особі. Ставити хрестики та інші знаки і значки було заборонено, бо, як подавала «Инструкция... судам» 13 липня 1730 р., багато осіб згодом відпиралося від цих підписів³⁴⁰. «Права...» зовсім не згадують про переписування протоколу, що, треба припускати, у часи їх функціонування не було обов'язкове³⁴¹.

Ф. Чуйкевич вимагав, щоб сторони, подавши свої зізнання усно, списали згодом «тую-ж мову и рѣч свою на письмѣ» під час триденної перерви у розправі, яку суд встановляв та доручав судовому писареві³⁴². Не було це, однак, дзеркалом того, що відбувалося, а тільки святе побажання реформатора Ф. Чуйкевича, який хотів розвантажити суд, щоб кожний спір розглядався не довше як дев'ять днів. Він же вимагав також, щоби сторони обмінювалися на розправі копіями документів, які мали приводити в доказ. Копії документів мали бути зладжені «рукою писаря» і засвідчені судом. Не зустрічаємо згадки про те, щоб задля цього відкладали розправу, як це було, наприклад, у литовському процесі³⁴³.

На «отвѣтний допрос» оскарженого відповідав позовник і вказував, у чому полягала неправдивість висловленої думки, і цю неправду «доводами изобличает», тобто «улічаєт», що називалося «улика истцева» або «обличеніє»³⁴⁴. Отже, щойно тепер позовник розкривав усі докази щодо позову і висловлював нові міркування і твердження. Діялося це звичайно у зв'язку з чітким закликком суду.

Якщо оскаржений володів даними про неслухняність «улики» позовника, тоді забирав ще раз голос, заперечував або спростовував твердження позовника і подавав на це аргументацію. Це називалося «оправданієм»³⁴⁵ оскарженого. Виправдання повинно бути «сходно против улики местцовой в рѣчах»³⁴⁶,

³⁴⁰ Инструкция о судах 13-го июля 1730 года.— С. 145.

³⁴¹ Права...— С. 164.

³⁴² Василенко М. П. Матеріяли...— С. 97—98.

³⁴³ Kogowicki A. Proces cywilny litewski...— S. 112. Таке віднесення він називає „dylacja kopii spraw”.

³⁴⁴ Права...— С. 164; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 11, 123.

³⁴⁵ Права...— С. 164; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 23.

³⁴⁶ Стороженки. Фамильный архив.— С. 640—641.

тобто покликаний зобов'язаний відповідати на все по порядку, про що позовник говорить в «улиці».

Усі висновки сторін, як також докази, які ними наводилися, судовий писар докладно протоколював і давав обом сторонам підписувати.

Якщо сторони або одна із сторін заскочена твердженнями іншої, що вимагало часу для обдумування та приготування відповіді або контрдоказів, суд повинен був на годину- дві, а найбільше три перервати розправу. Це могло повторюватися, але кожний раз для цього відводився вже коротший час. Сторони могли виправляти помилку, що вкралася до їх зізнань, поданих на розправі, без будь-яких негативних наслідків з боку суду. Було це зайвим доказом того, що процес у Гетьманщині не знав непотрібної формалістики. Як довго можна було виправляти і виправдовувати помилки — невідомо; мабуть, до закриття розправи. Якщо суд закликав сторони викладати свої міркування, а одна із них не хотіла відповідати, суд міг накладати на неї грошову кару та припинити розправу, не враховуючи усіх її доказів і попередніх тверджень.

Після висновків сторін суд брав до уваги наведені сторонами докази (коли йдеться про ґрунтовий спір, то потрібно було провести обстеження на місці спірного ґрунту) і передавав справу для дальшого розгляду межовщикам.

Передавання справи межовщикам і їх судочинство. Передавання справи відбувалося тільки тоді, коли її не можна було вирішити без огляду предмету спору, тобто коли суд неспроможний був погодити сторони без виїзду і аналізу ситуації навколо ґрунту на місцях³⁴⁷. До реформи Розумовського ґрунтові спори передавали межовщикам козацькі суди. Після 1763 р. земські, а інколи й міські суди, головню при «выбитье из спокойнаго владѣнія». Деколи межовщикам віддавали справу самі сторони. Діялося це, як правило, при визначенні границі або розмежуванні ґрунтів, що здійснювалось неспірним чином³⁴⁸. Передаючи справу межовщикам, суд давав їм т. зв. *інструкцію*, у якій інформувалось про доручену справу та вказувалось, як її належить повести далі. У «Правах...» так означено зміст інструкції: «...о чем именно слѣдовать, каких свѣдителей о чем и как допрашивать, какіе, притом другіе обстоятелства разсуждать и подробно описать надлежать будет»³⁴⁹.

³⁴⁷ Миллер Д. П. Очерки...— С. 187.

³⁴⁸ Права...— С. 116.

³⁴⁹ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 72.

Після кількох висновків сторін судові було важко з'ясувати, що конкретно потрібно простежити, які докази навести і т. ін. Втім, межовщики не були надто зв'язані тією інструкцією, бо могли самостійно наводити потрібні докази, видавати розпорядження й рішення, відкидати розправу і т. ін. Одержавши від суду інструкцію, вони негайно визначали реченець розправи на предметі спору, видаючи сторонам нові позовні накази, вже від власного імені і за власними підписами. Не маємо докладніших інформацій, як велася розправа на ґрунті. Треба гадати, що так само, як у судовій залі, хоч, очевидно, зі змінами, які були необхідні з огляду на те, що розправу велося у польових умовах на повітрі.

Вийшовши на місце спору, межовщики ще перед початком мериторичної розправи відчитували гетьманський універсал та інші документи, які їх уповноважував розглянути спір. У протоколі розгляду ґрунтової справи Спаського монастиря про це згадується так: «Перед презентією тих всѣх помененних старших и менненых особ и людей згола перед всѣм народом публѣце поважный с ясновелможного его милости пана гетмана унѣверсал, в руки нам висланым даний, читати казалисьмо, а по вичитанню унѣверсалу рейментарського еще *суплѣки обосторонные*, тому ж ясновелможному его милости пану гетману в Батуринѣ в руки з пунктами, особне з обоей руки писаними, также явне при всѣх своим порядком читаные были»³⁵⁰.

Спершу суд оглядав предмет спору, а сторони вказували спірні місця границі, якщо це був спір за межу. Суд уточнював також, які сусіди межують своїми ґрунтами з предметом спору. Опісля, подібно як і в суді, розглядав подані сторонами докази. Наприклад, у спорі мешканців села Малютинці проти новопоселенців села Сурмачівки межовщики «по обѣханю и огледаню ґрунтов и по вислуханню однеѣ стороны мови обивателей пирятинских и малютинских, слухали мови новоосѣдлых жителей сурмачѣвских».

Учинивши розправу, межовщик видавав рішення (про докази і рішення межовщиків буде мова далі). Якщо виникала потреба призупинити розправу тому, що треба було навести нові докази, чи через протест сторони, чи з будь-якої іншої причини, межовщики могли видавати тимчасові рішення, наприклад, щодо посідання спірного ґрунту і т. ін. Узагалі межовщики мали під час розправи всі ті прерогативи, що й судді. Це особливо виразно зазначувано при доказовім судочинстві. Межовщик мав право записягати свідків і сторони,

³⁵⁰ Стороженки. Фамильный архив.— С. 53.

доручати возному переслуховувати недужих, висловлювати довір'я чи недовір'я сторонам і т. д. У сумнівних випадках межовщик міг звертатися до суду, який доручив йому вести справу за т. зв. *резолуцією*, себто виясненням окремих обставин. Було це звичайне явище для того часу, бо нижчі суди часто зверталися за поясненнями і вказівками до вищих судових інстанцій.

Дещо інші засади застосовувалися до справ, пов'язаних з порушеннями і позбавленнями «спокійних» володінь³⁵¹. Керуючись принципом, що ніхто не мав права сам собі вимірювати справедливість, суд і межовщики ніколи не брали до уваги ніяких доказів оскарженого, якщо він не привертав предмету спору до первісного стану та не віддавав посідання останньому «спокійному» власникові. Допускалося тільки знайомство з доказами позовника, себто людини, якій порушено посідання, і то лише на підтвердження останнього «спокійного» посідача. Якщо той, хто порушив посідання, хотів виступити проти посідача з якими-небудь претензіями, то міг це зробити тільки тоді, коли повернув йому його посідання. Без того посідач був звільнений від будь-якої відповіді на такий позов і взагалі не вимагав втручання у процес, «ібо хто чим спокійно владѣет, из того, не бив челом прежде на него в суд, насилно его изгонить никому не надлежит»³⁵². Присуджуючи позовникові правіж, суд або межовщик признавали йому від оскарженого ще 12 крб. або й більше за «насиліє». Всі ці постанови вказують на те, як у той порівняно неспокійний час високо цінувався правний порядок, гарантом якого була категорична заборона самопомочі та самовтручання у справи.

Відкладення розправи. Хоч обов'язком судді було якнайскоріше провести розправу, на що майже всі кодифікаційні джерела робили великий наголос (наприклад, Ф. Чуйкевич вимагав, щоби розправа не тяглася довше як дев'ять днів, і казав, що суддя, який до дев'яти днів не зуміє підійти до присуду, не гідний називатися суддею), то все ж таки дуже часто доводилося відкладати розправу на довший або коротший час. Згодом витворилася навіть низка стандартних причин, які «аргументували» відкладення розправи. Відкладенням, звичайно, розпоряджалися судді і, зокрема, призначені межовщики: нерідко це робилося на заяву сторони, часом обох сторін, якщо така заява була оправданою. Ніде

³⁵¹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 176—177; Права...— С. 217—219.

³⁵² Права...— С. 219.

не знаходимо рішення про те, щоб суд мусив відкладати розправу на погоджену заяву сторін (це бачимо в інших тогочасних процесах), що хоч і обмежувало диспозитивність сторін, але все ж таки корисно впливало на хід розправи. Згадує про це М. Слабченко³⁵³, однак підтвердженнь цього у джерельному матеріалі не знайдено.

Відкладення розправи («отсрочка», «отволока», «диляція») провадив суд на прохання одної із сторін, коли потрібен був час для продумування закидів противника або для приготування відповіді. Це, звичайно, стосувалося оскарженого. Втім, суд міг відкладати розправу для обох сторін з метою виявлення і впровадження доказів³⁵⁴. Вправді одні джерела виразно вказують, що позовникові не належалося відкладати розправу з метою приготування доказів, бо він, вступаючи у процес, повинен був їх заздалегідь приготувати, однак так не було, і позовникові суд давав час на підготування і впровадження доказів тільки тоді, коли оскаржений висував на розправі такі закиди, про які позовник раніше не знав і не сподівався. У цьому випадку суд відкладав розправу на час, який був потрібен до відшукування і подачі доказів під час процесу. Щоби, однак, відкладення не зволікало на тривалий час розправу, суд брав від позовника так звану «підписку», або «розписку», в якій той під загрозою втрати правіжу зобов'язувався з'явитися на означений реченець у суді. Якщо позовник не прибув на цей (другий) термін або не подав доказів, задля яких відкладено розправу, то він втрачав процес назавжди. Така ригористична постанова обгрунтована потребою прискіпити тодішній досить тривалий (передовсім з огляду на неозначену кількість апеляційних інстанцій) процес. Вона водночас вказувала, що сторони самі повинні дбати про потрібні докази. Тому другий раз позовникові відкладення процесу ніколи не давалось. Скоріше прислухався суд до заяви оскарженого щодо відкладення розправи, бо йому важче знайти потрібні для оборони докази³⁵⁵. Від нього також суд брав підписку, зокрема коли оскаржений був неосілим; застосовувалась для нього також порука, що він точно прибуде на подальший термін, часто під загрозою програшу справи. Давши підписку, сторони були зобов'язані прибути на другий термін уже без додаткового виклику («сисной»). Термін цей був, як

³⁵³ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 26.

³⁵⁴ Права...— С. 143, 144; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 197.

³⁵⁵ Права... С. 144—145.

звичайно, завитий. Якщо межовщики не одержували необмеженого права у вирішенні спору, але мали про всі важливіші свої кроки інформувати і радитися зі судом, що їх вислав, тоді часто під час розгляду розправи роблено перерву, щоби досягнути «резолюції», зокрема «поважного респонсу», того суду. Розправу продовжували щойно тоді, як надійшла відповідь судові.

Нерідко наставала перерва у розправі на прохання сторін або свідків, які просили дати їм час для роздумів перед складенням присяги. Присяга уважалася дуже важливим актом, і перед її складенням треба було добре подумати, чи її складати, чи ні, та що визнавати. У процесі мешканців міста Сосниці зі Спаським монастирем, що вівся на початку XVIII ст., межовщики, вислані гетьманом, одержали наказ доносити йому про все важливе, що зайде під час спору. Виїхавши на ґрунт, межовщики готували висновки з огляду предмету спору, документів та зізнань свідків. Свідки позовників заявили готовність присягнути. Межовщики перервали розправу, щоби запитати гетьмана, що їм робити. Гетьман у «поважному респонсі» наказав привести до присяги тих свідків. Тоді межовщики наказали позовним, «аби спрOMEЖку себе на виконане присяги трох особ назначили и избрали». На це оскаржені попросили «в той мѣре діляціи до третего дня», а по трьох днях заявили, що резигнують з присяги свідків позовників. Виходить, що ченці визнали в душі, що не мають рації, і тому не хотіли приводити без потреби свідків противників до присяги. Межовщики, спираючись на відносні правні постанови, «з доклада ясневелможного его милости пана гетьмана ферували декрет»³⁵⁶.

Розправу відкладувано також тоді, коли сторони покликалися на т. зв. «Указ на отсрочку суда»³⁵⁷, виданий вищими властями, у якому вказувалось не вирішувати будь-якої справи до напевно визначеного або й невизначеного часу. Була тенденція, а навіть і окремі правові постанови, які обмежували до мінімуму причини, задля яких можна було видати такий «указ». Ці причини були звичайно державної ваги, як, наприклад, державна служба й т. ін.

Сторони могли дістати від вищих властей також т. зв. «уволнителніи укази»³⁵⁸, які звільняли їх від участі в розправі, з чим судова практика, як правило, боролася. Причиною відкладення розправи, веденої межовщиком на ґрунті, могли бути також

³⁵⁶ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 67—88.

³⁵⁷ Права...— С. 119.

³⁵⁸ Там же.— С. 141.

інші перешкоди, які, наприклад, виникали під час розмежування ґрунтів і т. д. Межовщики, дізнавшись про них, припиняли свою роботу й передавали справу судові, а той, як правило, карав винного, після чого межовщики продовжували розправу³⁵⁹.

Цілком законно судді відкладали розправу на випадок загального нещастя (війна, пощесть) або коли під час процесу одна із сторін померла. В останнім випадку належало перервати розправу до часу, коли спадкоємці не відправлять по небіжчику «погребалніє церемонії». Після цього викликали до суду тих спадкоємців, які причетні до процесу замість померлого³⁶⁰.

«Права...» згадують ще один випадок, коли суд відкладав термін розправи позовникові. Відбувалося це тоді, коли позовник раніше не мав змоги докладно обчислити і записати втрат, які зазнав внаслідок безправних дій оскарженого. Суд відкладав розправу, а позовник за той час повинен був списати всі свої витрати окремим реєстром, який подавався судові³⁶¹.

Однак не у всіх випадках суд відкладав розправу. Були певні категорії справ, у яких будь-яке відкладання заборонялося³⁶².

Це справи: а) дрібні (багателярні), коли вартість предмету спору була невеличка; б) справи, що велися між «убогими і простими людьми». Йшлося, щоби цих людей не наражати на великі кошти, тим більше, якщо суд на підставі позову і відповіді оскарженого міг відразу вирішити справу; в) справи проти «пѣдозрителних опѣкунов»; г) справи за фальшування документів та неправдиву присягу; д) справи, пов'язані з убивством, чужоложством і т. ін. У всіх цих справах суд був зобов'язаний завершити розправу в перший термін. Очевидно, на це не поширювалися перешкоди, які не залежали від суду.

«Впадове» судочинство. Часом траплялися випадки, що суд або межовщики були змушені переривати основний процес, щоби полагодити якусь побічну справу, і щойно влаштувавши її, бралися до відкладеного процесу. Найчастіше траплялося це під час т. зв. «опорочення» свідків. Свідки, яких суд допускав до зізнань, мусили відповідати згідно закону всім точно визначеним вимогам. Протилежна сторона могла

³⁵⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 78—79; Права...— С. 495—496.

³⁶⁰ Права...— С. 145.

³⁶¹ Там же.— С. 215.

³⁶² Там же.— С. 145.

ще перед процедурою зізнань свідка піддати сумніву його здатність складати зізнання. Наприклад, одна із сторін могла закинути, що свідок є близьким родичем протилежної сторони або що є підкуплений, виклятий і т. ін. Тоді суд або межовщик переривав розправу та вчиняв розслідування, щоб в'яснити, чи закиди були правдиві, і щойно пізніше, дослідивши це, продовжував властиву розправу³⁶³.

«Впадове» судочинство відбувалося також тоді, коли хто-небудь не допускав межовщика вести розправу на ґрунті, передовсім встановлювати межу. Якщо це траплялося, межовщики робили розмежування там, де не було перешкод, а далі переривали розправу, зголошуючи судові факти порушення їх урядових чинностей. Крім того, той, хто через цю перешкоду зазнавав збитків, вносив до суду скаргу на того, хто перешкодив. Суд доручав вести справу межовщикам, які, ствердивши, що не було підстави супротивитися межуванню, засуджували того, хто завинив, на сплату позовникові всіх видатків, а крім того, присуджували йому ще ту частину ґрунту, яку він хотів присвоїти під час встановлення межі. Траплялися випадки, що й сам суд накладав кару на того, хто провинився. Щойно після цього межовщики продовжували попереднє судочинство і його завершували³⁶⁴.

«Впадове» судочинство застосовувалося також у випадках неприсутності сторони на попередній розправі, зокрема позовника. Якщо, наприклад, позовник не прибув без оправдання на розправу, оскаржений міг подати «протест» і тоді ж фактично перетворювався з оскарженого на позовника, домагаючись від колишнього позовника повернення коштів на зволікання розправи, яке викликав він своєю неприсутністю. Основна розправа припинялася до часу, поки позовник не сплатив коштів³⁶⁵.

Зовнішнє втручання. Процесові Гетьманщини було відоме також втручання людей ззовні (прилучення до справи з самостійною позовною вимогою). У зв'язку з цим у процес могла долучатися третя особа. Відбувалося це в той спосіб, що третя особа вносила до суду, який уже розглядав певну справу, «челобитню», вказуючи, що предмет спору, над яким йде розправа, правно не належить ні позовникові, ні покликаному, а тільки їй. Суд приймав зовнішнє втручання під час спору, розглядав докази, які особа подавала, і коли

³⁶³ Права...— С. 178, 513.

³⁶⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 78—79; Права...— С. 495—496.

³⁶⁵ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 30.

вона зуміла довести своє право на предмет спору більш переконливо, ніж попередні сторони, їй присуджувався правіж³⁶⁶.

Якщо під час розправи оскаржений визнавав вимоги позову, тоді суд видавав присуд згідно з тими вимогами і присуджував предмет спору позовникові, а особі, яка втручалася зі своїми претензіями, радив відкрити окремий процес³⁶⁷.

Прискорений процес. Право Гетьманщини з особливою пильністю піклувалося про чужинців (переважно купців) та хліборобів. У першому випадку заважила тут традиційна козацька гостинність, а в обох — економічні питання, бо купецтво і рільництво були головним джерелом збагачення громадян і держави.

Коли чужинцеві завдано якоїсь шкоди, вчинено кривду, то цю справу розглядав суд на місці скоєння того вчинку, хіба що оскаржений був підлеглий вищому судові. Цей процес відбувався поза чергою і в прискореному темпі. Коли оскаржений виїхав з місця, де зробив негідний вчинок, суд негайно надсилав виклик на розправу до його місця проживання, визначаючи завитий термін розгляду справи. Якщо оскаржений не з'являвся, розправа все одно велася і оголошувався вирок навіть під час його відсутності, після чого проводилася ексекуція майна оскарженого без визначення вже інших термінів. Це стосувалося тільки чужинців, що були в переїздах. Тих, що постійно перебували в якій-небудь місцевості, наприклад, вели торгівлю, зобов'язували загальні процесові норми³⁶⁸. Також у прискореному темпі ведено спори хліборобів, зокрема коли процес випадав на час пільних польових робіт, наприклад, косовиці або загальних жнив. Ці спори теж розглядалися поза звичайною чергою³⁶⁹.

Завершення розправи. Після проведення доказового судочинства (про що буде мова далі), суд запитував сторони, чи не домагаються подачі ще якихось доказів. У випадку, коли сторони заперечували, суд записував це у протоколі і давав його підписувати сторонам і припиняв розправу. Після того сторони вже не мали права що-небудь додавати до змісту розправи. Але коли суд відкладав оголошення присуду на пізніше і одна із сторін у міжчасі довідалася про важливі обставини з додатково виявлених листів чи інших матеріалів, які були в руках третіх осіб, вона мала право звернутися до суду з заявою доповнити проходження

³⁶⁶ Права...— С. 188.

³⁶⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 79—80.

³⁶⁸ Права...— С. 228—229, 255.

³⁶⁹ Там же.— С. 813—814.

судочинства. У цьому випадку суд міг включати ще докази із нововиявлених листів і матеріалів³⁷⁰.

Суд припиняв розправу також у тому разі, коли обидві сторони не з'являлися на розправу. Спір закінчувався і тоді, коли сторони уклали між собою угоду або позовник відкликав позов за згодою покликаного, і в кожному випадку, якщо звинувачений вмирав під час розправи.

Після закінчення розправи сторони підраховували кошти. Тут же суд наказував сторонам подати список їхніх видатків («протори и убитки правнія»), що звалось реєстром. Сторони могли рахувати собі повернення видатків за перебування під час розправи, витрат за канцелярське приладдя, яке доставили судові, плату на користь судових осіб — возним, писарям і т. д.³⁷¹.

Протокол розправи. Усе, що діялося на розправі, судовий писар записував у протокол³⁷². Тут він вміщав насамперед відповідь оскарженого, «улики» позовника, виправдання оскарженого, усі докази, які сторони подавали, нарешті, наслідки розгляду доказів. Протокол підписували обидві сторони і його вміщували у двох т. зв. «шнурових тетрадах»³⁷³, прошитих шнурами та запломбованих судовою печаткою, з пронумерованими сторінками («закрепить по листам»). В одному з цих зошитів записували висновки позовника (доказу), а в другому — оборону оскарженого (відповідь, виправдання). Із припиненням розправи записували у протокол, що сторони не вимагають доповнення доказового судочинства. Це сторони знову підписували.

Припинивши розправу, суд не завжди зразу видавав присуд. Перед тим брав підписку-зобов'язання від обох сторін, що вони не покинуть суду до оголошення вироку. Від менш заможних суд вимагав поруки, очевидно, коли вони цього не вчинили раніше. Після того суд доручав писареві підготувати *виписку* з актів розправи «во всѣх разправочних дѣлах виписки з дѣла сочинять вѣрние»³⁷⁴. Виписка оформлялася згідно «Указу о форме суда», по пунктах³⁷⁵. Узагалі, на думку М. Слабченка, цей указ мав великий вплив на тодішню судову канцелярщину³⁷⁶. Після цього виписку прочитували

³⁷⁰ Права...— С. 166.

³⁷¹ Миллер Д. П. Очерки...— С. 225; Слабченко М. Е. Судівництво на Україні XVII—XVIII.— С. 37.

³⁷² Права...— С. 164.

³⁷³ Там же.— С. 162.

³⁷⁴ Там же.— С. 97.

³⁷⁵ Стороженки. Фамильный архив.— С. 674.

³⁷⁶ Слабченко М. Е. Малорусский полк... Додатки...— С. 349.

сторони, які або домагалися, щоб її доповнити чи змінити, що й виконувалося, або без застереження підписували. Далі писар вносив у цю виписку за вказівкою суддів, відповідно до справи, постанови закону, сам підписував і подавав суддям «к слуханію». Опісля судді зобов'язані не гаючись, до трьох днів, винести вирок, який теж вписувалося в акти справи³⁷⁷.

У доповнення до характеристики канцелярського діловодства в судах Гетьманщини потрібно згадати і про книги, які створювалися у судах. Передовсім у канцелярії кожного суду мусило бути дві книги: «исходящих доношеній или писем албо репортов», себто книга вихідних листів і документації та «приходящих челобитних доношеній или писем», тобто книга листів та інших актів, які надходили у суд³⁷⁸. І. Джиджора подає, що у Генеральній військовій канцелярії була «приходная протокольная книга» і «отпускная протокольная книга». Крім того, багато судових актів і справ записувано в «діяріушах», що їх почали вести від часу гетьманування Скоропадського³⁷⁹.

Межовщики провадили окремі «книги межовщичі», які зберігали разом з актами справ у себе аж до смерті або передчасного складення обов'язків. Опісля перебирав їх суд і зберігав у своїх архівах³⁸⁰. До реформи Розумовського, коли не було сталих межовщиків, межові акти знаходились, мабуть, у судах враз із іншою судовою документацією. За доби Литовського Великого Князівства основним місцем зберігання межових справ був архів Литовської метрики. Після 1648 р. ним став архів Генеральної військової канцелярії. На це вказують слова універсалу гетьмана Мазепи з 1699 р. Золотоверхому Михайлівському монастиреві в Києві:

«Теди ми... велѣлисмо видати з канцелярії войскової наш потвержателній унѣверсал, которым яко всѣ их тіє кгрунта манастирскіє земли, селища, пляци, двори, млини, греблѣ, озера, сѣножати, островы, поля, ниви, гаи, лѣси и инные угодія з границами, межами, знаками і всякими околичностями, которіи виразнѣ суть описаны в канцелярії войскової, стверждаем и умоцняем»³⁸¹.

³⁷⁷ Слабченко М. Е. Малорусский полк... Додатки...— С. 349—350 та інші.

³⁷⁸ Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії.— С. 142.

³⁷⁹ Там же.— С. 48.

³⁸⁰ Права...— С. 507—508.

³⁸¹ Грабина Л. Межова справа на Україні...— С. 6.

10. ДОКАЗИ

Загальні зауваження. Від доказів залежить доля процесу. Тому в джерелах особливо широко й докладно обговорюється доказове судочинство. Докази називано «доводами» і «отводами»³⁸².

При доказах насамперед впадає у вічі те, що суд не обмежувався розглядом доказів однієї сторони, а прослідковував докази обох сторін, окрім доказів із присяги. Втім, присягу могла скласти тільки одна сторона і її свідки, а саме та, якій суд висловлював довір'я і допускав до зізнань. Суд вирішував, котру сторону допустити до зізнань, але при тому був зв'язаний законом. Загальноприйнято вважати, що ближчим до зізнань був оскаржений. Та ця засада мала багато винятків. Якщо позовник покликався на більш переконливі докази, ніж оскаржений, то суд допускав його до доказу. Наприклад, коли оскаржений тільки загально заперечував позов і покликався лише на свою присягу, а позовник доказував те чи інше твердження позову документами або свідками, тоді позовник був ближчий до доказу. У зв'язку з тим, що постанова про докази була більшою від будь-якої іншої статті процесу Гетьманщини, взятої з Литовського статуту, до речі буде зацитувати відносно до сказаного місце із статуту:

«А за позы виехавши подкоморий на кгрунт пенный и огледавшы довод права листов и знаков граничных и сведков чье листы лепшые и знаки граничные певнейшыи и светки слушнейшые тую сторону мает ку доводу припустити и вислухавши доводу водле статуту мает кгрунт пенный и границы сказати копцы и знаки граничные учинеть»³⁸³.

Подібно було і в польському граничному процесі, який дуже великого значення надавав розмежувальним знакам, від чого й залежало визнання доказу³⁸⁴.

Дуже важливою обставиною у процесі був факт посідання предмету спору. При рівних доказах ближчою до виграшу справи була сторона, що посідала спірну річ чи мала на неї право. Було це наслідком засади, яку знали чи не всі тодішні кодекси — *domniemanie prawa jest za posiadaczem*³⁸⁵. Йшлося тільки про те, щоб встановити, хто був дійсним по-

³⁸² Василенко М. П. Матеріяли...— С. 45.

³⁸³ Статут Великого Князства Литовского 1588 года.— Арт. 2.— Розд. 9.

³⁸⁴ Paciorowski M. Regula processus granicialis...— P. 127; Laguna S. O prawie granicznym polskim...— S. 90—91.

³⁸⁵ Laguna S. O prawie granicznym polskim...— S. 56.

сідачем. Це, зокрема, було важливим під час процесів, які стосувались порушення «спокійного» володіння. Тому, хто неправно позбавив когось посідання, не можна було дати за це перевагу, признаючи йому доказ. Завжди за посідача уважався останній «спокійний» посідач. «Права...» наказують прослідковувати в кожному випадку найперше те, хто був останнім посідачем: «Если-ж би отвітчик оправдав себе тѣм, что он челобитчика из того, о чем он челобитствует, насилно не изгонил, но завладѣл тѣм ѣмніем, или людьми по каким правильним крѣпостям и хотѣл би оними крѣпостями или другими какими-нибудь доводами того правильного своего владѣнія доказивать, то его к доводу тому, повише писаному, не допуская, позволить челобитчику доказивать спокойного своего оним и мнѣніем или людьми владѣнія и насильного оних отнятія»³⁸⁶.

Коли позовник доводив, що він був останнім «спокійним» посідачем, суд допускав його до зізнань і доказів.

Оскільки йдеться про ґрунтові процеси, то треба зазначити, що Ф. Чуйкевич подає відомості, зрештою, згідно з іншими джерелами, що під час придбання ґрунту у власність може служити потрійне право: *земельна давність, природне право і набуте право*.

Земельна давність. Вона ґрунтувалася передовсім на займанщині, себто на захопленні нічиєї власності. Хто доказав, що володіє ґрунтом — «по займѣ предков своих давностю земскою задержаной, тот иной крѣпости и иного доводу не потребуєт»³⁸⁷.

Та придбати власність шляхом земельної давності можна було не тільки на нічийм, але й на ґрунті, який був уже раніше чиеюсь власністю. Хто впродовж 10 років не домагався своїх прав, той втрачав право його судово домагатися. Стосувалося це не тільки рухомостей, а й всіх прав і повноважень. Наприклад, у протоколі розправ Полтавського міського суду з 1670 р. знаходимо нотатку: «през 10 лет долгу не доходили, почему вѣчно должнии молчат»³⁸⁸.

М. Слабченко доводить, що «земська давність» в Україні пройшла два етапи³⁸⁹. У XVII ст. вона опиралася за німецьким зразком на *usu sariu*, а в XVIII ст. нагадувала римське *praescriptio*. На початках вистачало самого факту посідання,

³⁸⁶ Права...— С. 218—219.

³⁸⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 86.

³⁸⁸ Модзалевский В. Актовые книги Полтавского городского уряда.— С. 99.

³⁸⁹ Слабченко М. Є. Государство Гетьманщини XVII—XVIII ст.— С. 26.

згодом потрібно було ще й доброго довір'я. Річ, мабуть, у тому, що у XVII ст. процес Гетьманщини перебував ще під впливом Литовського статуту, який не вимагав ні титулу, ні доброго довір'я під час набуття власності шляхом давності. Не знаходимо згадки про те, щоби урядово суд досліджував і брав до уваги давність. Зате трапляються часті закиди оскаржених³⁹⁰, які в більшості випадків боронилися земельною давністю. Існувала й аналогія з іншими сусідськими процесами, яка дозволяє здогадуватися, що так не було і що сторона мусила сама покликатися на давність.

Природне право — це право спадкове, себто право «наслідства» і спадкоємності, а *набуте право* — право, яке спирається на царські грамоти, гетьманські універсали, полковницькі і сотницькі листи, купчі, дарчі, обмінні документальні акти, заставні записи, судові вироки і т. ін.

Процес Гетьманщини знав різні докази, доказова сила яких неоднакова. Деякі з них «занижені», їх навіть називано «полудоказами». Наприклад, свідчення одного свідка само по собі не мало значення, воно набирало сили поряд з присягою сторони. На загал чим далі, тим більшого значення набирав доказ, що ґрунтувався на документах, зокрема у ґрунтових процесах³⁹¹.

При суперечності доказів сторін одні з них належало викривати («ізобличати») такими ж доказами. Найчастіше твердження свідків позовника «ізобличал» оскаржений свідченнями своїх свідків і т. ін. Але на випадок браку одного рівня свідків суд брав під увагу й інші докази³⁹².

На Гетьманщині були такі типи доказів: а) признання; б) документи; в) свідки; г) присяга; г) огляди і речові докази; е) допит і застосування катування.

Як уже мовилося, вага та значення цих доказів не були однаковими. Також і послідовність при розгляді доказів не була завжди одна і та ж. Практика ґрунтових процесів витворила таку черговість у доказовім судочинстві: документи, огляд предмету спору й речові докази, свідки, присяга.

У справі максаківських ченців проти мешканців міста Мени межова комісія перевіряла спершу всі подані сторо-

³⁹⁰ Подібне було в Польщі. Проф. Домбковський твердить, що „*powołanie się na dawność było jednym z najpospolitszych sposobów dowodzenia*“. Dąbkowski P. *Prawo prywatne polskie*... — S. 301.

³⁹¹ У польському граничному процесі було навпаки. До пізнього часу найважливішим доказом у ґрунтових справах були свідки, хоч в інших спорах документи мали більшу вагу.

³⁹² Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. — С. 17.

нами документи, а ствердивши їх автентичність, виїхала на спірний ґрунт, оглядала його, обстежувала межові знаки та переслуховувала свідків: «Мы теды,— вказує протокол розправи,— уважаючы жалобу и документи продукованные розглядѣвши постановилисмо і положилисмо, з обоими сторонами, для нинешнего, то есть 24 ноевр[я] на том, аби завтрашного дня всѣм на полѣ виїхати и там ведлуг листу граничного Киселового знаки ґрунтов на монастыр наданных граничные, в том листѣ виражонные, очевисто видѣти и бачити, и ведлуг тых знаков, границу ґрунтов о которые спор идет, объехати и розмострѣти, так же и свѣдоцтво старинных людей з обоих сторон на каждом пенном мѣстцу выслуhati и оную уважати»³⁹³.

1721 р. цар доручив гетьманові Скоропадському перевірити розмежування угідь князя Меншикова і козаків, проведене царським комісаром Лосевим, причому наказав зробити це, спираючись насамперед «по крѣпостям, какія при том меживаніи будут обявлять, а гдѣ крѣпостей не будет, то по отводам и по розыском старожилов»³⁹⁴.

Суд повинен був розглядати всі докази, що їх подають сторони. У випадках, коли їх не було, але достатньо даних, взятих із переслуховування сторін, то навіть у важливих справах суд обмежувався на тому й видавав присуд. У судових протоколах чимало таких прикладів. У пирятинських судових книгах часто повторювалися такі короткі формулювання: «... теды ми вряд, вислухавши обох сторон, та в поводовой и обжалованной Кондрата з Парохом присудилисмо судом...»³⁹⁵, або «теды мы в ряд, вислухавши обох сторон наказалисмо...»³⁹⁶.

Признання. Найвагомішим доказом під час процесу було добровільне признання сторони. Підкреслюють це всі процесуальні джерела Гетьманщини³⁹⁷. Коли сторона признавалася до чогось, що мало значення для процесу, не належало у зв'язку з цим шукати інших доказів, бо, як написано у «Правах...»: «Всякого своеизвольное самого на себя признание лучшим есть

³⁹³ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения.— С. 119.

³⁹⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 1.— С. 284.

³⁹⁵ Книги третие мѣские Ператинские, споряженіе за войтовства Симона, Ковелского войта, Гавриіла Кириловича, бурмистра Ператинских в р. 1683 мѣсяця июня, осмого надесять дня. Стороженки. Фамильный архив.— С. 7.

³⁹⁶ Там же.— С. 8.

³⁹⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 22, 58, 194 та ін.

доводом паче всего свѣта свѣдетелства»³⁹⁸. Та все ж таки признання мусило бути вмотивоване. Факт, до якого признавалася сторона, мав бути безсумнівний і вірогідний; признання повинно було бути зголошене добровільно, без будь-якого фізичного чи психологічного примусу і тільки в суді³⁹⁹. Признання не мало доказової сили у випадках, коли а) інші обставини вказували, що факт признання не відповідає дійсності; б) подано признання під примусом; в) появилося поза судом; г) належало малолітній особі, що висловлювалася у неприсутності законного заступника, або людині, яка несповна розуму чи у хвиливі втраті свідомості; д) створене для власної користі; є) було наслідком забуття або помилки; є) появилося, коли сторона признання відкликала або його заперечувала⁴⁰⁰.

Документи. Іншим з черги вагомим фактором доказової сили були документальні дані. Наскільки вони важливі, як і взагалі письмова форма при зобов'язаннях, свідчило хоч би те, що «Процесс краткий приказной» з 1734 р. відхилив скаргу навіть про повернення позики понад п'ять крб., коли не підтверджена письмово⁴⁰¹. Письмова форма підтвердження у судах була необхідна через загрозу уневажнення справи. Якщо позовник домагався повернення більшої позиченої квоти, суд присуджував тільки п'ять крб., а на решту віддалював позов, хоч було ясно, що позовник позичив більше⁴⁰². Належить зазначити, що подібну постанову знаходимо в VI розд. Литовського статуту. Однак ця ригористична стаття була передовсім виявом російських впливів. У російському праві, як твердить М. Слабченко, міщанам і купцям не можна було вносити позову за борг, якщо вони не мали на це письмових доказів («безкобелние челобитние»), врешті, суд таких позовів не приймав. У Гетьманщині, однак, можна було ці справи доказувати також свідками⁴⁰³. Документи відігравали, зокрема, велику роль під час розправ, пов'язаних із реальними правами на ґрунт. Найпевнішим доказом про майнову приналежність і власність, посідання ґрунту і т. д. була наявність т. зв. кріпостей, тобто документів,

³⁹⁸ Права...— С. 168.

³⁹⁹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 21.

⁴⁰⁰ Там же.— С. 168.

⁴⁰¹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 22.

⁴⁰² Слабченко М. Є. Опыты по истории права Малороссии.— С. 10.

⁴⁰³ Стороженки. Фамильный архив.— С. 640; Слабченко М. Є. Опыты по истории права Малороссии.— С. 10.

які підтверджували стороні її права на ґрунт. Якщо обидві сторони підтверджували своє право на ґрунт автентичними документами, вирішував старший документ: «Крѣпости, якіе колвек чіи старѣшіе годами, так і сильнѣшіе, а послѣденѣшіе уничтожаются»⁴⁰⁴.

Документи ділили на публічні та приватні залежно від того, хто їх складав,— урядові чи приватні особи. Про доказ і доказовість документів знаходимо багато відомостей у 8-й главі «Прав...». «Права...» окремо не згадують терміну «документ», але вживають назви «письма» або «письменні докази», мабуть, тому, що звичайний лист чи записка боржника до вірителя чи купецькі книги також могли бути достовірними доказами. Тодішні правознавчі збірники перераховують, які «письма» мають вичерпну доказову силу. На першому місці стоять царські грамоти, привілеї і укази, королівські грамоти — різні типи «дипломів», «консенсів», «конфірмації», гетьманські універсали, судові вироки й інші «письма» та довідки, що виходили із судової канцелярії. Ці докази, як теж правно укладені заповіти останньої волі осіб й контракти купівлі та продажу («купчие и уступние записи»), зізнання у магістратських або інших урядах, звичайно вписані в міські книги й урядові витяги з тих книг, у кожному випадку (справі) становили вичерпний доказ, і суд понад їх зміст як основу не допускав ніяких інших доказів ні від свідків, ні з присяги⁴⁰⁵.

Для прикладу варто навести документи, які подав ігумен Максаковського монастиря Гугуревич під час розправи, що відбувалася 24 листопада 1689 р. Мешканці міста Мени заскаржили максаковських ченців за передачу їхніх сіножатей, які безправно привласнили. Ігумен заперечив, немовби спірні сіножаті становили власність менян, і закидав, що ці сіножаті надав монастиреві їх попередній власник Кисіль, що й «доводил документами, наперед консенсом короля Владислава року 1642, в Варшавѣ, дня 28 септевр[ія], пану Киселю, уфундоване монастыра Максаковского и на удѣлене, що колвек ґрунту од Мены ленного, даным, в другый довод, презентовал конфѣрмацію короля Казѣмѣра, дня 13. Генвара, року 1664, в обозѣ под Новыми Млынами, на той короля Владислава консенс, даную. Показал и фундуш папа Киселя 1646 дня 9 октов[рія], в Кисел-городѣ, на той же манастыр наданный, рукою его власною подписанный и печатю запечатованный, в котором реферуется на особый лист свой гра-

⁴⁰⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 38.

⁴⁰⁵ Там же.— С. 59; Права...— С. 169—170.

ничный, частку ґрунту Менского, ограниченную од себе на манастыр наданую, замыкаючий, в котором фундушовом граничного листу не специфьковано. Еще четвертой довод продуковал, тоесть лист автентичный остатній, пер модум тестаменти, року 1650, июля 18, в Менском замку, од того ж Киселя, на той же манастыр, нетолко на тые ґрунта, але й на села Холмы, Красностав, Ядубы, Пралники и Высокое поданный, сей лист Киселев корол Казьмьр под Новыми Млынами апробует. Пятой документ продуковал отец ігумен самый оригинал листу граничного 1646 року октов[рія] 9 дня, рукою Киселевою подписаного и запечатаного, в котором границя шмату ґрунтов Менских на манастыр наданных, через адмьнїстратора его ж добр Киселевых, Менских, Кисельгородских и Максаковских через Ивана Себастьяновича, войского Новгородского, споряжная, выражается и од Киселя апробуется, той оригинал листу граничного читалисмо и уважалисмо, так же екстракт с книг гродских Новгородских, 1646 року, октов[рія] 13 дня, выданный, показовал, в том екстрактѣ оригинал листу граничного пер облятам од Киселя наданный, слово в слово написанный. Наконец, презентовал и унѣверсалы поважные од бывших их милостей панов гетманов, тые всѣ вышеписанные права ненарушне потвержаючыє, просячи и жадаючы, аби при тых правах и при ґрунтах манастырских цѣло и ненарушне захованный был»⁴⁰⁶.

Меншу доказову силу мали приватні «письма», бо відсутній за ними авторитет властей або уряду. Були це різного роду облїги (фінансові записи), видані за власноручним підписом зобов'язуючої або упрошеної нею особи, купецькі контракти й інші договори, зізнані в урядах або поза ними при свідках, квити, ревізорські реєстри і т. д. Хоч доказова сила цих документів менша, як, наприклад, судового вироку, все ж, коли немає вагомїшого протидоказу, вони становили повну доказову вартість⁴⁰⁷.

Зате тільки напівдоказами були купецькі записні книги та боргові реєстри, яких силу той, хто репрезентував ці докази, мусив скріплювати присягою. Очевидно, допускалося до присяги тільки тоді, коли презентатор був людиною без закиду і мав інші законні вимоги, про що піде мова згодом.

Повним доказом було «письмо» боржника, яке підтверджувало, що він одержав боргову квоту або просив почекати на виплату точно означеного боргу, хоч би повірений не мав

⁴⁰⁶ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 118—119.

⁴⁰⁷ Там же.

навіть жодного облігу боржника на той борг. Ті «письма» мають ту силу, що й сам обліг. Взагалі, листи трактувалися важливим доказовим засобом мабуть з уваги на їх безпосередність і прямого адресата⁴⁰⁸. Повновартісним доказом могли бути також реєстри купця, на яких боржник біля позиції із своїм боргом власноручно підписувався. Боржник, що заперечував свій підпис, мусив підтвердити це присягою.

До документів ставили певні вимоги — мусили бути підписані контрагентами або третьою особою на їх прохання. Прихильники Литовського статуту пропагували необхідність протиставлення бодай трьох свідків шляхетського стану та печаток сторін і свідків. Тільки в записах щодо рухомостей свідками могли бути не шляхтичі⁴⁰⁹.

У демократичній козацькій державі ніколи не надавали цьому вирішального значення.

У деяких випадках пропонувані «письма» тратили свою доказову вартість, суд їх відкидав. Діялося це передовсім тоді, коли на важливому місці тексту були сліди намагань витерти або змінити автентичні слова чи цифри «письма» («подчистки и переправки») ⁴¹⁰, чи коли його зміст суперечив «общественной ползѣ» ⁴¹¹. Не мали доказової сили «письма», які не відносилися до розглядуваної судом справи, або коли те «письмо» покликувалося на інші письма, яких сторона не могла показати в суді. Документ втрачав свою силу також у тих випадках, коли уповноважений не взяв з нього у своє посідання означеного там майна через 10 років і тим самим втратив це право внаслідок за давнини факту («давность земскую»). Доказ із документів робився і в той спосіб, що їхній посідач представляв ці документи судові при «людех достовірних». Суд прочитував їх і наказував зробити копію, а оригінали був зобов'язаний тут же, під загрозою високої грошової кари, звернути тому, хто їх подав. Це було невигідно суддям, і вони з цим приписом боролися. Цікаво, що інструкція гетьмана Апостола від 13 липня 1730 р. постановляє: документи віддавати стороні щойно після розправи⁴¹². Без сумніву, сталося це під впливом практики судових кіл.

Втрату документа належало «опротестовувати» в уряді. Після цього можна було на розправі покликатися на це опротестування і на двох свідків, які підтверджували, що цим

⁴⁰⁸ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 19.

⁴⁰⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 169.

⁴¹⁰ Там же.— С. 165.

⁴¹¹ Там же.— С. 210.

⁴¹² Там же.— С. 11.

документом сторона колись володіла. Останнє правило служило самим документом ⁴¹³.

На вимогу процесуального противника судові належало вручити йому протягом трьох днів копії усіх «письм», поданих на доказ. Копії виготовляв і підписував судовий писар. Процесуальний противник міг не погоджуватися з прийняттям «письм» як доказу, що вони, мовляв, не містять усіх законних даних. А втім, сам суд був зобов'язаний запитати протилежну сторону, чи вона не має зауважень щодо змісту і важливості поданих «письм». Коли не буде такого закиду, суд зобов'язаний розпочати дізнання і в залежності від його наслідку або прийняти «письмо» як доказ, або його відкинути; траплялись випадки, коли приймались за доказані тільки деякі факти з «письма», а інші оминались. Коли суд ствердив, що документ сфальшовано, то на ньому зазначав, що він є неправдоподібний та неприйнятний, і тому повертав його стороні ⁴¹⁴. Проти змісту документа не міг висуватися доказ свідків чи присяги, хіба проти його автентичності. Сторона на вимогу суду мусила доказати особисто автентичність документа ⁴¹⁵. «Процесс краткий приказной» 1734 р. забороняв купцям, міщанам і євреям покликатися проти шляхти для доказу факту на достовірність «реестров долгових», а тільки на «достоверные записи», себто письмові обліги.

Свідки. Загальні зауваги. У доказовому розвитку процесу Гетьманщини був дуже вагомий поступ, якщо порівнювати його з попередніми століттями. Свідчення було обов'язком. Складати зізнання перед судом у ролі свідка уважалося громадянським обов'язком, який кожен може і зобов'язаний сповняти. Тому кожний, кого суд на прохання сторони викликав для переслуховування, мусив з'явитися у суді в означеному реченці. Непослушних суд змушував силою з'явитися, включаючи арешт. «Права...» навіть пояснюють, чому на громадян накладається цей примус. «Чин свідателя ест явний і честний,— читаємо у 8-й главі,— от честного ниhto отрицатись не должен».

Цікаво відзначити ще одну особливість процесу Гетьманщини в його постановах щодо доказів з боку свідків. Суд часто не міг вирішити, чому належить дати перевагу: кількості чи якості. Якщо на основі одних постанов потрібно вважати, що більшу чи меншу вартість доказу безоглядно

⁴¹³ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 165.

⁴¹⁴ Инструкция о судах 13-го июня 1730 года.— С. 145—146.

⁴¹⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 59.

вирішувала кількість поданих стороною свідків, то на основі інших з'ясовувалося, що вирішує питання якість свідків, так що в результаті менше число, але якісно кращих свідків могло переважити більше число менш вартісних, «ібо во свѣдетельствѣ не на число, но на чесность свѣдетелей смотрѣтъ надлежит»⁴¹⁶. Те вагання дуже характерне для тодішнього процесу, якому важко було чітко вийти поза усталені сторіччями трактування і формулювання, хоч він уважав їх застарілими й помилковими. Та все ж таки безсумнівним поступом стало те, що вже не вимагалось неодмінно великої і виразно означеної кількості свідків, як це було раніше.

Жінок взагалі відсунуто від свідчень. Виступали вони тільки тоді, коли їхнє свідчення було вкрай необхідне, зокрема коли не було свідків-чоловіків.

Вагомість зізнань свідків у процесі була помітна. Після добровільного признавання та документів це був найважливіший доказ. «Процесс...» виразно про це говорить: «В недостатку письменних документів свѣдители суть доводами письменними документами к доказателству равними»⁴¹⁷. Подібні думки знаходимо також у коротких списках Литовського статуту, що їх складали тодішні правники-практики для щоденного вжитку.

Поміж свідками треба розрізняти дві категорії: *урядових і звичайних*.

Урядові свідки. Ними були судові особи, що складали зізнання про свої урядові чинності, виконані у справі, яка велася, або в іншій, дотичній, що мала для неї значення. У XVIII ст. ці докази зводилися до вислуховування возних. Не зустрічаємо ніяких згадок про переслуховування суддів. Хоч судді далі діставали від сторін плату за присуд, званий «пересуд», що відповідало польському *ramiętnemu*, однак вони вже не мали, як давніше, обов'язку пам'ятати зміст присуду, бо це здійснювалося за допомогою процесуальних актів. І тому сторони в разі потреби могли покликатися уже на судові акти, а не на суддів. Та все ж таки годі твердити, що судді ніколи не виступали як свідки. В окремих випадках це було допустиме.

Втім, був доволі поширений доказ у формі вислуховування возних. Впливало це з посадових функцій урядових свідків, що тісно пов'язані з процесом. Возний був до послуг суду та сторін. Він вручав сторонам позови та інші судові

⁴¹⁶ Права...— С. 177.

⁴¹⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 22.

документи, виконував різноманітні судові доручення, зокрема підтверджував смерть особи, оглядав рани, побої і шкоди (передовсім польові), виконував усякі езекуційні чинності: впровадження у посідання, присутність при складанні присяги й зізнань осіб, які не були місцевими. В окремих випадках возний сам приймав присягу й вислуховував їх тощо. Із усіх цих чинностей возний здавав звіт у суді, який вписували в судові книги. З них згодом, в разі потреби, роблено витяги і використовувано у процесі. Возного часто кликали на розправу, на якій його заслуховували. Ці чинності возний виконував на доручення суду або сторін, а в термінових і несподіваних випадках був зобов'язаний чинити це сам з обов'язку служби і посади. Сторони часто кликали возного робити огляд ран, шкоди і т. ін. перед початком позовництва, щоби в такий спосіб забезпечити собі підставу для розправи. Ці повідомлення й зізнання складав возний та інші урядові особи без присяги, бо вони були зв'язані урядовою присягою, складеною тоді, як займали уряд.

Сила цих урядових доказів була велика, далеко більша, ніж звичайних свідків. «Права...» підкреслюють це в окремій постанові (гл. 7, арт. 8. пункт 6): «всѣ же (оного) возного сознатія и оних выписѣ из судовых и урядовых книг и у всякого права за вѣрние и силние принимали битъ имѣют»⁴¹⁸. Ще сильніше підкреслює це поширений і вживаний у судах Гетьманщини «Короткий покажчик магдебурзького права», в якому читаємо: «свѣдительство урядовое найсовершеннишее и присяги на оное не надобно»⁴¹⁹.

Звичайні свідки. У своїй монографії про польське межове право С. Лагуна поділив звичайних (неурядових) свідків на дві групи: власне (справжніх) свідків і старців, що відповідали знаному в раннім польським процесі «оролу»⁴²⁰. Те саме було й в Гетьманщині. Тих перших, власне, справжніх свідків сторони кликали для підтвердження певних фактів, про які вони дізнавалися шляхом автопсії. Знову ж таки т. зв. старожилів суд скликав на розправу радше репрезентувати публічну думку; звали їх «старци обчий»⁴²¹, «старожили», «старинні люди» і т. ін. Ці старожили розповідали межовщикам про місцеві ґрунтові справи, вказували на давні межові знаки та межі земель тощо. Наприклад, батуринський

⁴¹⁸ Права...— С. 104.

⁴¹⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 194.

⁴²⁰ Łaguna S. O prawie granicznym polskiem.— S. 62, 82.

⁴²¹ Грабина Л. Еволюція стародавньої техніки межовання на Україні // Записки Української господарської академії в Чехо-Словацькій Республіці. Факультет інженерний.— Подєбради,— Т. II.— Вип. 2.— С. 9.

сотник Дмитро Нестеренко, післаний гетьманом Мазепою вирішувати спір за сіножаті поміж селами Білошапки і Вечерки, виїхавши 13 вересня 1703 р. на місце спору, випитував «старших людей»: «если били якие между ними на том волном степу здавна знаки граничніе за панства лядского, albo по збуренню того панства за держави козацкой, до кол-якие поселяне заживали оного? Теди тие всѣ вираженіе старинних людей,— читаємо далі у протоколі розправи,— на питане отнюдь не признали нѣгде жадних бити знакув гранѣчних з давних лѣт и по сей час, але так правѣ между нами здавна бивало, где кто на степу став, там на свою потребу ѡ кошовал сѣно»⁴²².

Якщо старожили знали, як показати границю спірних ґрунтів, тоді за звичаєм обходили ці границі разом із судом. Наскільки це обходження границь було важливе, свідчить один приклад. Уже згадувано процес, який провадив князь Меншиков із козаками зі Стародубського полку. Князь Меншиков мав великі маєтки в Україні, даровані йому 1709 р. гетьманом Скоропадським⁴²³. І він щораз більше їх поширював, безправно займаючи землі сусідів-козаків. З того постав спір. Гетьманські межовщики не могли собі дати ради з цим спором з огляду на активний спротив можновладного Меншикова. На його прохання цар прислав російського межовщика-дяка Лосева. Той добрав собі російських офіцерів із військом і з ними виїхав на ґрунт. Щоби своєму безправному діянню надати вигляду легальності та правності, велів драгунам силою, під багнетами, провадити старожилів туди, де задумував провести границю, що мало замінити потрібне в таких спірних ситуаціях обходження меж свідками-старожилами⁴²⁴.

Вимоги до свідків. Вони були доволі високі. Передовсім свідки мусили бути християнами, хоч, коли не було інших, могли свідчити також чесні іновірці. До того ж мусили бути повнолітні, не менше 14 років у цивільних, а 20 — в карних справах, та не старші 70 років, вільні, чесні, віродостойні, без будь-якого закиду моральної чи політичної натури «вѣригоднии и неподойзриннии». Суспільне становище і звання не мали значення⁴²⁵.

У «Правах...» та інших джерелах дуже побіжно трактується справа вимог до свідків, зате докладно означено,

⁴²² Стороженки. Фамильный архив.— С. 218—219.

⁴²³ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України...— С. 8.

⁴²⁴ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии.— С. 282.

⁴²⁵ Права...— С. 171.

хто не може бути свідком ⁴²⁶. З постанов можна легко уточнити, які вимоги ставилися до тодішніх свідків. «Права...» визначають таксативно тих, хто був звільнений від можливого свідчення у ролі свідка. Отож, свідками не могли бути особи: а) карані за кримінальні та ганебні вчинки, картярі, значені на тілі тавром, пияки, зрадники, розтратники та за підозрені в цих вчинках (доки не очистяться від того підозріння); б) неосілі, що волочаться з місця на місце; в) клятвopорушники, тобто такі, яким доказано, що вони фальшиво свідчили; г) прокляті церквою, чарівники і ворожбити, яких трактовано за невіруючих; д) ті, що довше ніж рік не причащалися; е) явні чужоложці, яких трактовано за клятвopорушників, бо ж коли особи не дотримуються присяги, даної під час шлюбу, то немає підстави вірити, що заховують присягу при зізнаннях; є) ті, що нищать межові знаки; ж) ті, що їм доказано підкупство; з) малолітні до 20 років, старші понад 70 років, хіба що є зовсім здорові; розумово хворі; и) співучасники провини чи кривди, заподіяної стороні; і) ті, що їх виставляють як безпосередніх свідків якоїсь події, а сторона перед зізнанням докаже, що в тім часі були зовсім деінде; й) ті, що мають суперечку, спір або ворожнечу з однією із сторін; к) родичі, близькі свояки сторони або однаково пов'язані з обома сторонами; л) приятелі й часті гості сторони («которі в домѣ челобитчика или отвѣтчика часто бывають на учтѣ») та ті, що їм сторона допомагала. Але й вони могли свідчити, як не було інших свідків; м) батьки у справах дітей як за, так і проти них, діти у справах батьків, слуги та піддані у справах своїх панів (останнє було згідне з постановами IV розд. Литовського статуту), опікуни у справах сиріт, сироти у справах опікунів та підвладні у справах своїх господарів і опікунів. Усі ці особи, однак, могли складати зізнання у карних справах у разі відсутності інших свідків; н) жінки, якщо зовсім відсутні свідки-чоловіки; о) чужинці й зайшли, про яких не відомо, де постійно живуть і чи чесно поводяться; п) посередні свідки, тобто особи, що набралися відомостей про справу від третіх осіб, яких не можна розшукати, бо зобов'язувала засада, що «хто свідчит, повинен свідчити тільки про те, що сам видів або чув»; р) ті, що, хоч ніхто їх не кликав, самі голосяться свідчити; с) євреї й інші іновірці та відступники від християнської церкви, при умові, що відсутні свідки-християни. Вони, проте, завжди могли свідчити у справах своїх одновірців ⁴²⁷.

⁴²⁶ Василенко М. П. Матеріали...— С. 187, 203; Права...— С. 17.

⁴²⁷ Права...— С. 826 та ін.

З усіх цих вимог щодо свідків видно, що під час підбору свідків велика увага зверталася на моральні якості і безсторонність особи до справи; до свідчень могла бути допущена тільки та людина, яка цілком заслуговувала на довір'я суду й сторін.

Число свідків. Воно ніколи не було точно встановлене, але вимагалось не менше двох осіб. Зізнання одного свідка не зараховувалися як доказ, тож на їх підставі не можна було виграти ані програти спору. У «Правах...»⁴²⁸ знаходимо навіть відповідне формулювання: «голос единого — голос никакий»⁴²⁹. В одному тільки випадку один свідок становив доказ, а саме коли на нього покликувалися обидві сторони. Одначе і зізнання одного свідка мало деяку вагу, зокрема тоді, коли протилежна сторона не посідала жодного свідка, суд допускав до присяги ту сторону, що пропонувала свідка. І, мабуть, тому доказ від одного свідка називали «полудоказом». У «Кратком своде статута» знаходимо примітку такого змісту: хоч «Порядок», себто магдебурзьке право, не надавав жодного значення зізнанням одного свідка, то все ж таки при менш важливих справах, якщо свідок був чесний, треба було спиратися також на його зізнання. Навіть наводився приклад: коли станеться шкода у череді, то треба довіряти пастухові, бо він, звичайно, єдиний доглядач цієї череди⁴³⁰.

У всіх джерелах, як правило, число свідків нараховувало два-три, і це пов'язане з традицією: як цитує Святе Письмо, «во устѣх двою или треих чоловік станет всяк глагол»⁴³¹.

У книзі протоколів Полтавського міського суду знаходимо таке судове розпорядження: «Теды смо скарги выслушавши, давши позев и жбы обѣ стороны пред нас стали, мѣючи із собою и становячи свѣдком вѣри годних члков по два любо и трох»⁴³².

«Процесс краткий приказной» 1734 р. категорично твердить: «свидѣтельство троих битъ должно сильное»⁴³³, що й відповідає твердженням Литовського статуту. Хто матиме двох-трьох свідків, той може навіть ухилитися від присяги без шкоди для своєї справи. Тільки у ґрунтових спорах

⁴²⁸ Права...— С. 176.

⁴²⁹ «Процесс» говорить про це так: «голос единого, голос нѣчий свидѣтельство единого чоловіка нѣхто осужден не биваетъ» // Василенко М. П. Матеріяли...— С. 54.

⁴³⁰ Там же.— С. 187.

⁴³¹ Права...— С. 180.

⁴³² Модзалевский В. Актовые книги Полтавского городского уряда.— С. 98.

⁴³³ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 60.

вимагалось від обох сторін по дев'ять свідків, а щонайменше по сім, бо «о земли менѣ седми свидѣтелей не йдетъ»⁴³⁴. Ця постанова підкреслювала вагу, з якою ставилося судочинство до ґрунтових процесів.

Якщо обидві сторони покликались на свідків і свідки взаємно собі суперечили, тоді суд довіряв тій стороні, в користь якої зізнавалось більше свідків. Для рівноваги сторони мали подати однакову кількість свідків⁴³⁵. Йдеться про те, що вартість зізнань обох свідків з двох сторін мусила бути однакою. В протилежному разі суд міг довіряти свідкам, які були у меншості⁴³⁶. Але коли з обох боків зізнавалось однакове число свідків того самого стану й вартості, а їхні зізнання суперечили одне одному, то суд усі ті зізнання не приймав. Це відбувалося із зізнанням свідка, який входив у суперечність із зізнанням іншого свідка, отже, котрий суперечив сам собі. Такий свідок «бывает от суда отлучен». Суд звичайно докладно мотивував, чому відмовляє у довір'ї свідкові, що й записувано у протокол розправи. Наприклад, у справі проти священика Івана Терпили суд постановив, що кільком свідкам «даёт зуполною виру, яко статечным свидком, а Олихвара Бея, яко под час того бою бувшого подпылого и под час инквизиции не в зуполном уми зоставшого, а надто *не единослова*, яко ея показует з обох инквизиций... [далі наводяться розбіжності його зізнань], *не приимует за свидка*, поневаж в двох ричах солгав, юж такому и в инших его свидоцтвах доверяты не можем, звлаша, же и жона его признает ему забитіе ума»⁴³⁷.

Також позбавлялися доказу зізнання свідків однієї сторони, яка неоднаково представляла ту саму справу, про яку зізнавалась. Згадує про це «Процесс краткий приказной» так: «Если би сведѣтели в повѣсти своей согласнии, такого ѣх сведѣтелство бывает важное, а когда в рѣчи себѣ противніе, жадному вѣра дана не бывает»⁴³⁸.

⁴³⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 71.

⁴³⁵ Модзалевский В. Актовые книги Полтавского городского уряда.— С. 202.

⁴³⁶ У тогочасному російському процесі в переведенні доказу вирішувало більше число свідків: «Спорные межы сискивать болшим повальным обыском и старожилы и с которую сторону болши обыскных людей и старожиллов скажут, и те спорные градцкие межы по тому и размежевывать». // Акты, относящиеся до юридического быта древней России, изданы Археографической комиссиею / Под ред. Н. Колачова — СПб., 1857.— Т. 1.— № 72.— С. 509.

⁴³⁷ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии.— Т. 75.— Кн. II.— С. 197.

⁴³⁸ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 154.

Негативне значення для сторін мав факт, якщо свідки не підтверджували доказів, на які вони розраховували. Це виводилося зі загальної засади: «на свѣдителей кто шлется, а не доведет, упадет в своей рѣчи».

Сторони могли також укласти щось на кшталт угоди щодо зізнань свідка. Саме могли узалежнити наслідок справи від зізнань одного спільно визначеного свідка. Сталося це у спорі Михайла Малявки зі Степаном Борисовичем Ковим, що відбувався 13 вересня 1693 р. перед міським судом у Стародубі. У протоколі розправи зазначено: «обѣдвѣ стороны здавалися на Апанаса Чубарова, Погарського жителя... и так постановили межи собою: як Чубаровській признает, на том словѣ признаню сублиттовалися перестати и в далший процесс и завод не заходитъ»⁴³⁹.

Проведення присяги. Перед безпосереднім допитуванням свідків суд викликав їх до зали розправи, де у присутності сторін проводив їм присягу. Присягою свідки зобов'язувалися «яко о чем свѣдетельствовать имѣет, то боясь Бога и Его праведного суда, по самой истиннѣ сознает, ничего не утаеая и не прибавляя, для чией дружби или недружби и страха»⁴⁴⁰. «Права...» не наводять тексту присяги свідків, тільки текст для свідків у ґрунтових справах. «Инструкция... судам» наказує приводити до присяги за ротою «Порядку» Гроїцького або тільки пригадати свідкам Страшний суд і кару на другому світі, яка чекає фальшивих свідків⁴⁴¹. Християни присягали на Євангеліє або хрест, євреї — 10 заповідей Божих, на Біблію та Талмуд, кладучи на них два пальці й стоячи босими ногами на свинячій шкірі.

Було правилом, що свідки зізнавались під присягою. Це особливо стосувалось важливих цивільних та всіх карних процесів, бо за словами «Процесса...» «свидѣтельство свидѣтелское не силно, поколь не присягнут»⁴⁴², а крім цього «свѣдетелю которой присяги не учинил, вѣрить не можно, хотя б он і архирей был»⁴⁴³. Останні слова взято з ригористичного «Устава воинского» Петра І. Певна відмінність була у ґрунтовому процесі, про що буде мова далі. Сторони могли звільнити свідка від присяги, але без їх згоди самому судові це не було дозволено.

⁴³⁹ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года.— С. 95.

⁴⁴⁰ Права...— С. 771.

⁴⁴¹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 12.

⁴⁴² Там же.— С. 73.

⁴⁴³ Там же.— С. 63.

Нагадування. Після складення присяги, що відбувалось перед допитуванням свідків, суд нагадував свідкам, щоби пам'ятали про святість складеної присяги і говорили правду, не втаюючи нічого з того, що знають.

У Литовському статуті (розд. IV) була стаття, згідно якої наказувалось перед зізнанням свідків заприсягати сторони на те, щоб ні самі, ні через кого іншого не намовляли свідків до фальшивих зізнань. Гетьманщина цього, правдоподібно, не знала, бо ніде — ні у правознавчих збірниках, ні в судових актах — не знаходимо про це згадок.

Зізнання. Після нагадувань починалось допитування свідків, яких викликали «поединцем»⁴⁴⁴. Не знаємо, чи допитування відбувалось у присутності сторін, бо джерела про це різно говорять. «Права...», однак, наказують переслуховувати свідків під час неприсутності обох сторін⁴⁴⁵. Знову ж «Інструкція... судам» гетьмана Апостола постановляла, що під час складання зізнань свідків мала бути присутня сторона, проти якої виставлено цих свідків, з чого виходить, що при допитах могли бути обидві сторони⁴⁴⁶. «Інструкція... судам» походить із 1730 р., «Права...» завершено 1743 р., отже, обидва джерела відносяться приблизно до одного і того ж часу, тому й треба вважати, що погляди на цю справу були поділені так, як і судова практика. Втім, свідок повинен зізнаватись тільки про те, що сам бачив і знав із власного досвіду. Посередні зізнання не приймалися за доказ. «Гдѣ скажет, что то от кого слышал, не имѣет за подлинное свидѣтельство приимовано битъ»⁴⁴⁷. Ці зізнання писар вносив у протокол, а свідок підписував. Коли був неграмотний, за нього підписувала третя, ним уповноважена, особа.

Хоч зобов'язуючі статті забороняли підписуватися хрестиками, то все ж таки під багатьма протоколами знаходимо знак хреста з допискою «Н. Н., рукою своєю крест изобразил», або «Н. Н. не умѣтній писанія рукою своєю подпишю крест»⁴⁴⁸.

Письмові зізнання⁴⁴⁹. Свідки, як правило, зізнавались усно, відповідаючи на запитання суду. Однак грамотні люди свої зізнання могли описати і подати на папері. Описували їх таки в суді самі або за посередництвом писаря і там же,

⁴⁴⁴ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии.— Т. 74.— Кн. 7—8.— С. 174.

⁴⁴⁵ Права...— С. 172.

⁴⁴⁶ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 12.

⁴⁴⁷ Там же.— С. 181.

⁴⁴⁸ Стороженки. Семейный архив.— С. 315, 335 та ін.

⁴⁴⁹ Права...— С. 173.

після прочитання їм написаного, на питання суду підтверджували правдивість тих зізнань і їх підписували.

Переслуховування поза судом⁴⁵⁰. Свідки зобов'язані були приходити до суду на кожний виклик. Але й тут не обходилося без винятків. Якщо свідчили жінки, знатні люди або недужі, суд міг звернутися до їх мешкання і там під присягою переслухати. Усі інші свідки зізнавались перед судом, який розглядав справу і виносив вирок.

Реквізиційне переслуховування⁴⁵¹. Це переслуховування застосовувалося тільки у таких випадках: а) коли свідки перебували на значній віддалі від суду, що розглядав справу; б) коли до справи притягнуто багато свідків; в) коли йшлося про переслуховування «слабих» свідків, себто мало-важливих для справи, або г) на домагання обох сторін. Таке переслуховування називалося «розиск». Відбувалося воно у той спосіб, що суд, який розглядав справу, складав список питань (на які треба було відповідати свідкові) і його надсилав судові, в окрузі якого перебував свідок. Тамтешній суд заприсягав свідка і, допитавши його, записував відповідь на кожне питання зокрема. Під час присяги повинні були бути присутні обидві сторони або їх уповноважені.

Був і інший спосіб переслуховування свідків, віддалених від суду. Суд посилав до свідків т. зв. «розищиков», визначених з-поміж людей письменних і ознайомлених із правами. Суд давав їм інструкцію, у якій роз'яснював, про що треба свідків питати, і в межах тієї інструкції свідків допитувано. Зізнання оформлялось окремим протоколом. Протокол підписували свідки і «розищики», які опісля його повертали судові. Такі зізнання на розправі мали силу звичайних судових зізнань⁴⁵².

Міські, ратушні й магістратські суди посилали на «розиск» своїх присяжних функціонерів. Наприклад, у справі Марка Стереговича проти Ігната Войтковича магістратський суд у Стародубі посилав допитувати свідків — погарських козаків, слугу міського присяглого Купрія⁴⁵³.

Конфронтація серед свідків наставала тоді, коли вони су-перечливо свідчили щодо однієї і тієї ж обставини чи факту. Тоді свідки повторювали зізнання перед собою, з чого також списували протокол.

⁴⁵⁰ Права.— С. 173.

⁴⁵¹ Там же.

⁴⁵² Інструкція о судах 13-го июля 1730 года.— С. 148.

⁴⁵³ Модзалевский В. Отрывки из Стародубской мѣской книги за 1664—1673 гг.— С. 98.

Відмінності ґрунтового процесу. Доказове судочинство у ґрунтовому процесі засвідчило деякі відмінності, зокрема, щодо доказу, взятого від свідків. Стосувалося це передовсім числа свідків. Кожна сторона зобов'язана поставити на спірному («пенному») ґрунті по дев'ять або щонайменше по сім свідків. Цю вимогу зустрічаємо в усіх головніших джерелах. Її, мабуть, перейнято з Литовського статуту (IV і IX розд.). Наприклад, у спорі між монастирями в Батурині і в Нових Млинах, що відбувся в 1730 р., позовник покликав дев'ять свідків для показу границь, і з тими свідками суд об'їхав спірні межі⁴⁵⁴.

Межовщики, оглянувши предмет спору, співставляли докази з документів, граничних знаків, а після того — із зізнань свідків. Деколи докази із документів бралися ще перед виїздом на ґрунт. Свідків обох сторін слухали спершу без присяги. Щойно потім признавали докази однієї сторони за достовірніші, а саме ті, «чий листи льпшіе, и знаки граничные надежнѣйшіе, и свѣдки праведнѣшіе», і постановляли цю сторону допускати до вирішального доказу. Саме «самоцварть» заприсягав ту сторону враз із трьома свідками, вибраними протилежною стороною з-поміж усіх її свідків, та ще раз допитував, і коли вони підтверджували попередні зізнання, видавав присуд на користь сторони, що присягнула. Таким чином, відмінність порівняно зі звичайним судочинством полягала у тому, що межовщик спершу вислуховував усіх свідків без присяги, а щойно із закінченням доказової судової процедури заприсягав трьох свідків і одну зі сторін. Відбувалося це на спірнім ґрунті у присутності межовщиків і обох сторін. Так з'ясовує цю справу Ф. Чуйкевич⁴⁵⁵. Треба зазначити, що «Права...», будучи докладними в інших питаннях, про це згадують кількома словами, ще й до того не цілком ясно. Саме в 17 гл. «Прав...» «О дѣлах земских» лаконічно стверджено, що сторони повинні спровадити на предмет спору дев'ять свідків «и кого от них усмотрят межовщики близшаго [...] того припустив к доказательству и свѣдителей от него поставленных вислухав, присягу ему еѣ трома от тѣх же девяти свѣдителей которых сторона противная себѣ вибирет, приговорить имѣют»⁴⁵⁶. Це вказувало би на те, що «Права...» взагалі не беруть до уваги свідків другої сторони. Була це або основна різниця з поглядом Ф. Чуйкевича, або

⁴⁵⁴ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 20.

⁴⁵⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 143.

⁴⁵⁶ Права...— С. 511.

стилістична недомовка, що випливала з дивно лаконічного трактування цієї постанови.

Перед допитом свідка суд нагадував йому, щоби «під сумлінням й Божою боязною» говорив правду. У протоколі спору Івана Педоса проти Филоненків за порушення у користуванні сіножаті, який вівся у полтавському суді, записано про допит свідка таке: «Которого-смо впруд порядне випитавши, обовязали сумненем и боязною Бжею, ежели бы добре свѣдом займища Педосова на Голтве, которий под боязною Бжею признав... того-м, панове, добре свѣдом, тое правдиве под сумлѣнем признаю»⁴⁵⁷.

Якщо одна сторона не мала ніяких доказів, тоді друга виграла справу без присяги на основі зізнань своїх дев'яти свідків. Коли ж обидві сторони не мали доказів, тоді позовник був ближчий до присяги, хіба що предмет спору був власністю оскарженого, бо «позванній отвѣтчик при владѣнии своем близший будет сам еден присягты»⁴⁵⁸. Це згоджувалося із загальною обов'язуючою засадою, що посідач предмету спору при рівних доказових засобах завжди ближчий до доказу.

У польському межовому процесі позовник був ближчий до доказу не лише тоді, коли обидві сторони не мали свідків, а й також у тому разі, коли сторони не могли вказати на важливі межові знаки: «Ubi utraque pars signis notabilibus inter haereditates careat: ex tunc actor ad probationem limitum cum testibus prout de iure est, admittatur»⁴⁵⁹.

Чи так було також у Гетьманщині, важко сказати, можна лише здогадуватись, що не було інакше. Ф. Чуйкевич твердить, що від Конституції 1588 р. до 1728 р., тобто до часу, коли в Генеральний військовий суд входили росіяни, себто через 140 років шляхта свідчила про межі й ґрунти без присяги. Від 1728 р. почали змушувати й шляхту до складання присяги. Ф. Чуйкевич не погоджувався з цією практикою, тому доваджував її змінити — саме переслуховувати світську і духовну шляхту без присяги.

У межових справах присяга свідків відбувалася за відповідною формою. Свідки, яких суд допускав до присяги, діставали від суду текст присяги, в якій містилося також зізнання. Ф. Чуйкевич подає взірець такої присяги. З огляду на цікавий зміст наводимо її повністю: «Я, №. присягаю

⁴⁵⁷ Модзалевский А. Актовые книги Полтавского городского уряда.— С. 98.

⁴⁵⁸ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 144.

⁴⁵⁹ Pasiorkowski M. Regula processus graniciatis...— P. 141.

Господу Богу, в Тройци единому, в том, что я со страхом и трепетом Всевидящего Ока Божия показал меж грунтами того з одной, а того з другой стороны между и границу при-таманную, старинную настоящую, и знаки той границы точные, числом №. имѣющися, и в крепостях такого то истца или отвѣтчика или обох сторон выражение и написание, и урочищами названние, и по тѣм урочищам и знакам граничным отвел и розвел праведно и справедливо при комѣссарах №. и при обох сторонах спорных персонално на сей розезд и розвод зехавших и при битности сторонних людей, а именно №. И сию мою присягу викониваю при останном копцу или при концу урочища или при концу окопа, или при концы кляка. Так, мнѣ, Боже, поможи за праведное мое показание и за праведный отвод мой и двох товаришей моих, то ж свѣдителей, а если неправедно показал и отвел, убій мене, Боже. Аминь»⁴⁶⁰.

Як уже зазначалось, присяга складалася при наріжнім кінці чи взагалі кінці поля, лісу, урочища і т. п., які свідок показував як границю спірного ґрунту.

Якщо поставав ґрунтовий спір поміж приватною особою і державними маєтностями, які захищав їх управитель, тоді виконувались деякі відмінні постанови, зокрема у справі доказів. Наприклад, якщо межовщик допускав до присяги управителя, протилежна сторона могла цьому спротивитися і вимагати переслухати під присягою кількох (звичайно сімох) свідків з-поміж місцевих мешканців-старожилів, що знали межі поміж спірними ґрунтами. Очевидно, управителі також могли виставляти своїх свідків⁴⁶¹.

Забезпечення доказу (свідчення «всегдашней памяти»). «Права...» описують інститут, званий «свѣдительством всегдашней памяти»⁴⁶². У нотатці під маргінесом зазначено «прибавленіє». Останнє мало вказувати, що цей інститут не є звідкись запозичений. Отож, на прохання зацікавленого судді можна було вислухати свідка ще перед внесенням позову або після нього, але завжди перед розправою. Діялося це, звичайно, тоді, коли свідок вибирався у якусь далеку дорогу або тяжко занедужав і заходила небезпека, що не доживе до часу процесу. Не маємо точніших пояснень, як відбувалося таке переслуховування. Імовірно, у цілому різниці не було.

В актовій книзі Стародубського міського суду знаходимо

⁴⁶⁰ Василенко М. П. Матеріали...— С. 147.

⁴⁶¹ Права...— С. 499—500.

⁴⁶² Там же.— С. 172.

нотатку про свідчення «всегдашней памяти» шляхом огляду ран побитої і умираючої особи, яку привезено до суду, тому що «вотпливо, если от того побою не пожежкнает того свѣта»⁴⁶³. Можливо, що його й переслуховувано. Це означає, що свідчення могло стосуватися не лише переслуховування свідків, а й сторін.

Закиди проти свідків⁴⁶⁴. Свідками, мабуть, були люди, що не відповідали усім визначеним законом вимогам. Тому кожна сторона мала право ще перед переслуховуванням свідка зробити йому закид щодо відповідності потрібним вимогам. Тоді суд, а в ґрунтових справах межовщик, відкладав на якийсь час переслуховування того свідка, переривав розправу і здійснював слідство у справі справедливості закиду. Сторона, що зробила закид, зобов'язана тут же подати на нього докази («порок свидѣтеля должно тотчас доводитъ»⁴⁶⁵). Якщо закид видавався слухним, суд усував свідка, а сторона, що його подала, могла на його місце покликати іншого. Коли ж навпаки — закид видався неслухним, суд вислуховував свідка та й ще присуджував йому винагороду від сторони, що йому зробила закид. Такий закид, хоч би й був зовсім невинний (наприклад, споріднення з протилежною процесовою стороною), уважався за образу.

Якщо сторона на місце відстороненого свідка подавала іншого, але й той не міг свідчити, суд зобов'язаний допустити ще іншого свідка, загалом відклавши розправу. Було це наслідком засади, що сторонам треба дати можливість всебічно висвітлити справу, щоби суд міг винести справедливий присуд.

Присяга сторін⁴⁶⁶. «Доводи і отводи на всякое дѣло імѣють быти первѣе, чрез писмо іли чрез свѣдители, сіи суть достовѣрнѣйшіе і основательнѣйшіе доводи, а в недостатку писма і свѣдителей чрез присягу»⁴⁶⁷.

Третім, як бачимо, із черги доказом, після документів і свідків був доказ присяги сторони. Звичайно, суд здійснював його тоді, коли жодна зі сторін не визнавала закидів і тверджень протилежної та на підтвердження своїх не могла висунути ніяких інших. Він використовувався також під час

⁴⁶³ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года.— С. 12.

⁴⁶⁴ Права...— С. 178, 513.

⁴⁶⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 199.

⁴⁶⁶ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 19.

⁴⁶⁷ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии.— Т. 74.— Кн. 7—8.— С. 181.

недостатності (один свідок) доказів. У ґрунтових справах сторона звичайно присягала разом із трьома свідками. Доказ самих свідків не був достатнім. Треба було його підтвердити присягою сторони і трьох свідків. Так само було у польському межовому процесі⁴⁶⁸, з тією, однак, різницею, що спершу вимагалось у ньому шести свідків⁴⁶⁹.

У згаданому вище протоколі відомої справи максаківських ченців зберігся цікавий опис цілого судочинного дійства, яке попереджало докладну доказову постанову межовщика: «Я tedy, Захарія Шийкевич, од ясневелможного добродѣя нашего на успокоене выше писаных межы сторонами о ґрунта заводов высланный, з предречеными по указу рейментарскому, при мнѣ будущими особами, речей, доводов, документов и свѣдоцтв в дому и в полю при обѣджданю и указаню знаков граничных, з обох сторон внесены, пилно выслушавши и оные уваживши, а прихилияючися до святое, истинное слушности и справедливости, также и до права посполитого, такій в той справѣ *декрет* учинилем: поневаж знаки тые граничные, которыми Меняне меновите, Василь Пазуха нас проводил, з знаками в листѣ граничном Киселевском выражеными, немалое подобенство и ясное согласие мають, мѣста зась тые и знаки которыми Максаковцѣ з отцами Максаковскими через Чорнку скоро перейшовши, провадили, тоєсть Терebenъ рѣчки по лѣвой руцѣ идучая, на самом истотном Полоѣ и за Полоем переход через смужилину особно идучую, в листѣ граничном не показуются и не выражаются, так же и на иных мѣстах розность якуюсь, з листом граничным не згожающуюся, являют, з тых мѣр стосуючися до роздѣлу девятого артикулу шестнадцатого, в статутѣ описаного, Меняном *чотыром старинным*, меновите з тых чотырох Василю Пазусѣ *перед святым евангеліем* телесную присягою присягнуты наказалем, и на том, яко оный Пазуха тыми, а не иншими знаками, которыми высланные Кисилевы з ігуменем Суртою ѣздили и отцу Смуртѣ границу заводили и указовали, тепер нас высланных провадил, и яко на том мѣстцу, где нынѣ од лоз Морских к болоту великому поле, перед тым лѣс бывал, и якое тое власное єсть великое болото, через котрое оной Василь нас проводил, а не тое, що за лѣсом болото именується Бендюги, и яко тоя дорога заораная власная єсть Куковицкая граничная, и яко тоєю дорогою, а не залѣсною, высланные паны од Киселя Суртѣ

⁴⁶⁸ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 20.

⁴⁶⁹ Права...— С. 499—500.

грунта заводили. А по виконанню присяги, грунта, лѣси и поля за знаками граничними в лѣвой руцѣ будучий, вышменованими вѣчне зоставати мають при Меньянах; а по правой руцѣ — манастырские мають быти»⁴⁷⁰. Значення присяги було велике. Сторона, що її складала, вигравала спір. Після присяги спір у даній інстанції остаточно завершувався, бо присяга — це «крайний права довод»⁴⁷¹.

Якщо суд виносив доказове рішення щодо заприсяження однієї сторони, то звертався до обох сторін з нагадуваннями. Сторону, яка мала присягати, суд застерігав, щоби продумала, чи те, на що буде присягати, є правдою та чи не сумнівається у чомусь, а протилежну сторону, — щоби проти своєї совісті не змушувала противника до присяги, мовляв, «не взивай імени Господа Бога твогого надармо». Щоб сторони мали час подумати над суддівськими нагадуваннями та з'ясувати важливість присяги, давалося їм три, а інколи й більше днів на роздуми⁴⁷². На той час переривалася розправа. Щойно після того, якщо сторони не залишали своїх намірів, суд приймав присягу.

Звичайно присягу складали в церкві, перед Євангелієм, у присутності священика, посланця суду і протилежної сторони. Якщо сторона, що присягала, була письменною, відчитувала роту присяги, укладену судом, сама, докладно й голосно вимовляючи кожне слово. Неграмотній стороні присягу проводив судовий писар, за яким вона повторяла. Отож, як бачимо, заприсяження сторін відбувалося більш урочисто, ніж присяга свідків⁴⁷³.

Згодом дедалі частіше присягу сторін приймали в суді. Там виголошували її перед хрестом, кладучи на нього два пальці, в присутності всіх суддів та протилежної сторони. У ґрунтових процесах заприсягав сторони межовщик у лісі, полі, на межі урочища, узагалі там, де відбувалася розправа. Присягу складали натще, у тверезому стані. Тому й приймали присягу, звичайно, тільки перед полуднем. Недужу сторону переслуховувано в її домі. Робив це хтось зі складу суду або лише сам возний у присутності двох свідків та другої сторони або її заступника⁴⁷⁴. За складення фальшивої присяги відру-

⁴⁷⁰ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 122—123.

⁴⁷¹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 197.

⁴⁷² Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии...— Т. 74.— Кн. 7—8.— С. 181.

⁴⁷³ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 20.

⁴⁷⁴ Права...— С. 499—500.

бували два великі пальці — ті, які, присягаючи, клали на хрест, і «публіковался за безчестного и вѣры не достойного человека»⁴⁷⁵.

Присягу складала тільки одна сторона. Котра — це вирішував суд. Але суддівське вільне рішення було дуже обмеженим. Існували законом і звичаєм освячені формули й випадки, коли суд мав право присягати одну або другу сторону. Віддавна засадою було те, що до присяги є ближче оскаржений. «Ібо в таких сумнітелствах, где на обѣ стороны явного довода нѣтъ, склоннѣйшее право должно битъ на сторону отвѣтствующого»⁴⁷⁶. Цю засаду повторює також «Інструкція... судам» з 1730 р.— важливе джерело чинного судового права Гетьманщини. У ній читаємо: «в сумнітелных рѣчах, к отводу и оправданію своему, ближшим чинить отвѣтчика, нежели к доводу челобитчика»⁴⁷⁷. Те саме вчитуємо в «Короткім зводі статуту», який повідомляє: «сторонѣ отвѣдной завжди право естъ приличнѣйше и присягѣ, нежели поводовой»⁴⁷⁸, що нагадує ідентичну навіть щодо лексики формулювання «Порядка». Не іншою є постанова російського «Воинского процесса», що його поволі запроваджувано на Гетьманщині. Врешті, ідентичну постанову знаходимо і в «Процессе кратком приказном» із 1734 р., який у випадку, коли позовник не має достатніх доказів, наказує допускати до присяги оскарженого, бо «резон того естъ, что право склоннѣйшее естъ сторонѣ отвѣтной, нежели ісковой»⁴⁷⁹.

Та з тієї давньої засади, що до присяги був ближчий оскаржений, тогочасні пам'ятки знають багато винятків. Їх здебільшого скодифікували «Права...» (8 гл.). Отже, присягу складав не оскаржений, а позовник у випадках, коли: а) оскаржений не заслуговував на довір'я з огляду на свій характер, погане минуле, нерелігійність. Присягати могли тільки «честнія и неподозрительнія люди»⁴⁸⁰; б) оскаржений міняв свої твердження і закиди під час розправи, наприклад, коли в «оправданню» признавав те, що заперечував у «допросі», відповідаючи на позов або навпаки. Суд у зв'язку з цим втрачав довір'я до зізнань оскарженого⁴⁸¹; в) позовник кликав

⁴⁷⁵ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 20.

⁴⁷⁶ Права...— С. 182.

⁴⁷⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 12.

⁴⁷⁸ Там же.— С. 178.

⁴⁷⁹ Там же.— С. 73.

⁴⁸⁰ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 19.

⁴⁸¹ Права...— С. 182.

бодай одного свідка або інші якісь напівдокази, а оскаржений і того не міг забезпечити⁴⁸²; г) оскаржений зрікався присяги на користь позовника. Тоді позовник, якщо не було достатніх доказів, хотів чи ні, мусив присягати, бо у протилежному випадку втрачав правіж. Ця постанова впливає із загальної засади, що тягар доказу лежить на позовнику⁴⁸³; д) позовник мав колись письмові докази-документи і їх втратив, але про цей факт має свідків або покликуються на уряд, в якому зголосив втрату відносних документів, себто «опротестовал пропажу»⁴⁸⁴; е) у спорі за повернення позики оскаржений визнавав, що брав позику, але твердить, що вже її звернув або що позовник йому її подарував. Інакше діялося, коли оскаржений узагалі заперечував, що одержав позику від позовника. В такому випадку присягав тільки оскаржений⁴⁸⁵; є) у спорах щодо плати за харчі і напої⁴⁸⁶; ж) у спорах про винагороду, подану проти спадкоємців і наступників померлого пана, в якого служив позовник⁴⁸⁷; з) у спорах за чинш найму, якщо оскаржений твердив, що чинш заплатив, а не має на це поквитування; и) у спорах за повернення віна (зване «внесення»). Ф. Чуйкевич цей виняток мотивує так: «В судах истцом внесення присяга должна даваться к получению внесення и без запису оногo вѣновогo; а если, за присягою, истца будут получать внесення в судах, сим образом, конечно, правосудие о внесеннях утвердиться». Це повинно статися тому, що «записи вѣновіи в Малой Росіи не бивали, то за такое свое невидѣніе внесення тратить ніхто по справедливости не повинен»⁴⁸⁸. На маргінесі цих висловлювань потрібно зазначити, що у них засвідчуємо реформаторство Ф. Чуйкевича, до речі, оперте на Литовському статуті. Практика йшла саме в тому напрямі. Якщо не було запису, то віно пропадало. Це відбувалося і тоді, коли чоловік заперечував, що його одержав⁴⁸⁹; і) ближчим до присяги був позовник, який заскаржував свого колишнього опікуна за повернення чи відшкодування майна, яким він розпоряджався, а той не міг оправдатися урядово списаним інвентарем його добра⁴⁹⁰.

⁴⁸² Права...— С. 163.

⁴⁸³ Там же.— С. 182—183.

⁴⁸⁴ Там же.— С. 407.

⁴⁸⁵ Там же.— С. 428.

⁴⁸⁶ Там же.— С. 431.

⁴⁸⁷ Там же.— С. 780.

⁴⁸⁸ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 120.

⁴⁸⁹ Там же.— Передмова.

⁴⁹⁰ Там же.— С. 43.

Треба нагадати, що під час того, коли йшов спір за конкретні речі, а сторони володіли однаковими доказами, ближчий до присяги був власник спірних речей, бо «лучшая кондиция того, кто держит, нежели кто не держит»⁴⁹¹.

Сторона, якій суд наказував скласти присягу, мусила це виконати під загрозою зняття справи з порядку денного суду. Інших дисциплінарних покарань не було, бо ж присягу уважалося за Божу річ, тому до неї не можна було нікого змушувати. А втім, у цьому теж пробивалася диспозитивність сторін. Непоява сторони на розправу, під час якої вона мала присягати, уважалася за відмову від присяги, хіба що сторона вичерпно оправдовувала свою неприсутність. Також підлягала перегляду справи і та сторона, яка противилася заприсяженню протилежної сторони, якій суд наказував присягнути. У цьому випадку противник вигравав справу, навіть не складаючи присяги⁴⁹².

Наприклад, сталося це під час ґрунтового процесу мешканців міста Сосниці та села Кириївки проти Спаського Новгород-Сіверського монастиря. Межовщики, маючи докази із документів та від свідків, наказали позовникам, «аби спржему себе на виконане присяги трох осіб назначили и избрали». Для них уклали межовщики роту присяги, в якій було докладно з'ясовано все те, про що мали заприсягнути. Вона кінчалася словами: «Так нам, Боже, помози и невинная страсть Христа Спасителя нашего». Оскаржені просили три дні для надуми. Межовщики не заперечили їм «діляціи до третого дня». Після цього оскаржені заявили, що протестують проти заприсяження свідків протилежної сторони, а межовщики, спираючись на Литовський статут (81 арт., IV розд.), видали декрет на користь позовників⁴⁹³. Складаючи присягу, треба було заприсягнути про все, що суд запитував і що сторона подавала під час розправи. Якщо щось сторона змінювала чи заперечувала, трактовано, що доказ з присяги їй не вдався, і вона спір програвала. Навіть коли позовник доходив до втрат, які йому заподіяв оскаржений, і всі ці втрати зафіксував письмово, то він мусив скласти присягу на все, що записав, бо якби на одну позицію присягнув, а на іншу ні, то втрачав усе⁴⁹⁴.

Як було сказано, доказ присягою використовувався здебільшого тоді, коли сторони не володіли жодними іншими

⁴⁹¹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 73.

⁴⁹² Права...— С. 183.

⁴⁹³ Лазаревский А, Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 78—80.

⁴⁹⁴ Права...— С. 215.

доказами. Однак тут був один виняток. Сторони, незважаючи на те, чи мали докази, чи ні, могли укласти щось на зразок *угоди на присягу*. Одна сторона погоджувалася, щоб друга склала присягу на свої твердження і висновки. Якщо склала — виграла справу без розгляду будь-яких доказів, коли ж, усупереч угоді, присяги не склала або склала неправильно, спір безоглядно програвала ⁴⁹⁵.

У неодноразово згадуваній справі менян з максаковськими ченцями перші заявили готовність присягнути про те, що спірний Гостицький Острів є їх власністю. Монастирська адміністрація погодилася на це:

«Отец ігумен позволил так, иж если, мовит, атаман з тими двома старыми менованими присягнет же волно кошовали, то по выконанню присяги, до того Гоститского лугу жадного з манастирем на потом претексту мѣти не мает». Бачачи «в том пунктѣ обоих сторон добровольное изволение», межовщики погодились провести позовникам присягу. Після її складення Гостицький Острів став їх неспірною власністю ⁴⁹⁶. Було кілька застережень щодо доказу з присяги, яких доступні джерела, на жаль, не давали змоги остаточно з'ясувати. У «Правах...» (гл. 8, арт. 20, пункт 8) ⁴⁹⁷ читаємо постанову про те, що коли обидві сторони захотіли присягнути, суд повинен був визнати присягу тієї сторони, на яку вказав жеребок. Про те саме згадував і «Процесс краткий приказной» ⁴⁹⁸ та «Краткий свод статута» ⁴⁹⁹. Жеребкування здебільшого проводилось у карних справах (наприклад, під час побоїв), коли в обох сторін бракувало свідків та доказів, а одна сторона не хотіла допускати другої до присяги або обидві хотіли присягати. Звісно, це залежало лише від волі судді, отже, цей припис не був *ius cogens*, а тільки *dispositivum* судді. Втім, суддя призначав жеребкування у виняткових випадках, коли не міг визнати стороні присяги. На обґрунтування тієї постанови «Права...» констатують: коли обидві сторони хочуть присягати, то напевно одна з них присягає фальшиво. Тому жеребок мав визначити того, хто має рацію. А рація ґрунтувалася на вірі в те, що Бог не дозволить, щоби жеребок вказав на сторону, яка не буде присягати правдиво і т. д.

⁴⁹⁵ Права...— С. 180.

⁴⁹⁶ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 120.

⁴⁹⁷ Права...— С. 184.

⁴⁹⁸ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 28, 61.

⁴⁹⁹ Там же.— С. 160—161; Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 20.

В «Акцесі...», що його надрукували Стороженки у «Фамільному архиве», є також мова про визначення акту присягання жеребком: кому належало скласти присягу — позовникові чи оскарженому. У цьому випадку належало судді «в истца и отвѣтчика брать сказки, похочет ли он присягою подтвердить, и буде покажет истец, что присягать не хочет, то иск свой теряет, також естли отвѣтчику припадет отприсягаться по ліосам, а он сказкою покажет, что отприсягтися не хочет, то також отвѣтчика винить»⁵⁰⁰.

М. Слабченко згадував про звичай кидати жеребок з метою показу границь піль⁵⁰¹. Це свідчило б про те, що жеребок застосовувався також у цивільних справах.

Втім, залишається відкритим питання, чи суд або межовщики заприсягали сторону, незважаючи на те, що протилежна сторона мала намір відмовитися від їх рішення. Цей сумнів викликає така постанова «Прав...»: «Однако ж, когда би от оних первых межовщиков, на которых челобитье произошло, приговорено было, кому присягать, тогда, до виезду и следствѣя других из суда комиссаров, присяга тая имѣть бить удержанна»⁵⁰².

Виходить із цієї цитати, що коли межовщик допускав одну сторону до присяги, а протилежна зголосила відмову, проведення присяги резервувалося для відкличного суду. Те саме діялося з присягою щодо коштів, які сторона витратила з вини протилежної сторони. Можливо також, що була це тільки скарга на доказову постанову суду, яка й переривала розправу перед судом першої інстанції та припиняла видачу присуду аж до вирішення оскарження апеляційним судом. Оскільки не знаходимо точніших постанов щодо цього питання, треба його вважати поки що остаточно не розв'язаним, хоч може бути, що той, хто програвав справу, міг ще перед заприсяженням протилежної сторони подати апеляцію. Таке було в польському чи радше литовському межовому процесі. С. Лагуна, описуючи межовий процес Литви, виразно зазначає: «Dla utrzymania wiarygodności dowodu przysięgi statut zaleca aby w razie zaszłej apelacji podkomorzy nie odbieraz już przysięgi od świadków, lecz zostawiwszy widoczne granice wstrzymywał się do przyjazdu komisarzy»⁵⁰³.

⁵⁰⁰ Стороженки. Фамільный архив.— С. 643.

⁵⁰¹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 5.

⁵⁰² Права...— С. 504.

⁵⁰³ Ł a g u n a S. O prawie granicznym polskiem...— S. 60. На це вказує також заувага М. Пацьорковського: «Quibus finitis circa finalem et acialem scopulum iurabit actor cum sex testibus sibi in genere similibus super vera et iusta limitio: Ita videlicet, gum nihil terrae et hereditatis citato adem et ab eo alienavit». Див.: P a c i o r k o w s k i M. Regula processus granicialis.— P. 142.

Отже, як бачимо, межовщики, узявши до уваги всі докази, крім присяги, виносили присуд, проти якого можна було подавати апеляцію. Якщо сторони не апелювали, тоді межовщик для скріплення важливості того присуду приводив до присяги ще сторону, що виграла спір, та її свідків. Про це свідчать і деякі інші джерельні матеріали. Наприклад, у наведеному вище уривку з протоколу розправи у справі Максаковського монастиря межовщик, визначаючи позовників до складення присяги, уживає вислову: «такий в той справі *декрет* учинилем»⁵⁰⁴. Ця проблема буде розглянута в розділі про апеляцію.

Огляд і речові докази. Важливим доказом у ґрунтовому процесі був огляд предмета спору та перевірка справжнього стану речей. «Права...» наголошують про це межовщикам: «Когда межовщики введут на ґрунт, спорний для розмежеванія, к определеному сроку, тогда розсмотрѣвъ доказателства правние, крѣпости и примети межовие и допросив свѣдителей, чи крѣпости сильнѣйшиє и знаки межовие совершейннѣйшиє и свѣдители достовернѣйшиє будут, тую сторону оправдать»⁵⁰⁵.

Отож, як уже згадувано, найважливішими доказами були «кріпости», себто документальні свідчення, за ними йшли «межовіє приміты», «знаки межовіє», інакше граничні точки, кіпці, рови і т. ін. Документи доводили власність ґрунту, а знаки — обсяг цієї власності та посідання. Щойно на дальшому плані стояли докази свідків і присяги. Вагу огляду місця спору підкреслюють всі джерела. «Краткий свод статута» теж вказує, що «в кого письма и межи лутчіє, того к доказателству допущать»⁵⁰⁶.

У різних народів були різні межові знаки, але майже у всіх ґрунтових процесах про ті чи інші наслідки справ багато говорить розташування межових знаків. Так було в російському процесі, не інакше у польському. М. Пацьорковський виразно інформував «cum, qui notabilia signa limitum ostendit, succamerarius sub honore et conscientia, admittat ad probandum»⁵⁰⁷.

Обстоюють цю думку й інші дослідники межового процесу. Вони твердять, що той був першим, хто міг пред'явити кращі документи та більш достовірні межові знаки.

⁵⁰⁴ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 122.

⁵⁰⁵ Права...— С. 493.

⁵⁰⁶ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 165.

⁵⁰⁷ Pasiorkowski M. Regula processus grancialis...— P. 139—141, 227 та ін.

У зв'язку з цим, звичайно, допускався до доказу той, хто показав три кіпці чи інші подібні межові знаки⁵⁰⁸.

Тому, що *межові знаки* відігравали таку значну роль у ґрунтових процесах, до речі буде спинитися на їх різноманітності. Історичний огляд розвитку межових знаків на Україні подав Л. Грабина в кількох своїх працях, передовсім у дослідженні під назвою «Геодезійні фрагменти на Україні і їх упорядкування»⁵⁰⁹.

Доволі різні межові знаки зустрічаються вже в ранній князівській добі. «Руська Правда»⁵¹⁰ згадує межові знаки, які можна розділити на штучні (роблені) — польові і бортні межі, тини, грані, ставлені камені та природні знаки — дерева, яри, ріки, озера. В пізнішій Литовсько-руській добі головне місце займають кіпці. Про них згадує уже в XVI ст. Литовський статут, зокрема «копці нарожні» і «копці посредні». У кіпцях заховувано скло, вугілля, помітного кольору каміння і т. ін. Кіпці — це найбільш характерні межові знаки Гетьманщини, так як на російській території ями. Побіч цих найпоширеніших знаків уживалися ще дерева, цілі й підгорілі, знаки на деревах, пні, позначені камені, борозни і т. п.

За Козаччини на Лівобережжі знаки залишалися приблизно ті самі, що у попередню добу. Найчастіше зустрічались кіпці. Окрім них використовувалися ще рови, борозни, обніжки, камені — цілі і нарізані, тини, кладки, знаки над бортями і т. ін.⁵¹¹. У розмежуванні лісів переважали знаки на деревах. Які вони були різні, підтверджують автентичні описи: «На край лѣса Макаровского, на деревѣ бересты знаки учинили — крест, а над крестом вилки»⁵¹². «Права...» згадують часто про грань із дерева, поміти і «приміти», межі, а найчастіше копці («старые копцы»), які могли бути кутові або середні⁵¹³. Зокрема, докладно описано в актових джерелах, як межовщики повинні обставляти ґрунти копцями та іншими знаками. «При дѣланіи меж чрез комисаров межових, — наказують «Права...», — копци один от другаго не имѣют битъ чинени ближеа токмо чрез пять шнуров, всяк же шнур должен бытьдесять троаршинних саж-

⁵⁰⁸ Łaguna S. O prawie granicznym polskiem...— S. 77.

⁵⁰⁹ Грабина Л. Геодезійні фрагменти на Україні і їх упорядкування...— С. 1—36; його ж. Еволюція стародавньої техніки межування на Україні...— С. 30.

⁵¹⁰ Юшков С. Руська Правда...— С. 190.

⁵¹¹ Статут Великого Князства Литовского 1588 года.— М.— С. 115.

⁵¹² Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 2.— С. 455.

⁵¹³ «Права...» — С. 514.

ней, а гдѣ би межу случилось закриплять, тамо и ближеа одни от других копци и иние пристойные знаки дѣлать, в коих же мѣстах не било б в копцах нужди, тамо загоном межу учинить, однако ж и тот загон и тою ж веревкою розмірьть, а всѣ копци и другие знаки и веревки з колко их на межѣ будет по урочищам описав обстоятельно в слѣдствие вносить и особливо всему тому чертеж учинить надлежит, а гдѣ будет ведена межа в лѣсных и борових мѣстах, там надлежащие знаки на деревѣ також бугри, ями и протчие примети дѣлать, смотря тѣх же мѣст положеніе»⁵¹⁴.

Ставлення нових і відновлення давніх кіпців відбувалося, звичайно, дуже урочисто за співучастю священника, при церковних відправах і т. ін. Робилося це з метою запам'ятовування місця, в якому ці знаки ставлено.

Із зростанням російських впливів мінялась староукраїнська система межових знаків, головно на суміжних із Росією територіях. Використовували давні знаки впереміш із російськими. Характерними російськими знаками були «межевые ями и столбы»⁵¹⁵. Наприклад, 1698 р., після розмежування ґрунту Михайла Кузмина, межа йшла «от рѣчки от Путинки верхом, у рѣчки верха поставлен столб, на нем грань, подлѣ его яма»⁵¹⁶. Цих знаків Гетьманщина спочатку не знала. Але вже, скажімо, у листі архимандрита Гавриїла від 15 червня 1778 р. до Синоду згадувано про «столбы межовые»⁵¹⁷. Під російським впливом почали втрачати своє значення раніше популярні кіпці. У середині XVIII ст. трапляється межування великих обшарів без ставлення (висипання) хоч би одного копця. Зате широко використовуються розсіяні по степах могили і природні знаки — ріки, потоки і т. ін.

Простежується це докладно, наприклад, у протоколі розмежування посіlostей третонських сербів біля міста Оржиці, проведеного за наказом Генеральної військової канцелярії 1743 р. Межа йшла так: «Начав от м. Оржицы вгору, Стрижием рѣчкою Оржицею до лѣска, зовемого Верпетина стѣнка, и тамо на дубѣ крест вырублен; там же

⁵¹⁴ Права...— С. 506.

⁵¹⁵ Па х м а н С. История Кодификации гражданского права.— СПб., 1876.— Т. 2.— С. 261.

⁵¹⁶ Акты, относящиеся до юридического быта древней России...— Т. II.— С. 139.

⁵¹⁷ Чрез межовщикова оная земля отведена и отмежевана по розміру, который земли досталось 15 000 десятин, коей земли нинѣ и столбы межовые утверждены.— Терновский Ф. А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII ст. // ЧИОНЛ.— К., 1879,— Кн. I.— С. 190.

другого дуба нарубленого *пень* виден, на котром был крест *вырублен*, по сказкам старожилов, асаулом полковым Лубенским Иваном Павловичем с другими товарищи, когда ограничено было между Оржицею и Денисовкою. А з того лѣска Верпетиною стѣнки пошел плугом *заор* в степ на двѣ *могилки*, а с тих могилки на третью могилу, которая лежить по сем боку шляху, йдучого з Оржиць до Денисовки, а с той могилки чрез оний шлях до трох могилки, гдѣ и *крест* *выкопан*, а оттуда не могилку, зовемую Товстую, а от тих могил на могилу, стоячу при урочищи Троцкого, гдѣ *крест* *выкопан*»⁵¹⁸.

Також в інших (негрунтових) справах велике значення мали речові докази — сліди побоїв, знаряддя, яким заподіяно кримінальний злочин, крадені речі, що виявлені при зловленому злодію і т. ін. Оскільки рани і побої порівняно швидко зникали (загоювалися), їх чи самі речі «опротестовувано» перед судовими органами або іншими урядами чи возними, які складали протокол огляду. Такий протокол служив згодом для сторони доказом під час судової розправи⁵¹⁹.

Іноді суд послуговувався людьми, які володіли знаннями у тих чи інших ділянках побутово-громадського і господарського життя, т. зв. *знавцями*. Наприклад, знаходимо згадку про «старые невесты, добре на том знаючіся», яких покликано у справі, що велася у Полтавському полковому суді 1700 р. між служницею Оришкою і її господарем Кузьмою за згвалтування. Закон вимагав від покривдженої доказу насильства — «знаки певні показувати». У конкретній справі до суду принесено сорочку, яку оглянули «старые невесты» і зробили висновок: «не есть то, панове, слушные знаки гвалту, бо и не на том мистци, де б належало, и крови нема»⁵²⁰. До знавців можна віднести також старожилів, яких зустрічаємо майже під час усіх ґрунтових процесів.

Допити під час тортур. Для повноти доказового судочинства у процесі Гетьманщини треба коротко зупинитися ще на одному доказі, саме допиті на муках. Допит на муках («розиск или питка, мучение, спитка, проба») застосовувався тільки тоді, коли з одного боку провинна підсудного не була абсолютно доказана, а з другого — були вже інші докази, які свідчили про провину допитуваного. Без доказів

⁵¹⁸ Грабина Л. Межова справа на Україні.— С. 11.

⁵¹⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 161.

⁵²⁰ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии.— Т. 73.— Кн. 5.— С. 175.

провини мучити підсудного було суворо заборонено, бо «меншій грѣх, если судія виновного освободит, нежели невинного будет мучить или погубит»⁵²¹. Тому суддя брав до уваги найперше всі докази, якими розпоряджався, а щойно наприкінці застосовував муки і то «с великим розсудженієм» і «опасанієм»⁵²².

Незаперечними доказами провини, на підставі яких можна було застосовувати тортури, були такі: а) обвинувачений намагався утекти з в'язниці; б) признавався до провини у суді перед будь-ким поза розправою; в) обвинувачений раніше грозив покривдженому зробити доконаний вчинок; г) зловився й приймав удома знаних злочинців; д) міняв зізнання, складені раніше в суді; е) повертався до злочину (рецидивіст) та ін.⁵²³.

Перед тортурами у суді відбувався допит («розпрос») у присутності суддів і писаря. Якщо підсудний признавався, мук не застосовувано, заперечував вину — починалися муки. Муки були такі: а) биття «плетьми или розгами», зване також «киевое карание»; б) печення розжареним залізом і, мабуть, витягування (натягання) корпусу людини, бо часто згадується про порушення кісткової системи, суглобів⁵²⁴. Тортурам не підлягала шляхта, духовенство, вищі урядові та знатні люди, розумово хворі, сімдесятилітні і неповнолітні (хлопці до 16, а дівчата до 14 років), вагітні та важко хворі (крім карних справ, убивств та політичних проступків). У деяких випадках тортури повторювано чи застосовувано тричі. Траплялися випадки, що мучено засудженого після вироку⁵²⁵. «Процесс краткий приказной» зобов'язував допитувати на тортурах тільки злодіїв («розпросить с пристрастієм»), але тільки один раз і не довше як протягом однієї години⁵²⁶. Суддям, що застосовували тортури безпідставно або неправильно, грозило важке покарання. Тому надалі тортури зовсім припинено. Усі тортури здійснював кат, званий «мистр» або «палач». О. Лазаревський твердить, що кат був при кожному полковому суді⁵²⁷. Мусив бути також у вищих судах, наприклад, при Генеральному військовому суді,

⁵²¹ Василенко М. П. Матеріяли... — С. 232.

⁵²² Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. — С. 123—124.

⁵²³ Права... — С. 735.

⁵²⁴ Там же. — С. 740.

⁵²⁵ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии. — Т. 72. — Кн. 1. — С. 27.

⁵²⁶ Василенко М. П. Матеріяли... — С. 32, 41.

⁵²⁷ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии. — С. 89.

бо знаходимо згадки, що й там відбувалася «питка» через прикладання до тіла розпечених шин⁵²⁸. Для ілюстрування наведеного подаємо опис «питки» так, як це засвідчує документ. 23 травня 1690 р. в магістратському суді в Стародубі допитували Васка Михайлова, захожого бродягу з Росії, якого звинувачено, що вбив сина Васка Пиліока, Тимоху, з метою грабунку. Спочатку допитували по-доброму, але не помагало. Втім, були ознаки провини обвинуваченого: відібрано у нього коня і сідло вбитого, міняв оборону, мав «подвоєну мову», а також «всѣ жители Азаровские згодними голосами твердили, же через все его мешъканье жадного по нем не вѣдили статку и овшем над теперешнее лице частократные злие о запаленях выходили похвалки», тому «подлуг права посполитого зостал сказаний на пробу до слупа, би был през мистра для виявлення злого его мордерства и подобных ему злого дѣла печень розпаленою потрикротъ з легкости шиною»⁵²⁹.

11. ПРИСУД

Визначення. «Судова тяжба», себто загальний процес, кінчалася звичайно присудом. На означення присуду вживалися різні назви⁵³⁰, серед них найчастіше «декрет», «приговор» і «вирок», рідше «судове рішення», «судове сказання» та «сентенція».

За «Правами...» присуд був «спорного между сторонами дѣла рѣшеніе в судѣ, от судей сочиняемое которим одну от тѣх сторону оправдают, а другую обвиняют»⁵³¹. Отож сторона, що виграла справу, була судом «оправдана», одержувала т. зв. «оправу», а та, що в спорі програла, «впала», була «обвинена». Мовилося також, що той, хто програв справу, «став переконаний правом»⁵³².

Типи присудів. Передовсім розрізняли присуди, видані після проведених розправ — «спорних сторон дѣло, когда правним порядком произведено и по всему как надлежит в судѣ рассмотренно будет»⁵³³. Для них не було окремої наз-

⁵²⁸ Мякотин В. Архив Генерального войскового суда.— С. 147.

⁵²⁹ Миллер Д. П., Плохинский М. М. Стародубского магистрата книга справ поточних.— С. 261.

⁵³⁰ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 98; Права...— С. 190—191.

⁵³¹ Права...— С. 190.

⁵³² Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии...— Т. 73.— Кн. 5.— С. 168.

⁵³³ Права...— С. 190.

ви. Присуди, видані під час відсутності сторони, називалися заочними присудами. Заочний присуд виносили тій стороні, яка не з'являлася у призначений термін до розправи без поважних причин або коли її кликано втретє на звичайний термін. Суд брав до уваги докази тільки присутньої сторони і видавав заочний присуд⁵³⁴. Його правова сила була такою самою, як звичайного присуду, з деякими, однак, полегшеннями під час апеляції. «Процесс краткий приказной» постановляв чітко, що «декрети — проти того, кого позвано, а он не стал, учиненіє, суть важніє, хотя будут в небитность особи выданіє»⁵³⁵. Якщо до суду поступала справа проти приїжджого або й місцевого, але без земельного майна (помісного), а він не з'являвся на розправу, укриваючись перед судом, останній видавав проти нього заочний присуд. Позовник одержував рішення суду і на його підставі міг повести проти засудженого нову розправу у будь-якому суді на території округу, де оскарженого зловлено⁵³⁶.

Присуд, звичайно, видавали після закінчення розправи. Крім остаточних присудів, були знані ще присуди, що видавалися під час розправи. Вони, звичайно, не вирішували повністю спору, тільки його частину, наприклад, щодо деяких закидів. До цього роду присудів належить захищувати ті, що стосувалися доказового судочинства. Як відомо, суд чи межовщик, переглянувши докази, признавав їх одній із сторін. На підставі того признання сторона разом із свідками, наприклад, складала присягу про правдивість своїх зізнань та вказаної нею межі (границі) землі. Це признання доказу суд приймав окремим рішенням, яке часто називали «декретом». Проти нього можна було вносити апеляцію. «Гдѣ до суда которого,— читаємо в одному із правознавчих підручників Гетьманщини,— пред апеляцією присяга которой сторонь приговорена была, а другая сторона апеліовала, то та присяга имѣла бить отложена до того времени, покамест стороны между собой по апелляции раздѣлаются»⁵³⁷.

Того типу «доказові присуди» зустрічаємо також у практиці карних судів. Наприклад, у карній справі покривдженого Тишка Лизуненка проти Михайла Хомути, що велася 1693 р.

⁵³⁴ Права...— С. 192.

⁵³⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 145.

⁵³⁶ Помиляється М. Слабченко, коли думає, що в такому випадку проти оскарженого не виносився присуд; тільки позовник, одержавши зі суду, де вніс позов, виписку, міг на цій основі заскаржити покликаного перед кожний суд, де б він не перебував. Див.: Слабченко М. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 33.

⁵³⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 159.

перед міським судом у Стародубі, суд, беручи під увагу, що обвинувачений «неподозренный ни в чом и лицом жадним не переконаний, ферует в той справѣ декрет з розділу чтиринадцетого, артикулу двадцатого з Статутѣ Кнѣтва Литовского на челоувѣка неподозренного ведлуг которого, яко з початку вконец написано, мает Михайло Хомут за двѣ недѣли от числа сего в середу з трома чолоувѣками, вѣригодними, отприсягнутися, а не винайдет людей, приличних на тое, то ведлуг того ж роздѣлу артикулу и Статуту, паракграфу второго, шкоду платити»⁵³⁸.

Такі доказові присуди були знані також у польському процесі⁵³⁹. Щодо форми присуду «Процесс краткий приказной» розрізняє два типи присудів: короткі та обширні (довгі)⁵⁴⁰. Короткі охоплюють здебільшого сам зміст присуду, обширні (довгі) — крім змісту ще й докладне з'ясування перебігу процесу та мотиви присуду.

Хто видавав присуд. Це питання було вже побіжно заторкнуте у вступі про характер інституції межовщиків. Стверджено, що присуд у ґрунтових справах видають межовщики і суди. Це питання зачіпає незвичайно цікаву справу взаємовідносин межовщиків і суду, відповідно й розподіл їх компетенцій. Поза всяким сумнівом, розправу на ґрунті та розмежування землі вели лише межовщики. Навіть на випадок апеляції суд міг тільки оголосити касацію присуду й передати справу на поновне вирішення іншим межовщикам, званим, звичайно, комісарами. Сам же вір не мав права змінювати присуду, виданого межовщиками. Зате залишається доволі незрозумілим питання, хто видавав присуд, чи, радше, коли це виконував суд, а коли межовщики. Прослідковуючи здебільшого джерела, ми дійшли до переконання, що в ґрунтових спорах присуд звичайно видавали межовщики і тільки в деяких випадках суди.

Діялося це передовсім тоді, коли межовщиків послав гетьман «для слѣдствія», виразно застерігаючи за собою право видачі «рѣшення» (перший випадок). Відбувалося, однак, це рідко. Звичайно гетьман та нижчі судові інстанції доручали межовщикам справу «на фѣнальную децизію и росправу»⁵⁴¹.

⁵³⁸ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года...— С. 31.

⁵³⁹ Rafacz J. Dawny proces polski.— S. 178.

⁵⁴⁰ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 34.

⁵⁴¹ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землеводства в Малороссии.— С. 119.

В іншому (другому) випадку остаточний присуд міг видавати суд, коли йшлося про заочне судочинство. Якщо сторона не з'являлась на розправу, визначену межовщиком на предметі спору та вичерпно не виправдала неявики, межовщик, звичайно, видав присуд, але мусив його представити «до апробації опредѣлення надлежащего суда»⁵⁴². У цьому випадку межовщики видавали присуд, який, однак, вимагав погодження суду. Причина цього полягала, очевидно, у заочному судочинстві. Сторона, проти якої виносили присуд, не брала участі в розправі, тож, щоби їй не сталася кривда, суд для певності перевіряв й затверджував рішення межовщиків.

Дещо інакше малася справа з видачею присуду під час спору, що вівся на межі двох або більше судових округів. У цьому випадку (третьій випадок), як відомо, спір розглядали межовщики обох судів. Якщо вони годилися на спільне рішення, то мусили, розмежувавши спірний ґрунт «о том в судѣ надлежащий со мнѣніем представить рѣшеніе, по правам учинить и декретом утвердить имѣет»⁵⁴³. Тут межовщики взагалі не видавали присуду, тільки щось на зразок його проекту, який суд міг затвердити або відхилити.

Це «мнѣніе» межовщиків створює враження фахової думки знавців. Але межовщики й у цьому випадку не були лише знавцями. Вони ж видавали рішення, яке оголошували сторонам і на яке сторони могли вносити протест. Межовщики також розмежовували спірні ґрунти, встановлювали граничні знаки та мали право дозволити одній із сторін затримати предмет спору у своєму посіданні до остаточного вирішення справи. («Спорние же ґрунта до слѣдствія других межовщиков имѣют битъ в держаніи тоей сторони, которой держать тѣж межовщики первѣе узнали»)⁵⁴⁴.

Подібно діялося і у тих випадках, коли межовщики не погоджувалися на спільне рішення. Тоді кожен із них складав звіт про проходження справи і його разом із власною думкою («мнѣніем») надсилав у суд. Суд видавав присуд на основі думки одного з межовщиків і оголошував його сторонам та межовщикам, які й виконували цей присуд на предметі спору, або призначав інших комісарів, що мали простежити справу від початку⁵⁴⁵. Ідентичне судочинство передбачав польський граничний процес, де різноманітні

⁵⁴² Права...— С. 501.

⁵⁴³ Там же.— С. 505.

⁵⁴⁴ Там же.— С. 504.

⁵⁴⁵ Там же.— С. 505—506.

(розбіжні) думки підкоморіїв йшли до трибуналу, який унаслідку видавав присуд⁵⁴⁶.

Нарешті четвертий випадок, у якому суд видавав остаточний присуд. Це відбувалося під час апеляції. При внесенні апеляції відкличний (касаційний) суд вислав на ґрунт нових комісарів. Якщо вони визнавали рішення своїх попередників несправедливим, тоді видавали нове рішення й проводили нове розмежування. Але якщо вважали попереднє рішення правильним, тоді «потвердить и с мнѣніем тое все дѣло в судѣ отдавать имѣют, а суд оное дѣло апробовать и по правам рѣшить должен»⁵⁴⁷.

Крім названих, не знаходимо більше випадків, під час яких присуд видавав би суд. Традиційно видавав його межовщик. Згадують про це «Права...»⁵⁴⁸, які на межовщика накладають обов'язок «оправдать сторону», яка пред'явить більш достовірні докази. Видавши присуд, межовщики відсилали сторону в суд, який і здійснював покарання. Це вказувало, що рішення межовщиків було рівнозначне із судовим вироком і воно становило важливу ексекуючу підставу судочинства, очевидно, якщо ставало правосильним. Його можна скасовувати тільки через апеляцію. Згадує про це, між іншим, Ф. Чуйкевич: «А естли потреба укажет,— пише він в одному із своїх творів,— обвиненного для ексекуюці на нем учиненія отослатъ в суд полковій или генералній, то б и отослали при декретѣ своем межовщиком и комисарском»⁵⁴⁹.

Про ці межовщицькі та комісарські вироки знаходимо в Ф. Чуйкевича чимало згадок. Дослідник виразно стверджує, що лише межовщики мали право «розбирати й окончити крайне» всі ґрунтові процеси⁵⁵⁰.

Цю ж думку обстоюють і пізніші дослідники процесового права Гетьманщини. Наприклад, А. Міллер категорично стверджував, що межовщицькі рішення не підлягали ніякому подальшому розглядові чи апробації, вони могли бути скасовані лише через апеляцію⁵⁵¹. Так діялося перед реформою Розумовського, як теж і після впровадження підкоморських судів.

⁵⁴⁶ Lachowski S. Processus indiciarins granicialis Regni Poloniae...— P. 166—167.

⁵⁴⁷ Права...— С. 503.

⁵⁴⁸ Там же.— С. 493.

⁵⁴⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 143.

⁵⁵⁰ Там же.— С. 139.

⁵⁵¹ Миллер Д. П. Очерки...— С. 85, 187.

Д. Міллер повідомляє про дуже цікаву для нашого питання справу ґрунтового процесу з 50-х рр. XVIII ст., яка велася між військовим товаришем Оріхівським, капітаном-поручником Терновіотом та Переяславським Михайлівським монастирем. Гетьман передав справу межовщикам. Ті видали присуд. У зв'язку з тим, що межовщиків визначав гетьман, їхній суд уважався гетьманським судом, тому апеляція справи пішла до Колегії закордонних справ. Росіяни, не розібравшись як слід в українському праві, віднесли суд межовщиків не до суду *sui generis*, а тільки до «слідствія», наказали справу рішати перед звичайним козацьким судом. Гетьман зайняв іншу позицію і, надіславши в Москву обширний меморіал, спонукав сенат змінити рішення. Він писав: «В виду отсутствия в Малой Россіи особых подкоморских судов для разбора межевых споров всякій раз, когда в том представляется надобность, употребляются по резолюции гетмана нарочные старшины-коммисары, назначаемые полковими судами или генеральным, *рѣшенія коммисаров имѣют такую же силу, как и рѣшенія подкоморых, так что в рѣшеніи земельных споров коммисарами никакой отмѣны малороссійскому правному порядку нѣт.* Таким именно коммисарским судом и было рѣшено дѣло Михайловского монастыря, а потому и новой пересмотр его судом является излишним и незаконным»⁵⁵².

Ці авторитетні слова найвищого судді Гетьманщини — гетьмана остаточно розвіють усякі сумніви щодо питання, хто видавав остаточно присуди у ґрунтових процесах. Видавали їх межовщики, а згодом підкоморії. На загальні суди переходило це дійство тільки в декількох виняткових випадках.

Це не міняє думки про те, що після видачі правосильного присуду межовщиків гетьмани часто видавали ще свої універсали на присуджені посілості. Гетьманські універсали заміняли в деяких випадках присуд межовщиків, а саме коли гетьман застерігав собі право вирішення спору⁵⁵³. Тоді він видавав присуд у формі універсалу. Наприклад, у спорі Григорія Павловича із синами колишнього полтавського полковника Черняка за млини на ріці Ворсклі гетьманські межовщики провели лише слідство і «весь собранный матеріал представили гетману, а гетман, разсмотрѣвъ обстоятельства спора, *рѣшеніе свое объявил в формѣ универсала*»⁵⁵⁴.

⁵⁵² Миллер Д. П. Очерки...— С. 95.

⁵⁵³ Василенко М. П. Пам'ятник української правничої літератури...— С. 128.

⁵⁵⁴ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии.— С. 87—88.

Частіше гетьманські універсали були видавані вже після присуду межовщиків на прохання зацікавленої сторони, яка бажала скріпити здобутий присуд пошануванням гетьманського наказу. Пізніше після гетьманських універсалів появилися ще царські «жалувані» грамоти. Тут описувалося володіння, наділене грамотою, котре нею також затверджувалося⁵⁵⁵.

Про те, що універсали не заступали завжди присудів, свідчить згаданий вище приклад спору Марії Лизогубівни-Бутовичевої у 1719 р., який закінчився угодою. Для більшої певності вона попросила у гетьмана універсал. Гетьман не відмовив і видав універсал, в якому написано: «Панѣ Бутовичева, осаулина енеральная, на опредѣленіе до своего владѣнія грунта просила нашего потверженія. За чим мы, гетьман, тое ей прошение прийнявши, ствержаем сим унѣверсалом так предреченную паном сотником менским з урядниками березинскимы между городницкимы и ей, паней Бутовичевой, землямы учиненную границу, якої всѣ оной же паней Бутовичевой, тоєю ж границею по више объявленних урочищах опредѣленіе грунта, позволяючи ей онимы зуполне владѣти и всякие з них по своей волѣ отбирати пожитки...»⁵⁵⁶.

Видача присуду. Провівши розправу, суд стверджував, що «болших доводов не потребует» і «по радѣ товариской вглянувши у право», видавав присуд»⁵⁵⁷. Відбувалося це так: після закінчення доказового судочинства суддя доручав писареві підготувати виписку з актів цілої справи («во всѣх росправочних дѣлах виписки з дѣла сочинять вѣрние»). Писар це виконував без допомоги канцеляристів. Виписка прочитувалася сторонами, а вони, визнавши, що виписано правильно, підписували. Виробилася навіть спеціальна діловодна формулка, яку сторони кожна зокрема вписували перед підписом. Стороженки наводять таку формулку: «К сей выписке, что она с подлѣним дѣлом сходна и выписано все и на судей подозрѣнія никаких не имѣет челобитчик Н. Н. руку приложил»⁵⁵⁸.

Коли сторона піддавала сумніву точність або правдивість виписки, суд наказував її виправити або доповнити відповідно до його ухвал. Після цього писар дописував до цієї виписки за вказівкою суду постанови, що стосувались справи, і, під-

⁵⁵⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 143.

⁵⁵⁶ Там же.— С. 520.

⁵⁵⁷ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии.— С. 184.

⁵⁵⁸ Стороженки. Фамильный архив.— С. 650.

писавши, подавав суддям «к слуханію». Після цих вступних чинностей судді приступали до формулювання присуду, який зобов'язані були здійснити протягом трьох днів⁵⁵⁹.

Присуд виносився, мабуть, на закритому засіданні. У ньому брали участь усі судові особи, які були присутні на розправі. Вони мусили заявити про свій погляд на справу і висловити думку щодо присуду. Якщо погляди співпадали, оголошувався присуд. Коли існували розбіжності в думках, вирішували справу голосуванням. При однаковому числі голосів право на рішення мав ведучий суду. Якщо тривалий час присуду не оголошено, судді мали право змінити думку і відкликати свій голос, але цю зміну повинні були належно обґрунтувати⁵⁶⁰.

Після реформи гетьмана Розумовського зустрічаємо в Генеральному військовому суді щось на зразок *votum separatum*. Якщо якийсь член суду чи суддя не погоджувався з поглядом більшості на присуд, то був зобов'язаний «письменно подавати свої мнѣнія с ясным показанием, каких ради причин он с протчими не согласен»⁵⁶¹. Чи практикувалося це раніше і чи було воно в інших судах, невідомо. Траплялося також таке, що судді не вміли знайти відповідного рішення. Тоді мали право звертатися за консультацією до вищого суду.

Присуд видавався і підписувався у будні дні перед полуднем; якщо ж йшлося про важливі кримінальні справи, у цих випадках можна було видати присуд навіть у свято. Присуд виготовлявся у суді або на місцях, де відбувалася розправа. Оформлялося його під загрозою скасування тільки письмово. Підписували присуд усі судді й писар. Присуд складав писар «по согласию судій с подсудком». Був у цьому цілком вільний. Писав самостійно, а не під диктовку судді. Про це свідчать такі слова Ф. Чуйкевича: «Тот писарем битъ достоин, кто рѣшение изумѣет написать на цедулѣ кратко и ясно, а который мажет на тетрадах судовие приговори, тот имени писарской не годен»⁵⁶².

Якщо присуд видавали межовщики, тоді заходили деякі зміни в судочинстві, наприклад, присуд видавано безвідкладно, безпосередньо після розправи⁵⁶³. Якщо ж розправу вів один межовщик, відпадало, очевидно, всяке обговорення і голосування над присудом. У цих випадках не знаходимо

⁵⁵⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 34; Права...— С. 97.

⁵⁶⁰ Права...— С. 190—191.

⁵⁶¹ Владимирский-Буданов М. Акты по управлению Малороссию...— С. 125.

⁵⁶² Василенко М. П. Матеріяли...— С. 98.

⁵⁶³ Там же.— С. 78.

згадки про виписку із справи писарем. Межовщик розмежував спірні ґрунти, визначав границю межовими знаками і тут же видавав стороні, що виграла, «лист свой судовій с печатю своей и подписом руки»⁵⁶⁴.

Загальнозобов'язуючої форми присуду не було. Право залишало це за суддею. Наприклад, «Акцес...» це виразно санкціонував, стверджуючи, що «приговори в приказах всякие по хотѣнию судейскому, сочиняются, як они схотят, и им уподобается»⁵⁶⁵.

Залежно від уподобань судді присуди, як згадувалося, були короткі або довгі (обширні, розтягнуті). У короткому вміщувано на початку інформацію про сторони, потім викладався зміст присуду, а також його мотиви: фактичні й законні, врешті проставлялася дата запису в судову книгу, яка й уважалася датою видачі присуду.

Деколи порядок мінявся. Мотиви присуду подавано наперед, і то у формі короткого реферування справи, а щойно далі йшов власне зміст присуду. Нерідко судді видавали зовсім лаконічний присуд. Зміст присуду попереджувала формулка: «По силѣ оних прав Малороссійских і по обстоятельством дѣла в судѣ Н. Н. приговорено слѣдующее»⁵⁶⁶.

У довгих (обширних) присудах суд з'ясовував проходження цілої розправи. На початку переказував фактичний матеріал позову, далі — «допрос» оскарженого, «улику» позовника і «оправдання» оскарженого. Тут перераховувалися також усі докази, подані сторонами, і з яким результатом їх проведено.

Дальшим обов'язком суду було «искать артикулов приличных»⁵⁶⁷, себто підтягувати розглядувану справу під правні статті та постанови обов'язкових кодексів. Якщо не було відповідної постанови, суд міг покликатися на зразки «инших прав прикладом християнских». Ці правні постанови суд нерідко записував дослівно. Після цього судді «в оборот кладуть резони, вибѣраючи силу з дѣла и артикулов правних к сему, что надлежит и чим якую рѣчь децѣдовать»⁵⁶⁸.

Часом посилення на правові постанови було поміщено після викладу змісту присуду. Дуже часто складові присуду, саме зміст і з'ясування фактичного, а поряд правового стану справи подавалися впереміш, і їх не можна було розрізнити

⁵⁶⁴ Василенко М. П. Матеріали...— С. 78.

⁵⁶⁵ Стороженки. Фамильный архив.— С. 650. Див. також: Василенко М. П. Матеріали...— С. 34.

⁵⁶⁶ Стороженки. Фамильный архив.— С. 538.

⁵⁶⁷ Инструкция о судах 13-го июля 1730 года.— С. 147.

⁵⁶⁸ Стороженки. Фамильный архив.— С. 650.

й з'ясувати, що є власне змістом, а що мотивами присуду»⁵⁶⁹. Наприкінці подавалася дата запису вироку в судову книгу.

Ці обширні присуди нерідко набирали величезного обсягу. Один із них, видрукований О. Лазаревським, охоплює сім сторінок друку великої 8°, У ньому наведено, зокрема, *in extenso* всі висновки сторін і зізнання свідків⁵⁷⁰.

Згодом виробилися відповідні формулки, якими й починався текст присуду, наприклад: «мы теды с притомностю товариств, прихилияючие до рады товариской и до суда нашего принадлежних особ... приказуем»⁵⁷¹. Часто замість слова «приказуем» знаходимо «осудилисмо», «присудилисмо» («присудилисмо и прикрыли сим декретом и судом нашим»), або «винайшлисмо декрет» і т. ін. У XVIII ст. майже кожен присуд писався від імені царя «по указу Его (Ея) Императорского Величества суд полковый Н. Н. слушав дѣла» і т. д.

Для ілюстрації сказаного наводимо один, так би мовити, зразковий текст присуду, вміщений у «Процессе кратком приказном»: «По указу Ея Императорского Величества, суд полковый Н. Н. слушав дѣла по челобитю Андрея Недопиталского на Ивана Заехалского у бою от него, Заехалского, ему, Недопиталскому, учиненом, согласно приговорили: ему ісцу, Недопиталскому, в иску его отказать, а отвѣтчика Заехалского отправитъ для того, что он того бою в челобитѣ своем і во улѣки своей и свѣдетelmi не довел, а отвѣтчик в допросе своем и во оправданіи того бою запирался, да и свѣдители, на которых істец і отвѣтчик во свѣдетелство зсилается, Иван Туранский, Михайло Штурмовский і Василь Рухмановский, согласно, под присягою, показали, что они такого бою не видѣли, а в правах малороссийских, в порядку, артикулах права майдебурского напечатано: на свѣдетелей кто шлется, а не доведет, впадает в своей рѣчи, того ради одному истцу Недопиталскому і отказать, а сей приговор записать в книгу 1734 года августа 21 д[ня]»⁵⁷².

У присудах межовщики основну увагу звертали на встановлення предмета спірного ґрунту та визначення меж. Вони

⁵⁶⁹ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 80. Так само було й у польським судочинстві. Вже А. Коровицький підкреслив це: «Racze atoli prawne osobnego mieysca w dekrecie nie mają, lecz sama decyzya na nich opierana і przeplatana bywa». Коговіцкі А. *Proces cywilny litewski*...— S. 149.

⁵⁷⁰ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 80.

⁵⁷¹ Актовые книги Полтавского городского уряда.— С. 144—145.

⁵⁷² Василенко М. П. Матеріяли...— С. 34—35.

дуже детально описували весь хід розправи і, зокрема, куди проведено межу, чим її закріплено, наприклад, висипано кіпці, вбито палі, викопано рови, ями тощо⁵⁷³. В обов'язки межовщика входило не лише визначення межі, а й її стійке закріплення на ґрунті та «в письмі» у т. зв. комісарському акті⁵⁷⁴. Деколи вимагалось (за російським зразком) ще рисування планів («чертежей») обстежуваної землі. Наприклад, комісія, яка розмежовувала 1732 р. землю бунчукового товариша Іскрицького, визначивши межу, зробила ще поміти ґрунту та виготовила план («чертеж»)⁵⁷⁵. Під час ґрунтового спору за право власності, що відбувся 1733 р., межовий комісар так запротоколював своє розмежування: «я tedy в-сланий, покинувши тое пенное мѣстце, о що завод есть, а сполняючи указ рейментарский, по своему розсужденію казалем опредѣлити будущий волний степ й отъехалием того великого степу до села Вечурок, на сем боку Переводу лежачого, якби на чверть миль, а до Пѣрятинских сюд, до Малютинец, й інших, на милю. І взявши початком граніцити, от могили великой, против Вечурок стоячей, неподалече от шляху Пѣрятинского до Кіева едучого, на том боку шляху і селом Пѣрятинским, тут зараз на той могилѣ казалем вчинити копец, а граничачи до рѣчки Оржиці й ідучи до двох могил, положилось по ровном степу копцов чотири, на двох могилах, в куті стоящих, шестий копец...»⁵⁷⁶.

Деколи означувано й описувано межу лише природними знаками, як, наприклад, це бачимо в присуді справи монастиря Котошинського, раніше Семигородського. Тут ішла межа: «От вершины рѣчки Котошинки, логом поза вершиною у Крутобережку, ровчак от Монюковки текуцій, Крутобережкою, у Язвинки урочище, том урочищем у Голое болото, с Голого болота у Чарние лѣски, оттоль ложком у Дегтяровскій ложок, с того ложка у Дубовіе корки, от Дубових корок у Елчаков, из Елчакова у Вепринку рѣчку, Вепринкою до Котошинки рѣчки, которая впадает у Вепринку»⁵⁷⁷.

Крім визначення межі вирок межового судді містив часто ще мериторичні накази. Найчастіше наказувалось стороні, яка програла справу, повернути предмет спору до первісного стану («межу или грань порченную или переоранную

⁵⁷³ Права...— С. 506 та ін.

⁵⁷⁴ В XVI ст. опис проведеного межування називали «ободницею» (Грабина Л. Еволюція стародавньої техніки межування на Україні.— С. 6).

⁵⁷⁵ Грабина Л. Межова справа на Україні.— С. 7.

⁵⁷⁶ Стороженки. Семейный архив.— С. 220.

⁵⁷⁷ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— С. 378.

паки пред межовщиками по прежнему подчинить»⁵⁷⁸), водночас строго заборонялось на майбутнє тривожити того, хто виграв справу. Наприклад, у спорі спадкоємців Петра Уманця присуд випав 17 грудня 1726 р., а в ньому вміщено наказ позовникам, щоби вони «грунтами і другими угодіями не интересувалися и жадного в спокойному тих означенних движимих и недвижимых добр заживаню мененним Петра Уманця дочерям [викликаним] не чинили препятствия, но имѣють оние, яко наслѣдници, тими позосталими по смерти отца своего Петра Уманця добрами, тако ж подданими покойно владѣть»⁵⁷⁹.

Сторона, що програвала спір, була зобов'язана повернути противникові всі його кошти — видатки й затрати («протори и убитки»), а саме: а) судові оплати, які суд поніс в часі розправи на користь судді, писаря, возного й інших судових осіб; б) особисті видатки на утримання (харчування, нічліг і т. ін.), звичайно, за кожний день по гривні; в) оплати, покладені на сторону за невинувдану неявку на розправу; і нарешті г) за відшкодування «гвалту», наприклад, при насильнім захопленні посідання і т. ін. Крім того, суд був зобов'язаний «грунт грунтом нав'язати», себто скривдженому вимірити стільки ґрунту «прихватчика», скільки він безправно в нього захопив⁵⁸⁰. Суд або докладно з'ясовував, що програючий зобов'язаний повернути виграючому, або тільки загально наказував «выклады от мала и до велика... вси пополнить»⁵⁸¹.

Водночас суд та, зокрема, межовщик були зобов'язані це все присудити виграючій стороні навіть «без позову», отже, з уряду, і то «не откладая отнюдь до иного часа і на иний суд»⁵⁸². Сторони звичайно пред'являли судові на письмі перелік коштів і втрат, який власноручно підписували. Суд тримався встановленого тарифу. Проте сторони могли й домовлятися щодо коштів, і тоді суд переступав межу, встановлену тарифом⁵⁸³.

Цікаво зауважити, що Гетьманщина, йдучи за зразками Литовського статуту, мала окреслені реченці, в яких належало сплачувати присуджений судом грошовий правіж. Залежали вони від розміру боргу. Саме борг до 50 кіп грошей треба було заплатити до двох тижнів від часу присуду, від 50 до 100 кіп грошей — до чотирьох тижнів, від 100 до 500

⁵⁷⁸ Права...— С. 514.

⁵⁷⁹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 140; Права...— С. 215—216.
⁵⁸⁰ Там же.

⁵⁸¹ Актовые книги Полтавского городского уряда.— Вып. 2.— С. 15.

⁵⁸² Василенко М. П. Матеріяли...— С. 140.

⁵⁸³ Права...— С. 216—217; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 53.

кіп — до дванадцяти тижнів, від 500 до 1000 — до 24 тижнів. Ці реченці не поширювалися на сплату боргів, що спирались на письмові записи, бо вони зразу були сплачені.

Наприкінці присуду чи угоди поміщувалося часто постанову про т. зв. *заруку* (запоруку). Були це згори накладені судом або узгоджені сторонами квоти грошей, які сторона зобов'язана оплатити, якщо порушила присуд чи угоду. Заруку сплачувалося на користь державної скарбниці, церков, монастирів і т. ін. Деякі правознавчі підручники Гетьманщини обстоюють думку, що присуд без заруки був нечинним.

Велике значення мала зарука, звана також «закладом», під час ґрунтових спорів. Її часто устанавлювали для забезпечення недоторканості межових знаків, поставлених межовщиком або погоджених між сторонами. У згадуваному спорі максаковських ченців, який закінчився угодою, сторони згодилися встановити заруку з метою закріплення визначеної границі поміж їх ґрунтами. Про це у протоколі розправи мовиться: «теды, приятельское межи собою обѣдвѣ стороны при нас, высланных о ґрунта на термин виконання присяги, помѣрковане и вѣчное постановлене учинивши, *добровольный заклад*, тысячу зол[отих] полских на себе вложили: если духовная сторона против сего любительного постановления проступить и за копцами якую шкоду учинет, менованый заклад належному пастиревѣ своему заплатитъ повинна; если зась Менская сторона сему приятелскому полюбовному контрактове выкочитъ и за копцем утыск учинить, то предреченый заклад до скарбу войскового внести повинна будет»⁵⁸⁴.

Розмір заруки не повинен був перевищувати вартості предмета спору. Він згідно норм, звичайно, становив одну третину або й менше⁵⁸⁵.

Оголошення присуду та вписування його у книги. Після ухвали присуду наставало його оголошення. Якщо суд видавав його безпосередньо після закінчення розправи, тоді присуд не оголошувався. Однак часто суд міг відкладати остаточне прийняття і оголошення присуду на пізніший термін, але не довше, як на три дні, бо зобов'язуючі приписи вимагали оголошення його найпізніше через три дні після розправи⁵⁸⁶.

Присуд мусив бути викладений на письмі. Угода і взагалі всі інші судові рішення та ухвали — також. Підписували

⁵⁸⁴ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии.— С. 126.

⁵⁸⁵ Права...— С. 192.

⁵⁸⁶ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 98.

його власноручно судді, а писар прибивав печатку суду. Оголошуючи присуд, суддя, як правило, читав з написаного.

Перед оголошенням присуду суд призначав окреме засідання, на яке викликав обидві сторони. Деякі правознавчі джерела вказують на обов'язкову присутність сторін (навіть під загрозою програту справи) під час оголошення присуду. «Рѣшеніе суда должно быть при битности обоих сторон, и если бы для выслушанія рѣшенія кто не явился, упадет в речи»⁵⁸⁷.

Після оголошення присуду видавався його «правій стороні», себто тій, що виграла спір. На прохання «сторони обвиненої» їй вручалася копія присуду⁵⁸⁸. Присуд і його копії виготовляв писар. Він зобов'язаний був це виконати найдалі до тижня під загрозою високої грошової кари. Після оголошення присуду писар вписував його зміст у книгу вироків. Межовщики вписували у свої «межовщицькі» книги, у які, крім «комісарських вироків», вносилися усі «розправні письма» та все те, що стосувалося справи щодо того чи іншого ґрунту і прав на нього. Тому ці «межовщицькі» книги якоюсь мірою нагадують нинішні ґрунтові книги. Крім того, сторони мали право вписувати зміст присуду до книг свого міського чи іншого судів. На випадок потреби як суд, так і межовщики видавали сторонам копії й виписки із тих книг. Складав їх писар, а підписував межовщик. Акти справ зберігались в архіві суду. У часи, коли діяли постійно межовничі суди, межовщики зберігали акти у себе.

Погляди на правову силу присуду в ґрунтовому процесі були різні. Один із них можемо знайти у заповіті вдови глухівського протопопа Максима Софоновича, укладеному 1724 р. У нього висловлений погляд, що, мовляв, «посполитое право должно быть сильнѣе судебного декрета, если послѣдній противорѣчит етому посполитому праву»⁵⁸⁹.

У зв'язку з цим сторона, яка виграла процес, старалася ще додатково скріпити присуд повагою гетьманського наказу, тим паче, що гетьманські даровизни були одним із головних джерел земельної власності. Тому вона (сторона) дуже часто зверталася до гетьмана з проханням видати універсал на присуджені їй маєтності, у чому гетьман не відмовляв, зокрема, коли йшлося про визначних та відомих осіб.

⁵⁸⁷ Василенко М. П. Матеріяли.— С. 59, 193.

⁵⁸⁸ Стороженки Фамильный архив.— С. 124—125; Права...— С. 191; Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 33.

⁵⁸⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— Т. 2.— С. 498.

Так, 12 листопада 1729 р. Генеральний військовий суд прийняв присуд у справі Марії Прокоф'євої, жінки чернігівського хорунжого, проти бунчукового товариша Павла Скоропадського, а вже 19 листопада того ж року, отже, рівно за тиждень, появився у тій же справі універсал гетьмана Апостола: «Мы, прето, гетьман,—голосив універсал,—по силѣ данной нам високомонаршой его імператорского величества грамоти, имѣючи власть всякие войсковие и гражданские устраивать порядки, и согласуючи тому з суда войскового енералного виданному декрету велѣли сей з канцеляріи войсковой енеральной видать унѣверсал, чрез которій яко помянутое село Суличовку ей паней Маріи Прокофѣевой, хоружиной полковой чернѣговской, конфѣрмуем, так, аби пан полковник чернѣговскій, старшина полковая тамошня, а особливе сотник бѣлоускій з урядом, вѣдая о сем нашем унѣверсалу, жадной и наименшой во владѣннїи тоей маенности ей, паней Прокофѣевой не чинили трудности и перепони, войт зась, того села Суличовкы, с посполитимы людми (кромѣ козаков, которие не нарушно при своих волностях зоставати мают), надлежащую подданскую повинность и послушание ей, паней Прокофѣевой, отдавали, мѣти хотим и рейментарско и приказуем»⁵⁹⁰.

«Пересуд» та інші оплати. Крім оплати на користь сторони, що виграла, сторони сплачували також певні суми для суду. Кожний письмовий акт, починаючи від позову і закінчуючи копією присуду, належало оплатити. Під час ґрунтових процесів оплачувалися усі межові знаки, кіпці і т. ін. Крім того, судді та інші судові особи брали плату за дорогу, побутові послуги і т. ін. Втім, коли на спірний ґрунт з'їжджалися межовщики двічі, тоді перші межовщики одержували тільки половину оплат.

Дуже цікавою була оплата від присуду, званого «пересуд» або «пересудок»⁵⁹¹, яка є не чим іншим, які тільки *ramiętny*, знаним у польському процесі⁵⁹². Одні джерела підкреслюють зв'язок цієї оплати з видачею присуду, інші — проведенням усієї розправи («Судія за словесній суд виновного берет пять грошей пересуду»). Розмір пересуду залежав від характеру присудженого правіжу або кількості кіпців, зокрема довжини визначеної границі, на якій зроблено кіпці. Згодом у цьому визначився навіть постійний тариф.

⁵⁹⁰ Василенко М. П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729—1730 гг.— С. 423.

⁵⁹¹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 142, 191, 279 та ін.

⁵⁹² Rafacz J. Dawny proces polski...— S. 183—185.

Наприклад, «Екстракт із статута»⁵⁹³ наказує брати по два гроші від кіпця, «Покажчик магдебурзького права»⁵⁹⁴ дозволяє брати за «словесний суд» по п'ять грошей «пересуду», від наріжних кіпців — 24 гроші, середніх — 12, а там, де на межі не сипано кошців, — 12 грошей від кожних п'яти шнурів межі. Ці оплати перейнято з Литовського статуту. Змінилася тільки їх платіжна квота.

Можливо, що «пересуд», подібно до *ramietne*, брав суддя за пам'ятання присуду ще тоді, як не було книг. Після заведення постійних судових книг, зокрема книг, в яких записувалися присуди, ця оплата зникла. Мабуть, тому у присудах з XVII і XVIII ст. не зустрічаємо згадок про «пересуд».

Угода. Спори не завжди кінчалися присудами. Дуже часто сторони, не дочекавшись присуду, уклали угоду, тим паче, що угода мала ту силу, що й присуд: «мир такову важность имѣет, как и декрет, от котораго не апелюют, хотя б был и неправный»⁵⁹⁵.

На означення угоди уживалися різні назви: мир, примирення, мирові прошення, помірковання, добровільне прошення, угода, згода і т. ін. Сторони могли укласти угоду у ході процесу або поза ним і без нього. Вони, маючи суперечку та бажаючи її мирно полагодити, у суді склали угоду, а суд, узявши її до відома, накладав на них грошову за поруку, яку мусила платити сторона, що першою порушила угоду. О. Лазаревський описує таку угоду. Її уклали дві полтавські пані 1678 р. Ставши перед судом, вони сказали: «Панове! По неуважных посварах наших сусидских прийшлисьмо тепер зобополне до вычстои угоди, хотячы в першій любви сусидській жити і посваров промеж собою понехавши от сего часу. Просьмо, панове, нехай то буде відомо милостям вашим и задля ствердження может бути впысано в кныги мискіе полтавскіе»⁵⁹⁶. Суд стверджував «помиркованя сей згоди», записував її у свої книги і встановлював за поруку до державного скарбу в розмірі 1000 золотих.

Частіше уклали угоду під час процесу. Наприклад, угодою закінчився довготривалий ґрунтовий процес Максаківського монастиря⁵⁹⁷, процес Марії Лизогубівни-Бутовиче-

⁵⁹³ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 279.

⁵⁹⁴ Там же.— С. 191.

⁵⁹⁵ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 210.

⁵⁹⁶ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии.— Т. 75.—

Кн. II.— С. 254.

⁵⁹⁷ Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевлания в Малороссии.— С. 124.

вої з 1719 р.⁵⁹⁸, процес Василя і Семена Савичів, що відбувався у Генеральному військовому суді⁵⁹⁹ та ін. Часом укладалася угода поміж сторонами на самому початку розправи. Тоді записувано її текст, зазначаючи, що «без обширних і писання отнюд недостойних контраверсій таковий справи вчинилася кінець»⁶⁰⁰. Інколи сторони доходили до згоди щойно після припинення судової розправи, але ще перед видачею присуду. Тоді вони повідомляли про це суд окремою «челобитнею», а він здержувався з присудом і укладав угоду⁶⁰¹. Деякі правознавчі збірники вимагали при укладенні угоди дотримання різних формальностей, наприклад, двох свідків і т. ін. Проте у практиці таких формальностей не зустрічаємо.

12. ВІДКЛИЧНІ (КАСАЦІЙНІ) ЗАСОБИ

Загальні уваги. Відкличні (касаційні) засоби, які знав процес Гетьманщини — одне з найбільш неясних питань. Передовсім нез'ясованою залишається проблема, чи відкличні (касаційні) засоби слугували сторонам лише при остаточних рішеннях-присудах, чи також інших проміжних судових умовах. На загал джерела вказують, що існувала можливість подавати касацію на різні судові рішення. Про це свідчить знана вже засада, що на випадок, коли суд призначав присягу одній стороні, протилежна могла зголосити касацію проти цього доказового рішення, і у цих випадках суд утримувався від заприсяження сторони до часу вирішення касації. З того виходить, що відкликалося вступне рішення⁶⁰². На це вказує також постанова розд. 17, арт. 9 «Прав...», яка на випадок, коли розправу провадив помічник межовщика (підмежовщик), дозволяє перед остаточним вирішенням спору внести скаргу на його судочинство і домагатися, щоб розправу по-новому вів сам межовщик⁶⁰³.

Певний сумнів з цього питання висловив Ф. Чуйкевич. Його погляд, викладений у «Суде и розправе...», супе-

⁵⁹⁸ Василенко М. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729—1730 гт.— С. 519.

⁵⁹⁹ Там же.— С. 645.

⁶⁰⁰ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года.— С. 18.

⁶⁰¹ Права...— С. 167 та ін.

⁶⁰² Василенко М. П. Матеріяли...— С. 141; Права...— С. 503.

⁶⁰³ Права...— С. 508.

речить з іншими джерелами. Згадуючи про апеляцію, зокрема винятки, яких не допускала апеляція, Ф. Чуйкевич поміщає між ними апеляцію відносно вступних рішень. Він пише: «От позов, тоєсть от начатия справи не допущать апелювати, но развѣ по рѣшеніи главной рѣчи»⁶⁰⁴.

Виходить, що апелювати можна було тільки остаточні рішення справи. Можливо, що Ф. Чуйкевич хотів цими словами підкреслити недопустимість внесення апеляції на позов ще перед проведенням розправи, або вони засвідчують його реформаторство та саме бажання якнайбільше обмежити просування справ шляхом касаційних заходів, викликаних нечинністю та неузгодженістю судових постанов.

Друге загальне питання щодо відкличних (касаційних) засобів зачіпає справу, проти кого звернені були касації — проти судових постанов чи теж і проти суддів, які видавали ці постанови? Це питання в'яжеться з іншим питанням, а саме про типи відкличних (касаційних) засобів, бо від типу касації залежало її підтвердження або заперечення.

Відкличні (касаційні) засоби Гетьманщини можна поділити на три типи: а) апеляцію (протест), б) скаргу на суддів і в) повернення до первісного стану (*restitutio in integrum*), зокрема поновлення правосильно закінченого судочинства. Тут звертаємо увагу на раніше поставлене питання. В апеляції заскаржувався присуд чи інша судова постанова і вимагалось їх змінити. Хоч скасування чи зміна оспореного рішення мусили певним чином заторкувати честь суддів, що його видавали, проте це ніяк не зачіпало їх особистих інтересів, а якщо зачіпало, то тільки у незначній мірі. Раніше кожен змінений присуд грозив суддям утратою суддівської посади, обтяжував їх обов'язком повернути стороні, що виграла, кошти та заплатити грошову кару. Однак згодом це призабувалося, хоч і не зовсім, бо при апеляції у ґрунтових процесах межовщики відповідали сторонам за несправедливі присуди.

По-іншому відбувалося із скаргою на суддів. Її оскаржувано не проти винесеного ними рішення як такого, а проти них як суддів узагалі. Наприклад, при заочних присудах Ф. Чуйкевич радив покривдженій стороні, щоби межовщика «позвать в суд главній на срок завитій»⁶⁰⁵. Це діялося також тоді, коли суддя відмовлявся прийняти апеляцію⁶⁰⁶. У цих випадках оскаржений суддя мусив з'явитися особисто перед

⁶⁰⁴ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 100.

⁶⁰⁵ Там же.— С. 142.

⁶⁰⁶ Миллер Д. П. Очерки...— С. 220.

апеляційним судом⁶⁰⁷, а коли скарга виявилася виправданою, був зобов'язаний повернути стороні всі її витрати, а крім того, як зазначалось, платив за свої «погрѣшення» грошову кару⁶⁰⁸. Водночас із скаргою проти особи судді, який виносив постанову, була спрямована скарга на підмежовщика, що вирішував спір, заступаючи межовщика.

Отож, підсумовуючи сказане, можна ствердити, що віддавна всі відкличні (касаційні) засоби були скеровані не лише проти судової постанови, а й самих суддів. У XVIII ст. відбувся поділ між відкличними (касаційними) засобами, внаслідок чого тільки деякі з них були спрямовані проти суддів, а звичайна касація зачіпала тільки саме оспорене рішення без негативних наслідків для суддів.

Апеляція (загальне визначення). «Права...» так визначають апеляцію: «Апеляцѣя есть правилный от низшого вищий суд отозв и перенесеніє дѣла судових сторон, которая би от них состоявшимся в оном судѣ по дѣлу своему приговором мѣла бить себе обиженною»⁶⁰⁹.

Таким чином, апеляція є неначе перенесення процесу в інший суд для підтвердження правильності або неправильності присуду нижчого суду. В іншому місці «Права...» подають дефініцію, яка є тільки скороченням вище зацитованої, а саме: «Аппеляцѣя, тоесть одозв от низших судов, кто би они не доволствовался, в вишшіе суда»⁶¹⁰.

Подібні дефініції знаходимо і в інших джерелах.

На означення апеляції Гетьманщина знала й інші терміни: протест, протестація, «апеляційне челобиття» і т. ін. Останній термін часто зустрічається при касаціях присудів межовщиків. «Права...» навіть подекуди протиставляють апеляцію «челобиттю» на межовщиків⁶¹¹. Що лягло в основу цієї розбіжності і чи взагалі була якась різниця між тими поняттями, важко сказати. На означення самої апеляційної дії вживано також різні словосполучення з вербаліями «протестувати» або «челобитувати».

Зачіпаючи природу апеляції, не можна не звернути уваги на принципову різницю між апеляцією у ґрунтових і всіх інших справах. Природа апеляції у ґрунтових спорах настільки різниться від інших, що виступає властиво не апеляцією, а, подібно до польського межового судочинства,

⁶⁰⁷ Владимирский-Буданов М. Акты по управлению Малороссиею...— С. 133.

⁶⁰⁸ Права...— С. 509.

⁶⁰⁹ Там же.— С. 204.

⁶¹⁰ Там же.— С. 83.

⁶¹¹ Там же.— С. 510.

касацією⁶¹². Відкличний (касаційний) суд перевіряв судочинство межовщиків, причому звертав увагу більше на дотримання формального права, ніж на матеріальну, мериторичну слушність. Утім, часто навіть вищий суд не міг змінити присуду межовщиків, а тільки його затверджував або передавав іншим межовщикам до поновного вирішення безпосередньо на предметі спору. «Однак н'якому суду,— заявляє Ф. Чуйкевич,— и ни главному росправи ком'бссарской очевидной перерѣшивать не дозволено»⁶¹³. Тим часом поновна розправа на предметі спору велася через «другого ком'бссара и розсудка, а не суда главного» (апеляційного). Якщо нові межовщики підтвердили, що присуд перших межовщиків правильний, то затверджували його, у протилежному випадку — видавали свій цілком інший присуд.

Право на апеляцію мала кожна сторона і в усіх процесуальних справах, крім вказаних законом винятків⁶¹⁴. Апеляцію вносили сторони, одна або й обидві, коли почувалися скривдженими присудом. В одному лише випадку апеляція не залежала від диспозитивності сторін, однак її вносили з уряду. Йдеться про той випадок, коли ґрунтовий процес провадився на межі двох полків і межовщики, що його розглядали, вивнесли суперечливі рішення. Тоді межовщики з кожного боку склали точний звіт про розправу і його разом із своїми рішеннями надсилали у вищий суд⁶¹⁵. Такий виняток підкреслював також С. Лагуна в польському межовому процесі⁶¹⁶.

Крім того, відома обов'язкова апеляція у карному процесі⁶¹⁷.

Умови. Апеляція зумовлювалась певними вимогами. Перша — це допустимість апеляції. Як уже згадувалось, праву на апеляцію у принципі підлягали майже усі справи. Однак існувало й чимало винятків. Не допускалася апеляція у таких випадках: а) якщо присуд оперто на письмовому зобов'язанні засудженого, складенім перед урядом або при свідках, і це зобов'язання виявилось на розправі автентичним, добровільно виданим і не суперечило праву. Хоч джерела виразно не підтверджують цього факту, можна припускати,

⁶¹² Ł a g u n a S. O prawie granicznym polskiem...— S. 105; B a n d t k i e W. Historia prawa polskiego...— S. 661.

⁶¹³ В а с и л е н к о М. П. Матеріяли...— С. 141.

⁶¹⁴ С т о р о ж е н к и. Фамильный архив.— С. 660.

⁶¹⁵ П р а в а...— С. 505—506; В а с и л е н к о М. П. Матеріяли...—С. 141 та ін.

⁶¹⁶ Ł a g u n a S. O prawie granicznym polskiem...— S. 87.

⁶¹⁷ В а с и л е н к о М. П. Матеріяли...— С. 151; П р а в а...— С. 222.

що уповноважений на основі такого документа міг на випадок програшу процесу апелювати, а заборона відносилася тільки до зобов'язаних документом; б) у спорах за порушення і втрату спокійного посідання оскарженому не належало право апеляції. Отже, коли у провізорійнім процесі суд давав місце вимогам позову, присуд відразу ж ставав правосильним; в) не мала права на апеляцію сторона, яка добровільно укладала з протилежною стороною угоду на присягу і ту присягу складала, а суд на цій основі видав присуд; г) під час присудів з пошани не користувалась апеляцією та сторона, яка визнавала вимогу позову. Якщо сторона призналася, також не могла вносити апеляції у зв'язку із признаними нею обставинами; д) Ф. Чуйкевич твердить, що апеляція не слугувала також у дрібніших сільськогосподарських спорах — за польові шкоди, рубання дерева, побиття і захоплення худоби, розподіл спільного майна і т. ін.⁶¹⁸; е) крім того, не було апеляції у карних справах, коли порушника зловлено на гарячому вчинку. Деякі джерела відбирали право до апеляції усім чужинцям. «Права...» таксативно перераховують справи, «для которых никто апеллировать и правильно к тому допущен быть не может». Між ними називають справи, які зовсім ясні, в зв'язку з чим апеляція була, очевидно, необгрунтованою. Таких апеляцій суд не повинен був узагалі приймати.

Другою важливою вимогою апеляційного судочинства було зголошення (заповідання) апеляції⁶¹⁹. Про апеляцію треба було сказати негайно після оголошення присуду у присутності протилежної процесової сторони. Заповідалася апеляція перед судом, який видавав присуд. Незадоволений присудом повідомляв суд, що: а) оспорить присуд і б) внесе проти нього апеляцію, причому подасть в) причини того, що, на його думку, у присуді суперечить «правам і справедливости». Ф. Чуйкевич подає формулку, яка використовувалася при цьому дійстві: «Панове судіи, сказане ваше видится мнѣ не ведлуг права, отзываюсь до главного суда».

Якщо стороні відразу важко було рішитися щодо апеляції, вона могла попросити в суду певного часу для надуми⁶²⁰. Суд призначав реченець, який тривав три або чотири дні, а в важливіших справах навіть 10 днів. У визначеному речен-

⁶¹⁸ Права...— С. 208—210; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 78; Слабченко М. Є., Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 130.

⁶¹⁹ Права...— С. 204—205; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 221 та ін.

⁶²⁰ Права...— С. 205.

ці апелянт мусив подати оповіщення про апеляцію. Після прострочення речення суд не повинен був приймати оповіщення до відома, а без нього апеляція недопустима.

Дальшою умовою правильної апеляції було *внесення апеляційної скарги* у визначений законом реченець до належного касаційного суду. Реченці були різні. Залежало від суду, до якого йшла апеляція. Якщо апеляція вносилася на присуд сотенного суду, вона скеровувалася до полкового суду. Апеляційну скаргу треба було внести до 15 днів, не пізніше. Для внесення апеляції на присуд полкового суду до Генерального військового суду або Генеральної військової канцелярії було визначено шість тижнів. Апеляцію на присуд Генерального військового суду, яка йшла до Генеральної військової канцелярії або гетьмана, треба було внести протягом тижня, а від найвищих судових інстанцій Гетьманщини до російських касаційних судів вносилось касацію в реченці до 18 тижнів.

Спізнення заяви на апеляцію можна виправдати важкою недугою, родинними й різними іншими нещастями (смерть рідних, повінь, пошесть) і т. ін., державною службою тощо. Невиправдане запізнення означало втрату апеляції і признання законності присуду⁶²¹.

Проте в судівництві Гетьманщини не було у цьому плані належного порядку. Часто не дотримувано реченців оповіщення і внесення апеляції. Наприклад, у спорі за спадок після Федора Рубця, що провадився у другій чверті XVII ст., оскаржені внесли апеляцію до Малоросійської колегії щойно через кілька літ після видачі присуду гетьманом. Колегія передала справу Генеральному військовому судові. Той 1736 р. видав присуд. Невдоволені присудом оскаржені далі апелювали до Генеральної військової канцелярії, яка в 1743 р. затвердила попередній присуд. На цей присуд подано апеляцію у сенат 1747 р. Отже, аж через чотири роки. Однак, незважаючи на давність строку, сенат прийняв апеляцію і змінив присуд.

Підстави й зміст апеляції. Присуд повинен бути винесений «по силъ права и справедливости». Якщо «приговор являлся правам и справедливости противный», себто не відповідав зобов'язуючим правовим нормам та пануючому статусу справедливості, належало його змінити. Це й були головні причини, на яких ґрунтувались апеляції.

Серед апеляційних причин⁶²² займають перше місце

⁶²¹ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 36.

⁶²² Права...— С. 311—313; Василенко М. П. Матеріяли...— С. 193.

процесуальні промахи суду, а поміж ними помилки, пов'язані з видачею і змістом присуду. Присуд скасовувався, коли видавано його у святковий день і в недозволеному місці, коли видавав його лише один суддя без участі інших судових осіб, або коли суддя перевищував свою компетентність («не в своем судѣдйствѣ тот приговор здѣлает»). Присуд належало оформляти письмово і в ньому навести відповідні постанови правових кодексів. Якщо цього не було, присуд був неповний і вважався помилковим.

До формальних недоліків судочинства належав закид про невідповідність суду і відсутність процесуальної здатності у сторін, хіба що цю неспроможність осіб захищав правний заступник (опікун, куратор). Часто апеляцію обгрунтовувано закидом, що суд не дав стороні можливості брати активну участь у розправі чи то видавши присуд під час відсутності сторони (хоч сторона виправдала свою неявку важливими перешкодами), чи закінчив розправу, не давши стороні змоги оборонятися, ще перед т. зв. «отвітом» і т. д.⁶²³.

Нерідко головною причиною апеляції був закид про недокладність розправи. Недокладність судочинства визнавалась тоді, коли суд не розглядав поданих стороною доказів або не присягав сторону у випадках, які вимагав закон.

Апеляцію можна було також оперти на закиди, що протилежна сторона або навіть повновласник чи опікун апелюючої сторони підступно її обдурили і повернули справу так, що вона її програла. Закид у плані необ'єктивності до сторін також був частим.

Усі названі причини були однаково важливими. Якщо доказано одну з них, апеляційний суд змінював присуд або його скасовував. Було цих причин багато, але найчастіше в основі присудів лежала помилкова оцінка справи з боку фактичного стану (наприклад, не враховано або неправильно враховано «силние доводи»). Апелянт був зобов'язаний подати в апеляційній скарзі всі причини, які викликали апеляцію, та докладно визначити свої вимоги щодо зміни чи скасування оспорюваного присуду. При цьому мав бути використаний тільки той матеріал, який розглядався під час розправи⁶²⁴.

В апеляційних актах нічого нового додавати не можна було. Панувала відома західноєвропейському праву засада nihil novi. Їй надавали дуже великої ваги, бо про неї згадують

⁶²³ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 37.

⁶²⁴ Права...— С. 207.

майже всі правознавчі джерела Гетьманщини: «При апеляції, — наказує «Процесс...», — перед судом низшим іли головним болѣе на помощь себѣ [сторона] брать і прилагать не имѣет точію, что было перед судом первим, от коего апеліовал»⁶²⁵.

Дещо коротше говорить те саме «Краткий свод статута»: «В апеляції прибавлять сверх дѣла ничего нельзя»⁶²⁶.

Отож, як бачимо, апеллянт не міг нічого додавати до того, що «от его уже представлено и записано в судѣ, от которого апелюет»⁶²⁷. Та все ж таки подекуди можна побачити неточності в протоколах, в апеляціях покликувалися на обставини, які були відсутні у документах першого судового розгляду справи. Водночас апеляційний суд мав право включати нові докази або доповнювати давні.

Апеляційне судочинство. Саме оповіщення, а потім і внесення апеляції породжували правові наслідки ще перед вирішенням долі апеляційної скарги. Найголовнішим було припинити дію (викональність) присуду. Присуд не ставав правосильним у зв'язку з тим, що суд не міг дозволити його виконати. Цієї засади дуже строго дотримувано, а за нехтування нею чекала відповідних суддів кара аж до смертної включно⁶²⁸. Дуже перекожливо з юридичного боку обгрунтував засаду припинення викональності присуду Ф. Чуйкевич. Він навіть критикував тих, хто обстоював протилежну думку⁶²⁹.

Втім, зберігають юридичну силу розпорядження межовщиків, що видавались під час розправи. Наприклад, до вирішення апеляції спірний ґрунт затримувала та сторона, якій признали право межовщики.

Тимчасовому призупиненню підлягало теж складення присяги присудженою стороною наприкінці розправи. Присягу належало відкласти аж до вирішення спору апеляційним судом або іншими межовщиками, делегованими тим же судом⁶³⁰.

Після зголошення апеляції суд, який видав присуд, виготовляв на вимогу однієї із сторін *витяг із актів справи* («письменное за руками своими [суддів] требующой сторонѣ дати свѣдетельство, з подлинной всей справи и контроверсій обоих сторон описю»⁶³¹).

⁶²⁵ Василенко М. П. Матеріали...— С. 67.

⁶²⁶ Там же.— С. 159.

⁶²⁷ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 36.

⁶²⁸ Права...— С. 504.

⁶²⁹ Василенко М. П. Матеріали...— С. 505.

⁶³⁰ Права...— С. 204; Василенко М. П. Матеріали...— С. 159.

⁶³¹ Лазаревский А. Орывки из дневника гетманской канцелярии.— С. 95.

Цей витяг підписували судді й видавали стороні, яка його вимагала. Витяг мав бути дуже точним. Універсал від 19 серпня 1732 р. окреслює його як «свѣдительство с подлинного. в сеей справи и контроверсии обоих сторон описю изяснемем, яким порядком оная точилася, слухана и окончена была»⁶³².

Названий витяг був необхідний, оскільки без нього апеляційний суд не міг розглядати апеляції. Було це потрібне для ознайомлення вищого суду з першою розправою і її наслідками та для засвідчення, що справа пройшла законну і послідовну чергу інстанцій⁶³³. Апеляційний суд був зобов'язаний видати витяг також із своєї розправи, коли сторона бажала далі апелювати.

Зміст витягу міг не задовольняти сторони. Тоді суд домагався від нижчого суду прислати йому всі акти справи, що той зобов'язаний був виконати.

Із цим витягом та висновком апеляції сторона зобов'язана була з'явитися перед вищим судом. Деякі джерела дають підставу думати, що апеляцію вносилося до першого суду, а зойно він відсилав її до апеляційної інстанції⁶³⁴.

Суд насамперед перевіряв, чи апеляція відповідала усім правовим вимогам. Отже, чи взагалі була допустима і чи під час оповіщення і внесення апеляції дотримана черга апеляційних інстанцій та ін.⁶³⁵. Якщо дотримано всіх вимог, суд приймав апеляцію, у протилежному випадку відкидав її, навіть не починаючи розправи.

Не знаємо, як відбувалася апеляційна розправа і яку роль у ній відігравали сторони. Відомо тільки те, що обидві сторони були зобов'язані прибути на розправу в суд, який, звичайно, спирався на матеріали, зібрані нижчим судом. (Він лише у виняткових випадках допускав пов-а). Перед початком апеляційного розгляду справи суд завжди визначав терміни. Сторона, яка не з'являлась на розправу у визначений реченець без належного виправдання (так було і в інших судових інстанціях), програвала справу. Причини, що виправдовували неприсутність сторони, були такі ж, як у нижчих судах. Якщо у міжчасі котра із сторін помирала, судовий розгляд на деякий час припинявся; згодом місце померлого займали спадкоємці.

У ґрунтових справах суд затверджував вирок межов-

⁶³² Василенко М. П. Матеріали...— С. 12.

⁶³³ Там же.— С. 6 (універсал від 6 грудня 1722).

⁶³⁴ Права...— С. 210.

⁶³⁵ Стороженки. Фамильный архив.— С. 661.

щиків або скасовував їх. У випадках відхилення присуду він тут же посилав на предмет спору інших осіб, званих, як знаємо, комісарами. Вони вели розправу від початку, як належало, у присутності двох відомих місцевих людей та неодмінно перших межовщиків, які були зобов'язані дати пояснення, в який спосіб видали оспорюваний присуд. Подібно відбувалося і в інших межових процесах⁶³⁶. Комісари, закінчивши розправу, заприсягали сторону, за якою визнали присягу, не відкладаючи на пізніше. Після цього оголошували присуд, який міг збігатися з попереднім або бути іншим⁶³⁷. Їхні рішення, хоч і були іншими порівняно з рішеннями попередніх межовщиків, все одно вписувалося в книги перших межовщиків.

В апеляційному присуді важливим був його характер, наприклад, чи оспорюваний присуд затверджено так, як у першому читанні, чи змінено і як змінено. Крім того, у ньому вказувалися дані про кошти і покарання. Якщо присуд першого суду затверджено, тоді апелянт був зобов'язаний повернути протилежній стороні всі затрачені нею кошти і поточні видатки, звичайно, в подвійному розмірі, а крім того, на нього накладався обов'язок сплати кари за процесування на користь протилежної процесової сторони та суду. Розмір покарання у різні часи був неоднаковий. Судові чи радше суддям належалося заплатити гроші з тих причин, що апеляція уважалася образою для них. Саме тому їм припадала грошова компенсація. Якщо ж апелянт утримувався з подачею апеляції, суд змінював присуд і накладав на суддів обов'язок сплати йому кари та повернення усіх коштів. Коли б виявилось, що судді були необ'єктивні й свідомо видавали неслухняний присуд, повертали апелянтові всі його кошти у потрібному розмірі⁶³⁸.

Від присудів апеляційних судів залежало дуже часто право дальшої апеляції. У Гетьманщині не було усталеним число апеляційних звернень. У зв'язку з цим процеси проходили через багато інстанцій, що не завжди сприяло встановленню справедливості, бо розправи нерідко тривали по кілька десятків років і переходили з одного покоління на друге.

Скарга на суддів. Крім звичайної апеляції, яка була спрямована насамперед проти присуду, процес Гетьманщини знав, як мовилось вище, ще відкличний (касаційний) засіб,

⁶³⁶ Łaguna S. O prawie granicznym polskiem...— S. 112.

⁶³⁷ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 18.

⁶³⁸ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 36; Права...— С. 206.

скерований не стільки проти присуду, як проти суддів, які його підготовляли і видавали.

У результатах апеляції були зацікавлені судді. На випадок скасування або зміни присуду на них падав обов'язок оплати сторони, що виграла, коштів і інших витрат. У зв'язку з цим у ґрунтовому процесі під час апеляційної розправи, яку чинили нові комісари на місці спору, брали участь, як згадувалось, також межовщики, що раніше видали оспорюваний присуд. Вони були зобов'язані пояснити комісарам, чому видали присуд такий, а не інший, та довести його слушність. Іншими словами, ці межовщики зі суддів ставали немовби сторонами, звичайно, на боці тієї сторони, яку «оправили»⁶³⁹.

Справжніми сторонами ставали межовщики та судді загальних судів під час їх виклику «к очному мовенью», себто при скарзі на них за шкоду, якої сторона зазнала через їхнє неслухне судочинство. Тоді сторона, яка почувалась скривдженою присудом, могла замість апеляції викликати суддів «на очевистую рѣч» або для т. зв. «очнаго мовенья»⁶⁴⁰. З тієї хвилини розправа немовби затримувалася аж до завершення цієї нової справи поміж скривдженою стороною і суддями. Сторона могла це зробити в суді зараз же після оголошення присуду сама або, коли вона була відсутня під час оголошення присуду, через возного, якщо він з'явився для приведення в дію присуду. З тієї хвилини присуд втрачав силу викональності. Після того сторона була зобов'язана до шести тижнів подати скаргу у вищий, звичайно, Генеральний військовий суд, який складав позови так само, як це було у звичайному судочинстві перед першою інстанцією. Ці позови отримував апелянт і через возного вручав заскарженим суддям. Судді як оскаржені мусили прибути на розправу. Апелянт з'являвся у ролі позовника. Оскільки не було означеного речення, у якому належало піднімати в суді позов і передавати оскарженим, це використовували для продовження спорів. Сторона не піднімала позову, а присуд, виданий нижчим судом, не ставав правосильним.

Якщо сторони з'являлися на розправу, суд нормально вів процес й вирішував, чи суддійство та вирок оскаржених суддів були правильні. Цей крок мав вирішальне значення для головного спору. Але у ґрунтових спорах суд і в цьому випадку сам не вирішував справи, тільки вислав на ґрунт комісарів⁶⁴¹.

⁶³⁹ Права...— С. 503.

⁶⁴⁰ Миллер Д. П. Очерки...— С. 223—224.

⁶⁴¹ Василенко М. П.— Матеріяли...— С. 142—143.

Через відсутність достатнього джерельного матеріалу важко визначити, в яких випадках вносилися апеляція на суддів, а в яких тільки скарга. Можливо, це залежало від вибору сторони, водночас могло бути й так, що це відбувалося в конкретно означених випадках. Другий погляд певною мірою підкріплює постанова, на підставі якої заборонялося вносити апеляцію проти заочних присудів, зате користувались у тих випадках правом скарги на суддів⁶⁴². Право скарги, зрештою, прислужувало в усіх тих спорах, в яких апеляція була недопустима. Якщо суд відмовлявся приймати апеляцію, внесenu проти його рішення, то без огляду на те, чи вчинив це правно, чи ні, апеляційній стороні прислужувало право внести на тих суддів скаргу до вищого суду⁶⁴³.

Джерел цієї скарги належить шукати в постановах Литовського статуту. В розд. 4 арт. 40 Статуту дозволялося стороні, яка була незадоволена рішенням суду, позивати суддів «к отвѣту» у вищій суд.

Якби хотілося знайти відповідний інститут у польському процесі, то цю скаргу можна б порівнювати з доганою судді. Хоч між ними є значна різниця. Згадати б хоч про те, що догана недопустима була в заочному судочинстві, а скарги на суддів вносили найчастіше якраз під час заочних присудів⁶⁴⁴.

Деяку подібність скарги до польської догани підкреслював ще 1767 р. Рум'янцев. Він намагався скасувати чи бодай реформувати скаргу на суддів. За основну причину подавав те, що суди в Польщі відбувалися «по временам, для того опредѣленим, а не безпереривним теченієм, как в сей землѣ», себто в Гетьманщині. Кожен виклик судді «к очному мовенью» до вищого суду відривав його від юрисдикції, що негативно впливало на вимір справедливості. Він наводить конкретний приклад, коли земський суддя Ніжинського полку Левицький був покликаний до Генерального військового суду «на очнее мовенье» у справі, яку він розглядав і вирішував у цьому суді між козаками Дівицької сотні і генеральним обозним Закревським⁶⁴⁵. Чимсь на кшталт скарги на суддів була скарга на заступника судді, який, наприклад, хворів чи мав інші турботи та перешкоди, до його зверхника, який його на це заступництво призначав. Сторона, яка вважалася скривдженою судочинством того наказ-

⁶⁴² Права...— С. 509.

⁶⁴³ Миллер Д. П. Очерки...— С. 220.

⁶⁴⁴ Kutrzeba S. Dawne polskie prawo sądowe...— S. 110 та ін.

⁶⁴⁵ Владимирский-Буданов М. Акты по управлению Малороссию... С. 133.

ного судді, могла поминути звичайну чергу апеляційних інстанцій та внести на нього скаргу до його «командира». Якщо скривджений не знаходив у цьому належної сатисфакції, міг апелювати до вищого суду не лише на протилежну сторону, а й також на цього «командира»⁶⁴⁶.

Таким оскарженням користувались також у ґрунтових спрах, які розглядав підмежовщик. На судочинство і рішення підмежовщика можна було будь-коли внести скаргу до межовщика і вимагати, щоби він перебрав справу на себе і вирішив спір. Це, однак, було недопустиме, коли вже підмежовщик видав остаточний присуд. Тоді могла бути чинна звичайна апеляція або скарга на межовщика⁶⁴⁷.

Відновлення процесу. Третім відомим у Гетьманщині відкличним (касаційним) засобом було поновлення процесу⁶⁴⁸. Різниця він від апеляції та скарги на суддів передовсім тим, що прислугувувало проти судочинства та присуду вже правосильного. Поновлення було допустиме у випадках, якщо присуд був для сторони негативний, що, власне, й вимагало його поновлення. Присуд, наприклад, був виданий через підступ протилежної сторони або власного підкупленого заступника, їх ошуканства і обману зокрема на підставі фальшивих доказів. «Права...» згадують про можливе уневажнення заочного присуду, який видано у зв'язку з неприсутністю сторони, зокрема у тих випадках, коли вона докаже, що не з'являлася на розправу через підступ чи ошуканство протилежної сторони або іншої особи⁶⁴⁹.

Поновлення велося в той спосіб, що засуджений вносив до того ж суду, який видавав неслухний присуд, позов проти обдурювача. Якщо тому обдурювачеві, хто б ним не був, була доказана провина, тоді суд анулював давній присуд, карав обдурювача 12-тижневим арештом та накладав на нього обов'язок оплатити скривдженій стороні 12 рублів та всі поточні витрати, яких вона зазнала, у подвійному розмірі⁶⁵⁰. Коли ж розправа не виявила необ'єктивності та підступу, тоді той, що закидав їх, отримував таку саму кару.

Очевидно, треба вважати належним, що анулювання присуду можна було застосовувати у випадку, коли засуджений дізнавався про нові докази, що підтверджували і засвідчували його право. Та про це не знаходимо в «Правах...» згадок.

⁶⁴⁶ Права...— С. 109—111.

⁶⁴⁷ Там же.— С. 508—509.

⁶⁴⁸ Там же.— С. 213—214, 501.

⁶⁴⁹ Там же.— С. 501.

⁶⁵⁰ Там же.— С. 155—156.

Крім анулювання присуду, можна було домагатися повернення його до первісного стану на кожній стадії процесу, коли ще не наступив остаточний присуд. Зокрема, дозволено стороні виправляти кожний промах її повновласника, який їй міг принести шкоду. Якщо повновласник свідомо і навмисно чинив на шкоду свого клієнта, тоді клієнт домагався анулювати все попереднє судочинство та повести його по-новому.

Поновлення не допускалося у тих випадках, коли сторона, що виступила з такою вимогою, допустила на присягу протилежну сторону і вона склала присягу, або коли сам суд призначив їй присягати. Впливало це з віри, що Бог не допустить до безкарного складення фальшивої присяги. Отже, не було підстави на поновлення судочинства, як не було доказу про фальшивість присяги ⁶⁵¹.

⁶⁵¹ Василенко М. П. Матеріяли...— С. 53.

III. ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ

Якщо не враховувати праці М. Слабченка «Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.», яку автор назвав «конспектом лекцій, читаних на Одеських учительських курсах», то наша праця є чи не першою науковою спробою аналізу ґрунтового судочинства Гетьманщини. Зауважимо: ґрунтовий процес у цілому характеризувався усіма тими ознаками, що й загальний тодішній процес.

З-посеред багатьох аспектів процесуальних засад насамперед потрібно виділити одну дуже важливу і позитивну ознаку тодішнього правового життя, а саме *заборону самопомоги* (вирішування справ власними силами). У всіх тодішніх правознавчих кодексах цьому питанню відведено окреме місце. У «Правах...» виразно мовиться: «никто из владѣнія своего, в которое каким би ни есть образом вступил, вступил и из оно́го изгоненим бити не должен, пока́ ему судом от того не будет отказано»¹.

Ця правова сентенція була постійно у пошані. Рідко знаходимо в актах заперечення цієї засади. Ніде не зустрінемо прикладу, щоб суд чи будь-який правовий кодекс толерував чи санкціонував виборювання хоч би й слухних прав шляхом самопомоги. Це свідчить: суспільство глибоко усвідомлювало почуття законності.

Особливістю судового устрою Гетьманщини, як і усієї процесуальної практики в Україні, була також значна *однорідність та загальна повсюдність судів*. Для усіх жителів краю (у тому числі чужинців) слугували одні й ті ж суди. Навіть у містах, наділених магдебурзьким правом, справи міщан могли вирішувати об'єднані козацько-міщанські, т. зв. «обопільні» суди. Це вияв глибокої демократичності, якою були пройняті всі суспільні верстви. Деякі зміни відбулися після реформи Розумовського; вона, як відомо, тяжіла до судового устрою литовсько-польської доби. Завдяки не-

¹ Права...— С. 387—388.

значній кількості судових інстанцій та їх порівняній однорідності процес Гетьманщини оминули такі часті в інших землях спори про судові компетенції і т. ін. У зв'язку з цим у ньому були відсутні винятки з-під судової юрисдикції. Дуже рідко траплялися випадки, що гетьман наділяв людей привілеями підсудності лише генеральним судовим установам.

Проходження процесу в Гетьманщині було в загальному *однаковим для усіх справ*, як цивільних, так і карних, з дуже незначними відхиленнями. Оскільки йдеться про ґрунтовий процес, то він із бігом часу прибрав чимало відмінних рис порівняно з загальним процесом. Але сам по собі був дуже однорідним відносно ґрунтових спорів. Якщо, наприклад, західний межовий процес в основному поділявся на процес звичайний, що зобов'язував шляхту і духовних осіб, та комісарський, що займався справами королівських маєтностей, то ґрунтовий процес Гетьманщини чітко не диференціювався, був функціонально майже однорідний.

Важливою рисою процесу Гетьманщини був його *приватно-правний характер*. Суд з уряду не розглядав справи, будь вона цивільна чи карна. Тільки згодом у найважливіших карних, а передовсім політичних справах ініціативу почала перебирати держава. Характерною особливістю була повна відсутність публічних обвинувачів, званих у той час «інстигаторами». Справи в суді велися з приватного обвинувачення. Ця засада оскарження замикалася у короткій, на римський спосіб стилізованій, формулі «без позову не судить».

У судових актах, передовсім карних, знаходимо багато яскравих підтверджень цих фактів. Так, коли 1690 р. два молоді ченці (новики) Самарського монастиря убили задля грабунку своїх наставників-ченців, то Полтавський полковий суд так довго не чинив над ними розправи (хоч злочинці призналися до злочину), «покиль хто за почынення того забойства не *одзовется стороною акторскою*». Щойно як минув місяць часу, зголосився представник із Січі, яка вважала себе патроном того монастиря, і вимагав «скутечної справедливости з тых забойцев», тоді суд учинив розправу².

У 1700 р. той самий суд звільнив Юхима Різника, убивцю власної жінки, тільки через те, що не було приватного обвинувачення. У мотивах суд це виразно зазначив: «Суд, выдѣчи тое, що за убыйство его [Різника] и инстикгаторов жадних немає и диты на его не настагають и з выны вы-

² Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии.— Т. 72.— Кн. 1.— С. 18.

мавляють, полицаючи сіе забойство праведному судови Божому, дарует его душею и отпускает на покаяніе»³.

М. Слабченко, підкреслюючи цю засаду оскарження, зауважував, що не тільки у процесі, а й у цілому праві Гетьманщини завжди приватне начало мало перевагу над публічним⁴.

Іншою важливою засадою обговорюваного процесу була *засада явності*. Велика роль у цьому належала *громаді*, себто громадській думці під час процесу. Громада брала участь майже у всіх розправах. Кожен не позбавлений прав громадянства житель Гетьманщини міг бути присутнім на розправі чи навіть брати у ній активну участь. Певні обмеження застосовувано тільки з огляду порядку. Присутність на розправі, а то й у складі суду, «множества вѣригодних людей и інших особ» була виразним залишком давнього, звичаєвого, громадського суду, т. зв. копи. Воно й не дивно, коли зважити, що роль звичаєвого права була не останньою до кінця існування Гетьманщини.

Треба зауважити, що досить чужою процесові Гетьманщини була писемність. Процес *був здебільшого усний*. Хоч скарги і позови писалися, але вся розправа відбувалася усно. Сторони з'являлися на розправу «персоналітер» («особисто», «очевисто») і, «слова в ротъ беручи, провадили контроверсії». Щойно згодом їх записувано. Певного роду винятком у строго усному процесі був наказ подавати протилежній процесовій стороні копії актів, які сторона показувала як доказ своїх тверджень.

Заслуговує на увагу також *засада безпосередності*, що було тісно пов'язане із засадою усності. Якщо сторони з'являлися на розправу особисто, то не було місця для будь-яких посередників між ними й судом, до того ж і не було для цього жодної потреби. Коли сторона й мала адвоката, то брала поруч нього безпосередню участь у розправі і навіть могла виправляти різні твердження повновласника та усувати його від розправи.

Не було розправи без скарги позовника. Як від волі позовника залежало внесення позову, так від нього та оскарженого залежало також чимало інших прямих процесуальних чинностей.

Сторони могли на випадок порозуміння впливати на зміну окремих процесуальних норм. Наприклад, вони могли домо-

³ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии.— Т. 72.— Кн. 2.— С. 216.

⁴ Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.— С. 9, 25.

витися щодо компетенції суду, деколи щодо відкладення розправи, доказів і т. ін. Суд не міг забороняти забрати позов, не міг без згоди сторін звільняти свідка від присяги і т. д. Словом, у процесі Гетьманщини зобов'язувала, подібно як і інших тогочасних процесах, *засада диспозитивності*.

Однією з найвиразніших рис козацького процесу була повна *відсутність формалістики*. Ще О. Левицький писав про це: «Порядок и форми судопроизводства отличались крайней простотой и патриархальностью. Все, что в предписаниях Статута и магдебургского права отзывалось формализмом или создавало почву до казуистики, было отвергнуто»⁵.

Цей брак формалізму підкреслюють і інші дослідники права Гетьманщини⁶. Формалізм найбільше зауважувався у позові. Якщо, наприклад, у польському процесі написано невідповідно одне слово в скарзі, позовник міг наражатися на програш зовсім слушного для себе спору. Цього Гетьманщина не знала. Позов мусив включати в себе ряд необхідних елементів, але стисло означеної форми від нього не вимагалось. Крім цього, під час розправи можна було позов виправляти, доповнювати і навіть змінювати. І тому в судових книгах не знаходимо рішень про відхилення позову з приводу його помилок і формальних недотягнень.

Розглядаючи процес Гетьманщини, треба поряд з позитивними його ознаками і характеристиками звернути увагу на негативні. Зупинимось тільки на двох найголовніших — саме на залежності праці судів від адміністративних властей і на т. зв. судовій тяганині.

Несамостійність (залежність) судів у своїй діяльності, а тим самим і залежність виміру справедливості була закономірним результатом поєднання функцій суду з функціями органів адміністративної влади. Сотник чи полковник не тільки були начальниками загальної адміністрації відповідних округів (полків, сотень і т. д.), а й зверхниками суду тієї ж території.

Це сталося за звичаєвою традицією після 1648 р. всупереч застереженням того, що містить Литовський статут. У розд. 4 арт. 2 Статуту задекларований чіткий розподіл судової й адміністративної влади: «Уставуем,— голосить статут,— иж на тые вряды, яко на судѣвство, на подосудство и на писарство не мають быть выбраны духовные особы,

⁵ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии.— Т. 72.— Кн. 1.— С. 9.

⁶ Слабченко М. Е. Малорусский полк.— С. 310 («Порядок судопроизводства отличался простотой и отсутствием формализма»).

ани каштелянове, маршалки и старостве судовые, ани подкоморые, войские, ани хорунжие земские дворные и повѣтвые, и никто таковой, который бы иным урѣдником земским был».

Була це не вельми щаслива заміна того кодифікованого порядку, що існував на Лівобережній Україні. Вона згодом важко помстилася на вимірі справедливості, зокрема в пізніших роках XVII ст., коли самочинність (а деколи й сваволя) старшини дедалі частіше переступала допустимі межі. Зміна на краще прийшла щойно з реформою гетьмана Розумовського.

Другим болючим питанням судівництва Гетьманщини було *зволікання розправ*. Повільність у полагодженні справ в одній і тій же інстанції мимоволі спричиняла *необмежену кількість апеляцій*. Одна справа могла переходити через десятки різних судів, від найнижчих до найвищих судових інстанцій. С. Шамрай на підставі судових актів обчислив, що нормальний процес тягнувся в одній інстанції пересічно п'ять років, а при апелюванні справи 10—15 років⁷. Як згадувалося, процес за спадок Федора Рубця тривав кількадесят років. І тому майже всі джерела з правознавства та процесу Гетьманщини переповнені наріканнями на судову тяганину. Дивно, однак, що жоден із гетьманів не відважився реформувати такий стан, навіть «Права...» не зменшили числа апеляційних інстанцій. Це є доказом шкідливого консерватизму або виняткової безрадності.

Закінчуючи аналіз ґрунтового судочинства Лівобережної України, хочемо ще кількома словами підкреслити вплив польського права на все правове життя Гетьманщини. Вказівки про нього знаходимо майже в кожному тогочасному правознавчому джерелі, а його прямі сліди можна відшукати в багатьох інституціях обговорюваного процесу, ба навіть у його термінології. Пояснюється це тим, що хоч після 1648 р. Гетьманщина і відійшла від Польщі, а згодом була приєднана до Московії, козацькі правники далі тяжіли до Заходу, де було вироблене більш довершене правове почуття, а передовсім правні норми, зібрані в досконаліх як на той час і добре упорядкованих кодексах. Наші спостереження блискуче проілюстрував проф. С. Кутшеба. Виступаючи на Конгресі істориків у Варшаві 1928 р., він сказав, що Польща на той час була посередником між Західною й Східною Єв-

⁷ Шамрай С. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом у XVII—XVIII в. // Україна.— 1930.— Кн. 38.— С. 62.

ропою, являла собою «*wielki transformator, czerpiący prąd prawnny z Zachodu i rozsyłający go ku Wschodowi*»⁸.

Цей вплив ми намагалися побіжно відзначити при обговоренні окремих процесуальних інституцій. Докладно його висвітлити сьогодні ще неможливо, бо найперше треба більш повно вивчити джерела, а далі уточнити усі елементи самого процесу. Лише після цього можна буде встановлювати шляхи його еволюції і ті впливи, під якими він формувався. Це, однак, не входило в наше завдання.

Завершуючи працю, віримо, що вона бодай частково спричиниться до успішного дослідження цього вельми цікавого питання з історично-правового життя України другої половини XVII—XVIII ст.

⁸ Kutrzeba S. Krzyżowanie się wpływów Zachodu i Wschodu w prawach słowiańskich.— Conference des Historiens des Etats de L'Europe Orientale et du Monde Slave.— Varsovie, 1928.— S. 121.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / Под ред. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1914.
- Акты Бориспольского мѣйскаго уряда 1612—1699 гг.— [Б м. і р.].— 112 с.
- Акты, относящиеся до юридического быта древней России, изданы Археологической комиссией под ред. Николая Калачова.— Спб., 1857.— Т. I.— X+776 с.; Т. II.— X+871 с.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.— Спб., 1863—1892.— Т. 1—15.
- Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века / Ред. и примеч. В. Л. Модзалевского. Изд. Полтавской губернской ученой архивной комиссии. Вып. 1: Справы поточные 1664—1671 годов.— Чернигов, 1912.— 216+19+2 с.;
- Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина.— 1885.— Т. II.— Кн. 1.— С. 57—84.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.— К., 1859—1914.— Ч. 1—8.— Т. I—XXXV.
- Бантшиш-Каменский Д. Н. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству... Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства.— М., 1830.— 264+101 с.; Ч. 4.— М., 1822.— XI+303 с.
- Бантшиш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. Ч. 1: 1649—1687.— М., 1858.— IV+340 с.
- Борисенок С. Г. Утворення професійної адвокатури в Литовсько-руській державі // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права.— К., 1927.— Вип. 3.— С. 440—485. (ВУАН. Збірник Соц.-екон. відділу, № 12).
- Боровиковский А. Об особенностях гражданского права Полтавской и Черниговской губерний // Журнал Министерства юстиции.— 1860.— № 6 (июнь).— С. 435—454.— (Часть неофициальная).
- Василенко М. П. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729—1730 гг.
- Василенко М. П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729—1730 гг.— Чернигов, 1909.
- Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. 96.— С. 69—86.
- Василенко М. Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття // Записки НТШ.— Львів, 1925.— Т. 138—140.— С. 105—130.
- Василенко М. «Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності.— К., 1928.— Т. I.— С. 245—252.— (ВУАН. Збірник Іст.-філол. відділу, № 76).

Василенко М. Рецензія та статтю Миколи Чубатого «Про правне становище церкви в козацькій державі» // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права.— К., 1927.—С. 463—465.— (ВУАН. Збірник Соц.-екон. відділу, № 3).

Василенко М. П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв.— К., 1927.— 115 с.— (Відбиток із Українського Археологічного збірника.— Т. 1).

Василенко М. П. Матеріяли до історії українського права.— К., 1929.— Т. I.— LXIV+336 с.— (ВУАН. Збірник Соц.-екон. відділу, № 11).

Василенко Н. П. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по матеріям, на девятнадцать частей. Собрано в правительствующем Сенате малороссийской экспедиции 1786 г.— Чернигов, 1902.

Владимирский-Буданов М. Акты по управлению Малороссиєю гр. П. А. Румянцева за 1767 г. // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.— К., 1891.— Кн. 5.— Отд. III.— С. 93—129.

Владимирский-Буданов М. Матеріялы до биографии В. Стефановича (1697—1773) // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.— К., 1893.— Кн. 7.— Отд. 3.— С. 11—12.

Грабина Л. Геодезійні фрагменти на Україні та їх упорядкування // Записки Української господарської академії в Чехо-Словацькій Республіці.— Подебради, 1927.— Т. I.— С. 302—317.

Грабина Л. Еволюція стародавньої техніки межування на Україні // Записки Української господарської академії в Чехо-Словацькій Республіці. Факультет інженерний.— Подебради, 1929.— Т. II.— Вип. 2.— С. 1—36.

Грабина Л. Межова справа на Україні за Козаччини (1648—1764 рр.) // Записки Української господарської академії у Чехо-Словацькій Республіці. Факультет інженерний.— Подебради, 1931.— Т. 3.— Вип. 2.— С. 1—16.

Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки НТШ.— Львів, 1904.— Т. 61.— Кн. 5.— С. 1—40.

Джиджора І. До історії Генеральної Військової Канцелярії // Записки НТШ.— Львів, 1912.— Т. 107.— Кн. 1.— С. 39—51.

Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам. Сообщ. А. А. Федотов-Чеховский // Киевская старина.— 1887.— Т. 17.— Кн. I.— С. 139—154.

Инструкция о судах 13-го июля 1730 года // Киевская старина.— 1887.— Т. 17.— Кн. I.— С. 140—154.

Кистяковский А. О законах, действовавших в Малороссии.— Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.— 1888.— Кн. 2.— Отд. I.— С. 6—11.

Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 года майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым. Предисловие Григория Милорадовича // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете.— М., 1862.— Кн. 3 (июль-сентябрь).— IV+133 с.

Лазаревский А. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636—1730 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.— К., 1890.— Кн. IV.— Отд. III.— С. 110—130; 1891.— Кн. V.— Отд. III.— С. 49—52.

Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII—XVIII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.— К., 1896.— Кн. 11.— Отд. II.— С. 34—203.

Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 1: Полк Стародубский.— К., 1888.— XVI 470+XXX с.; Т. 2: Полк Нежинский.— К., 1893.—IV+521+XXV ч.

Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722—1723 годы // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.— К., 1898.— Кн. 12.— Отд. III.— С. 90—145.

Лазаревский А. Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера «Суды земские, городские и подкоморские в XVIII веке») // Киевская старина.— 1898.— Т. 62.— Кн. 7—8.— Отд. I.— С. 75—115.

Лашенко Р. Литовский статут яко пам'ятка українського права // Науковий збірник Українського вільного університету у Празі.— Прага, 1923.— Т. I.

Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина.— К., 1901.— Т. 72.— Кн. 1.— С. 1—35; Кн. 2.— С. 180—216; Кн. 3.— С. 368—395; Т. 73.— Кн. 5.— С. 149—182; Т. 74.— Кн. 7—8.— С. 159—209; Кн. 9.— С. 401—430; Т. 75.— Кн. 10.— С. 45—76; Кн. 11.— С. 233—255; Кн. 12.— С. 424—471.

Лохвицкий А. Губерния, ее земские и правительственные учреждения.— СПб., 1864.— Ч. I.

Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. 3.— 406 + III с. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии (Под ред. Н. П. Василенко).

Вып. 1: Генеральное следствие о местностях Черниговского полка, 1729—1730.— Чернигов, 1901.— IX+417 с.

Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материалам на 19 частей. Собрано в правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1756 года.— Чернигов, 1902.— X+296 с.

Вып. 3: Генеральное следствие о местностях Черниговского полка. 1729—1730.— Чернигов, 1908.— XXX+709 с.

Мъстечко Борисполе в XVII-м вѣкѣ. Акты мѣйскаго уряда 1612—1699 гг. с предисловием А. В. Стороженка.— К., 1892.— XVII+112 с.

Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. // Сборник Харьковского Историко-филологического общества.— Харьков, 1896.— Т. 8.— С. 63—244.

Миллер Д. П., Плохинский М. М. Стародубского магистрата книга справ поточних (1690—1722 гг.) // Сборник Харьковского Историко-филологического общества.— Харьков, 1883.— Т. 6.— С. 259—274.

Модзалевский В. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го вѣка. Вып. 1-й. Справы поточные 1664—1671 гг.— Чернигов, 1912.— С. 98.

Модзалевский В. Отрывки из Стародубской мѣской книги за 1664—1673 гг. // Труды Черниговской ученой архивной комиссиі.— Чернигов, 1911.— Вып. 8.—37 с.— (Оттиск из 8 выпуска трудов Черниговской архивной комиссиі).

Мякотин В. Архив Генерального войскового суда // Киевская старина.— К., 1898.— Т. 63.— Кн. II.— Отд. I.— С. 137—149.

Пахман С. Исторія Кодифікаціі граждaнського права.— СПб., 1876.— Т. 2.

Права, по которым судится малороссийский народ. Издание под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах действовавших в Мало-

- россии А. Ф. Кистяковского.— К., 1879.— (Оттиск из «Университетских известий»).
- Русский архив.— М., 1864.— Т. II.
- Бумаги кабинета министров имп. Анны Иоанновны. Т. 9: (1739 г. январь-июнь) // Сборник Русского исторического общества.— Юрьев, 1909.— Т. 126.— XXXVI+615 с.
- Сборник Русского исторического общества.— М., 1870 — Т. 126.
- Свод законов гражданских // Свод законов Российской империи, дополненный всеми поздними узаконениями и ссылками на статьи других... с алфавитным указателем.— 2-е изд., испр. и доп.— Пб., 1867.— Т. X.— Ч. I.
- Слабченко М. Є. Ескізи з історії «Прав, по которым судится малоросійський народ» // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності.— К., 1927.— Частина перша.— С. 748—759 (ВУАН. Збірник Іст.-філол. відділу, № 51).
- Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.— Одесса, 1911.— II+293 с.
- Слабченко М. Є. Судівництво на Україні XVII—XVIII ст. Конспект лекцій, читаних на Одеських учительських курсах в серпні 1918 р.— Харків, 1919.— 39 с.
- Слабченко М. Є. Господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст. Землеволодіння та форми сільського господарства.— Харків, 1923.— Т. I.
- Слабченко М. Є. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк.— Одесса, 1909.— 436+III с.
- Слабченко Михайло. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. З приводу заміток М. П. Василенка // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. 116.— Кн. 4.— С. 69—86.
- Статут Великого Князьства Литовского 1588 года.— М., 1854.— XII+24+382.— (Відбиток з «Временника Общества истории и древностей российских.— М., 1854.— Ч. 19).
- Стороженки. Фамильный архив.— К., 1908.— Т. 6.— XVIII+798. На правах рукописи.
- Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов // Киевская старина.— 1888.— Т. 22.— Кн. 9.— С. 415—466; Т. 23.— Кн. 10.— С. 22—68.
- Терновский Ф. А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.— К., 1879.— Кн. I.— С. 181—229.
- Ханенка Николая, генерального хорунжего дневник 1727—1753 г. С предисловием А. Лазаревского // «Приложение» к Киевской старине.— К., 1884.— Кн. 3—6, 8—11; 1885.— Кн. 3—4, 9—12; 1886.— Кн. 1, 4—5, 7—12.
- Чубатий М. До історії адвокатури на Україні // Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів.— Львів, 1934.— С. 30—37.
- Чубатий Микола. Про правне становище церкви в козацькій державі // Богословія, 1925.— Т. 3.— Кн. 1—2.— С. 19—53; Кн. 3.— С. 181—203.
- Черкаський І. Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права.— К., 1926.— Вип. 2.— С. 176—197 (ВУАН, Збірник Соц.-екон. відділу, № 6).
- Чтения в Московском обществе истории и древностей.— М., 1862.— Т. 3.

Чуйкевич Федоръ. Судъ и росправа, в правахъ малороссійскихъ обширно на разныхъ мѣстахъ показанная, а зде въ единъ краткій и ясной эксцерптъ, в прекращеніе горкой въ судахъ волокиты, собранная, въ полезное же употребленіе малороссіянамъ съписанная: року от Рождества Христова 1750 18 октоврия // Василенко М. П. Матеріяли до історії українського права...— К., 1929.— Т. I.— С. 83—147.

Шамрай С. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом з XVII—XVIII в. // Україна.— 1930.— Кн. 35.— С. 32—63.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года, издал М. Судьенко.— К., 1851.— Ч. 1—2.— XXII, 697 с.

Юшков С. Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій.— К., 1935.— 196 с.— (ВУАН. Інститут історії матеріальної культури).

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках.— Варшава, 1934.— 175 с.— (Праці українського наукового інституту; Т. 19. Серія правнича; кн. 3).

Bandtke W. Historia prawa polskiego...— Warszawa, 1950.— VIII+728 + XVI s.

Czubatyj N. Literatur und ukrainischen Rechtgeschichte in den Jahren 1919—1929.— Przewodnik historyczno-prawny.— Lwów, 1930.— Rocznik 1.— Zesz. 2.— S. 162—179; Zesz. 3.— S. 263—283; Zesz. 4.— S. 388—411.

Dąbkowski P. Księga alfabetyczna dawnego prawa polskiego // Pamiętnik historyczno-prawny.— Lwów, 1932.— Т. XI.— Zesz. 3.

Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Lwów, 1910.—Т. 1.— XXII, 602 S. (Towarzystwo Naukowe we Lwowie. Prace naukowe. Dział I.—Т. 2.)

Dąbkowski P. Zarys prawa polskiego prywatnego.— Lwów, 1922.

Korowicki A. Proces cywilny litewski.—Wilno, 1826.— 18+315 S.

Крyпiакевyч I. L'état actuel de l'Historiographie Ukrainiene / Conférence des Historiens des États de l'Europe Orientale et du Monde Slave.— Varsovie, 1928.—P. 109—114.

Kutrzeba S. Dawne prawo polskie sądowe w zarysie (1. Prawo karne; 2. Postępek sądowy).— Lwów, 1927.—127 S.

Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie.— Kraków, 1931.— Т. 1.— S. 281.

Kutrzeba S. Krzyżowanie się wpływów Zachodu i Wschodu w prawach słowiańskich.— Conférence des Historiens des États de l'Europe Orientale et du Monde Slave.— Varsovie, 1928.—P. 115—123.

Lachowski S. Processus indiciaris granicialis Regni Poloniae.— Cracoviae, 1641.— 172 P.

Łaguna S. O prawie granicznym polskiem // Pisma Stanisława Łaguny.— Warszawa, 1875.— Т. IV.— 80 S. (Biblioteka umiejętności prawnych. Serya 2, Zesz. 7, N 16).

Paciorkowski M. Regula processus granicialis Campestris Regni Poloniae secundum Praxim Moderni saeculi ad Diolimitando Bona Regalia Spiritualia et Terrestria.— Ad usum publicum cum Addimento Legum et Constitutionum Regni... Typis Clari Montis Częstochoviensis. Anno D[omi]ni, 1749.

Rafacz J. Dawny proces polski.— Warszawa, 1925.— 131 S.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Алексієв Гавриїл. — 45
 Антонович В. — 42
 Апостол див. Апостол Данило
 Апостол Павло — 9
 Апостол Данило (Апостол) — 9, 11,
 12, 14, 15, 18, 27, 31, 43, 44, 47,
 50, 61, 120, 129
 Атаназій, чернець — 75
 Багалій Дмитро — 55
 Бакуринський Яків — 78
 Бантиш-Каменський — 10, 17, 19
 Барабаш Дмитро — 16
 Бихівець Іван — 48
 Борисенко С. — 68
 Борковський А. — 74
 Боровиковський А. — 67
 Брюховецький — 45
 Вакуленко Семен — 42
 Валькевич Петро — 23, 30
 Василенко Микола — 5, 6, 11, 12, 18,
 36, 39, 43, 45, 50, 83, 92
 Велецький Василь — 29
 Ветуляній — 100
 Владимирський-Буданов М. — 10, 30
 Владислав — 118
 Войткович Ігнат — 130
 Волкевич Петро — 29
 Волочай Василь — 40
 Гавриїл, архимандрит — 144
 Гаєвський Тиміш — 54
 Галиків Стефан — 48
 Галиків Марія — 48
 Гамалія Василь — 75
 Гилянський — 69
 Гордацький Іван — 26
 Горленко Дмитро — 41
 Грабина Л. — 13, 16, 143
 Григорович-Фурсович — 100, 101
 Гроїцький — 128
 Губка Федір — 42
 Гугуревич — 118
 Гулак Іван — 46
 Гуляницький Григорій — 45
 Джиджора І. — 25, 50, 112
 Домбковський П. — 9, 10, 27
 Журовський Василь — 29
 Забіла Данило — 65
 Задіора Андрій — 24
 Заєхальський Іван — 156
 Закревський — 174
 Злотов Кузьма — 27
 Ляшенко Ярема — 51
 Іскрицький — 27, 157
 Казимир, король — 118, 119
 Карпіка Яків — 74
 Катерина II — 62
 Квитницький Ілля — 69
 Керей — 97
 Кисіль — 116, 118, 119, 135
 Кістяковський А. — 9, 10, 14, 36, 37
 Коленко Лукіян — 40
 Колошенець Андрій — 40
 Комов Степан Борисович — 128
 Корлаценко Юрко — 64
 Коровицький А. — 97
 Кондрат — 116
 Котляренки — 41
 Крижановський — 91
 Криновський — 77
 Крип'якевич Іван — 7
 Кубраковський Тома — 62
 Кузмин Михайло — 144
 Кузьма — 145
 Куліш П. — 55
 Кульженко Семен — 46
 Купрій — 130
 Кутшеба С. — 5, 21, 43, 181

- Лагуна С.— 16, 123, 141, 166
Лазаревський А.— 6, 12, 13, 14, 39,
 44, 45, 47, 48, 62, 92, 146, 156, 162
 Ласький — 5
Лащенко Р. — 18
 Лебедь Филипъ — 24
Левицький Орест — 6, 13, 38, 52,
 54, 180
 Левицький — 174
 Лехнівка Гапка — 46
 Лехнівка Зіна — 46
 Лехнівка Марія — 46
 Лехно Хведір — 46
 Лехно Тетяна Андріївна — 46
 Ливчак Михайло — 41
 Лизогуб Яків — 9, 61
 Лизогуб-Бутович Марія — 153, 162
 Лизуненко Тишко — 148
 Лисаневич Василь — 9
 Лисенко — 80
 Ліневич — 27
 Ломиковський Іван — 27
 Лосєв — 26, 29, 116, 124
Лохвицький А.— 5
 Мазепа Іван — 25, 26, 47, 64, 65,
 112, 124
 Максимович Федір — 77
 Малявка Михайло — 128
Маркевич Н.— 19
 Маркович Андрій — 41
 Маркович Леон — 41
 Меншиков, князь — 26, 29, 116, 124
 Миклашевський Степан — 69
Мілєр Д. П.— 7, 13, 14, 34, 36—38,
 44, 57, 58, 84, 151, 152
 Михайлов Васко — 38, 40, 146
 Многогрішний — 15, 70
Модзалевський В.— 40, 55
 Мокревич Карпо — 26, 27
Мякотин В. — 6
 Недопитальський Андрій — 156
 Нестеренко Дмитро — 26, 124
 Николаєнко Тишко — 92
 Носач Василій — 40
 Огієвська Уляна Павлівна — 92
 Огранович Михайло — 29
 Олександрович Іван Ілліч — 29
 Олійник — 78
 Онисимович Григорій — 24
 Оришка — 145
 Орхівський — 58, 152
 Ородиненко Василь — 42
 Павло, російський цар — 19
 Павлович Григорій — 152
 Павлович Іван — 145
 Пазуха Василь — 135
 Парох (?) — 116
Пахман С. — 144
Пацьорковський М. — 28, 142
 Педос Іван — 132
 Петро II — 18
 Петро I — 25, 26, 62, 80, 90, 96, 128
 Пиліока Васько — 32, 147
 Пиліока Тимоха — 147
 Пірацький — 50
 Платковський — 27
Плохинський М.— 40
 Пługатор Грицько — 54
 Полуботок Павло — 11, 45, 47, 50, 70
 Полуботок Леонтій — 46
 Полуботок Яків — 75
 Прийма Федір — 42
 Прокофієва Марія — 161
 Райпольський — 100, 101
 Рафач Ю. — 29
 Римша Іван — 74
 Ришевський — 78
 Різник Юхим — 178
 Розумовський — 14, 15, 19, 23, 29,
 33, 41, 47, 48, 51, 55—57, 65, 91,
 103, 112, 151, 154
 Рошкевич-Биховець Іван — 59
 Рубець Дем'ян — 61
 Рубець Михайло — 61, 62
 Рубець Федір — 61, 168, 181
 Рум'янцев — 72, 174
 Рухмановський Василь — 156
 Савич Василь — 163
 Савич Семен — 163
 Самойлович — 45

- Свічка Леонтій — 42, 51
 Себастьянович Андрій — 30, 59
 Себастьянович Іван — 119
 Семенов Михайло — 97
 Скоропадський Павло — 11, 21, 42,
 112, 116, 124, 161
 Слабій Кирило — 24
Слабченко М. — 8, 11, 13—15, 39,
 45, 47, 50, 53, 56, 70, 79, 99,
 106, 111, 114, 141, 177, 179
 Созаневич Федір — 54
 Соколовський Теодор — 42, 62, 69
 Софонович Максим — 160
 Стадниченко Процик — 54
 Старий Максим — 48
 Старий Яким — 48
 Steregovich Марко — 130
 Стефанович Василь — 10, 30
 Стожевський Михайло — 50
 Стожко — 42, 64
 Стороженко — 26, 80, 142, 153
 Сурта, ігумен — 135
 Сухопоренко Самійло — 45
 Тамара Василь — 64
 Тамара Пелагія — 64
 Тарасевич — 50
 Тарасович Абакум — 26
Теліченко І. — 9
 Тернавіот — 58, 152
Терновський Ф. А. — 89
 Терпило Іван — 127
 Тесля Марко — 54
 Тимошенко Іван — 40
 Троцький Максим — 42
 Туранський Іван — 156
 Тургенев — 27
 Турковський Михайло — 30, 59, 61
 Уманець Петро — 50, 158
 Фасовська Софія — 78
 Филоненки — 132
 Фридрикевичева Анна — 65
 Ханенко Микола — 62, 69, 75
 Хмельницький Богдан — 14, 15, 36,
 45, 47, 51, 55
 Холодович Іван — 24
 Хоменко Максим — 9, 46
 Хомут Михайло — 148
 Чарниш Іван — 30, 59
Черкаський Іринарх — 51, 52
 Черняк — 152
 Чеховський — 75
 Чубаров Апанас — 128
Чубатий Микола — 8, 70
 Чуйкевич Федір — 5, 11, 21, 30, 33—
 35, 47, 50, 58, 76, 81, 83, 94, 99,
 102, 105, 114, 131, 132, 138, 151,
 154, 163, 166, 167, 170
 Чуйкевич Семен — 24, 25
 Шайкевич Захарія — 26, 135
Шамрай С. — 181
Шафонський А. — 44
 Шевлюга Степан — 48
 Шевца Антон — 97
 Шорсткий Іван — 27
 Штурмовський Михайло — 156
 Шуба Павло — 78
 Шуба Петро — 78
Юшков С. — 15
Яковлів А. — 19
 Яцкович Осип — 75

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрія — 10
Батурин, м-ко — 47, 104, 131
Бендоги, болото — 135
Білошапки, с. — 26, 124
Богемія — 10
Бориспіль, м-ко — 27, 38—40
Варшава, м. — 118, 181
Венеція, м. — 10
Вена, див. Відень
Вепринка, р.— 157
Верпетина стінка, лісок — 144, 145
Високе, с.— 119
Відень (Вена) — 10
Волинь — 6
Ворскла, р. — 152
Гадяцький полк — 44
Галичина — 8
Германія — 10
Гетьманщина, див. Україна
Глухів, м. — 24, 47, 49, 57, 62, 64
Голе болото — 157
Голтва, р. — 132
Гоститський луч — 140
Гостицький Острів — 140
Гусиний, с. — 51
Дегтярівський ложок — 157
Денисівка, с.— 145
Дубові корки — 157
Елецький монастир — 78, 79
Єлчаков (Єлчаків), урочище — 157
Західна Європа — 16, 181, 182
Золотоверхий Михайлівський монастир — 112
Італія — 10
Київ, м. — 9, 10, 157
Київський Печерський монастир — 30, 58
Київський полк — 44
Кириївка, с. — 139
Кисель-город — 118
«Кланщина», пуща — 74
Кліщинці, с. — 80
Котошинка, р.— 157
Котошинський (Семигірський) монастир — 157
Красностав, с. — 119
Куковицька дорога — 135
Литовське Велике Князівство — 25, 97, 112, 141
Лівобережна Україна, див. Україна
Лівобережна Малоросія, див. Україна
Лосенівка, с. — 30, 58
Лубенський полк — 29, 44, 59
Лубни, м-ко — 110
Львів, м. — 9
Максаковський монастир — 118, 162
Малоросія, див. Україна
Малютинці, с.— 157
Мени, м. — 26, 118
Миргородський полк — 44
Мілан (Медоліан), м.— 10
Медоліан, див. Мілан
Малютинці, с. — 59, 104
Моноуківка, р. — 157
Моравія — 10
Москва, м. — 11, 29, 91
Московщина, див. Росія
Ніжин, м.— 57, 92
Ніжинський полк — 44, 59
Нові Млини, м-ко — 118, 119, 131
Оржиця, м. — 144, 145
Оржиця, р. — 144, 157
Перевод — 157
Переяславський Михайлівський монастир — 58, 152
Переяславський полк — 43, 44, 58, 59
Перятин, м-ко — 59
Перятинський шлях — 157

- Петербург, м. — 61
 Полої -- 135
 Полтава, м. — 55, 79
 Полтавська губернія — 67, 70
 Полтавський полк — 25, 44
 Полтавщина — 67
 Польща — 7, 16, 21, 23, 34, 43, 56,
 75, 174, 181
 Правобережна Україна, див.
 Україна
 Прага, м. — 10
 Пральники, с. — 119
 Прилуки, м. — 41
 Прилуцький полк — 43, 44, 59
 Пустинно-Рихловський Миколаїв-
 ський монастир — 26
 Путинка, р. — 144
 Рим, м. — 10
 Росія (Московщина) — 17, 26, 51, 70
 144, 147, 181
 Саксонія — 10
 Самарський монастир — 178
 Седнів, м-ко — 100
 Сівер — 45
 Сілезія — 10
 Січ — 178
 Сосниця, м-ко — 107, 139
 Спаський Новгород-Сіверський
 монастир — 104, 107, 139
 Стародуб, м. — 16, 38, 128, 130, 147,
 149
 Стародубський полк — 44
 Стрижій, р. — 144
 Суличівка, с. — 161
 Сурмачівка, с. — 59, 104
 Східна Європа — 17, 181, 182
 Терезь, р. — 135
 Товста Могила, урочище — 145
 Троцьке, урочище — 145
 Україна (Гетьманщина, Лівобережна
 Україна, Малоросія, УРСР) —
 5—23, 26—29, 32, 34, 35, 38—41,
 43—45, 48, 51, 53, 55—57, 62—
 65, 67—77, 82—86, 90, 91, 99, 100,
 103, 109, 110, 112—117, 121, 123,
 129, 132, 137, 138, 143—145, 148,
 151, 158, 159, 163—165, 168, 170,
 172, 174, 175, 177
 УРСР, див. Україна
 Холми, с. — 119
 Чарні ліси — 157
 Чернігів, м. — 64
 Чернігівська губернія — 67, 70
 Чернігівщина — 67
 Чернігівський полк — 43, 44
 Чигирин, м. — 58
 Чорнка, р. — 135
 Ядуби, с. — 119
 Язвинка, урочище — 157

З М І С Т

<i>Кілька слів від автора</i>	3
<i>Вступні уваги</i>	5
I. ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ЗЕМЕЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛ. XVII—XVIII СТ.	8
II. ГРУНТОВИЙ СУДОВИЙ ПРОЦЕС В ГЕТЬМАНЩИНІ	14
1. Зародження ґрунтового процесу	14
2. Деякі особливості розвитку ґрунтового процесу	19
3. Чи ґрунтовий процес був тільки межовим?	20
4. Межові судді	22
5. Суди	36
6. Сторони і заступники	66
7. Позов	73
8. Терміни	86
9. Розправа	96
10. Докази	113
11. Присуд	147
12. Відкличні (касаційні) засоби	163
III. ОСНОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ В ГЕТЬМАНЩИНІ	177
<i>Список використаної літератури</i>	183
<i>Іменний покажчик</i>	188
<i>Географічний покажчик</i>	191

Наукове видання

Ярослав ПАДОХ

**ГРУНТОВЕ СУДОЧИНСТВО
НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII СТОЛІТТІ**

УКРАЇНОЗНАВЧА БІБЛІОТЕКА НТШ. Число 2

Коректори *Галина Лазуркевич*
Тарас Романюк

Здано на складання 28.01.94. Підписано до друку 19.05.94
Формат 84 × 108/32. Папір друк. № 1. Гарнітура таймс
Тираж 3000 прим. Зам. 71-4

Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові
290013, Львів-13, вул. Пушкіна 21

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів-5, вул. Зелена, 20

**Видання
Наукового товариства
ім. Т. Шевченка у Львові
за 1990 — першу половину 1994 року**

**Записки Наукового товариства
імені Т. Шевченка**

Т. 221. Праці Філологічної секції. Редактори тому *Микола Ільницький, Олег Купчинський*.— Львів, 1990.— 384 с.

Т. 222. Праці Історично-філософської секції. Редактор тому *Олег Купчинський*.— Львів, 1991.— 472 с.

Т. 223. Праці секції етнографії та фольклористики. Редактори тому *Роман Кирчів, Олег Купчинський*.— Львів, 1992.— 464 с.

Т. 224. Праці філологічної секції. — Редактори тому *Микола Ільницький, Олег Купчинський*. — Львів, 1992. — 464 с.

Т. 225. Праці Історично-філософської секції. Редактор тому *Олег Купчинський*.— Львів, 1993.— 488 с.

Т. 226. Праці музикознавчої комісії. Редактори тому *Олег Купчинський, Юрій Ясиновський*.— Львів, 1993.— 532 с.

**Праці сесій, конференцій, симпозіумів,
круглих столів Наукового товариства
імені Т. Шевченка у Львові**

Т. 1. Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Збірник наукових праць і матеріалів Першої наукової сесії НТШ. Березень, 1990. Редактор *Олег Купчинський*.— Львів, 1992.— 222 с.

Т. 2. Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів Першого круглого стола істориків. Славсько, вересень, 1990.— Видання підготували *Богдан Романів, Олег Купчинський, Олег Романів*. Відповідальні редактори *Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич*.— Львів, 1993.— 200 с.

Позасерійні збірники

Проблеми українізації комп'ютерів. Матеріали Другої міжнародної конференції (Львів, 29 вересня — 1 жовтня 1992 р.). Відповідальні за випуск *Р. П. Базилевич, М. М. Онохрієнко*.— Львів, 1992.— 96 с.

Investigations on fracture strength and integrity of materials and structures. A view from the Eastern Europe.— Responsible Editor and Compiler *Oleh Romaniv*.— Lviv, 1993.— 140 p.

Українознавча бібліотека Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові

Число 1. *Аркадій Жуковський, Орест Субтельний*. Нарис історії України.— Редактори *Ярослав Грицак, Олег Романів*.— Львів, 1991, 1992, 1993 (три наклади).— 232 с.

Число 2. *Ярослав Падох*. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні другій половині XVII-XVIII столітті.— Редактор *Олег Купчинський*.— Львів, 1994.— 206 с.

Число 3. *Володимир Косик*. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Редактор *Олег Романів*.— Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.— 660 с.

Науково-інформативні та науково-довідкові видання Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові

Хроніка Наукового товариства ім. Т. Шевченка

Число 82. 1989-1990 роки. Редактор і укладач *Олег Романів*.— Львів, 1993.— 172 с.

Бібліографічні покажчики (Бібліографія)

Т. 1. Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885-1939). Анотований покажчик. Укладач *Тетяна Кульчицька*, редактор *Луїза Ільницька*.— Львів, 1991.— 104 с.

Т. 2. *Філарет Колесса*. Бібліографічний покажчик праць і критичної літератури. Упорядник *Мирослав Мороз*, редактор *Софія Грица*.— Львів, 1992.— 62 с.

Т. 3. *Володимир Гнатюк*. 1871-1991. Бібліографічний покажчик. Упорядники *Мирослав Мороз, Микола Мушинка*, редактор *Олег Купчинський*.— Львів, 1992.— 152 с.

Вісник НТШ. Інформаційне видання Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові.

Число 1—9. Редактор *Олег Романів*.— Львів, 1990-1994.

**Дослідження секцій і комісій
Наукового товариства імені Т. Шевченка
у Львові**

Лікарський збірник. Нова серія. Т. 1. Редакційна колегія: *Ярослав Ганіткевич* (голова), *Михайло Дубовий*, *Михайло Подільчак*, *Ліна Рудницька* (секретар). — Львів, 1992.— 136 с.

Фізичний збірник. Редакційна колегія: *Роман Гайда* (відповідальний редактор), *Богдан Білецький* (відповідальний секретар), *Олександр Іванків* (заступник відповідального секретаря), *Іван Болеста* та ін. Т. 1. — Львів, 1993.— 432 с.

**Репринтні видання Наукового товариства імені
Т. Шевченка у Львові**

Енциклопедія українознавства у 10-ти томах. Головний редактор *Володимир Кубійович*.— Париж-Нью-Йорк. Видавництво "Молоде життя", 1955—1984.

Т. 1.— Львів, 1993.

Т. 2.— Львів, 1993.

Т. 3.— Львів, 1994.

Правописний словник *Григорія Колоскевича*. Репринтне відтворення видання 1930 р.

Я. ПАДОХ. ГРУНТОВЕ СУДОЧИНСТВО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ